

sociologický časopis

1

• ROČNÍK 17

1981

ISSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

K metodologickým otázkám naší sociologie
● Teoretické a empirické poznání v sociologii
● Buržoazní a socialistické sebeurčení národů
● Fenomenologická sociologie - vlivný směr americké buržoazní so-

ciologie ● Možnosti a meze prognostického modelování
● Analýza údajů o výkytu jevů v časovém intervalu. Aplikace modelu Poissonova rozložení
● Recenze
● Zprávy a informace
● Anotace

**Sociologický
časopis
Социологический
журнал
Sociological
Review
Soziologische
Zeitschrift
Revue
de Sociologie**

1

Vedoucí redaktor:

doc. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:

dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

doc. dr. Jaroslava Bauerová, CSc.

doc. dr. Vlastislav Baugh, CSc.

dr. Vladimír Dubský, CSc.

doc. dr. Blanka Filipcová, CSc.

doc. dr. Marie Huláková, CSc.

doc. dr. František Charvát, DrSc.

doc. dr. Karel Kára, CSc.

prof. dr. Jaroslav Kohout, DrSc.

dr. ing. František Kutta, DrSc.

dr. Jiří Linhart

dr. Antonín Matějovský, CSc.

dr. Přemysl Maydl, CSc.

dr. Jan Sedláček, CSc.

doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.

Věra Urbanová, CSc.

doc. dr. Antonín Vaněk, DrSc.

doc. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;

tel: 249391-5; 333

Obsah č. 1/1981

STATI

- Rychtařík K.*: K metodologickým otázkám naší sociologie 1
Dobříjanov V.: Teoretické a empirické poznání v sociologii 13
Houška J.: Buržoazní a socialistické sebeurčení národů 24
Urbánek E.: Fenomenologická sociologie – vlivný směr americké buržoazní sociologie 35

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- Alan J. — Gál F.*: Možnosti a meze prognostického modelování 51
Řehák J.: Analýza údajů o výskytu jevů v časovém intervalu. Aplikace modelu Poissonova rozložení 65

RECENZE

- Zich F.*: M. Illner — M. Foret, Sociální ukazatele *Pernica V.*: H. Maier, Existují hranice ekonomického růstu? 89
Foret M.: Sborník dokladů. Mezdunardnyj simpozium „Sistéma socialnych pokazateľej kak osnova socialnogo planirovanija“ 91
Matějů P.: Z. Mlinar — H. Teune (eds.), The Social Ecology of Change. From Equilibrium to Development 95

ZPRÁVY A INFORMACE

- Genov N.*: Založení Mezinárodní varnské sociologické školy 99
Morkes F.: K šedesátému výročí československého Komsomolu 103
Dušek A.: Sovětskaja etnografija 105
Cecava Z.: Funkce teorie v sociologickém výzkumu 108

ANOTACE

- Z obsahu č. 1/1981 časopisu SOCIOLÓGIA 111
 Z obsahu č. 1/1981 časopisu OBŠČESTVĚNNYJE NAUKI 111
 Z obsahu č. 6/1980 časopisu SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI 111

PE 4584/17.1981

**K metodologickým otázkám
naší sociologie**

KAREL RYCHTAŘÍK

01504/82

„Pravdivý má být nejen výsledek zkoumání, nýbrž i cesta k němu“

(K. Marx — B. Engels: *Spisy*, sv. 1. Praha 1956, s. 25)

Život lidí vždy byl, je a bude spojen se vznikem stále nových a nových jevů a sociálních procesů. Zkoumání těchto jevů a procesů, odhalení jejich tendencí a zákonitostí vývoje předpokládá dostatečné nástroje teoretické analýzy. Takovým nástrojem je dialektický materialismus, představující nejobecnější filozofickou teorii objektivní skutečnosti, univerzální teorii poznání, výkladu a přetváření světa. V ní se integrují, formují, prohlubují, dotvářejí tisícileté zkušenosti lidstva z vývoje sociálního poznání i cesty vedoucí k tomuto poznání. Například V. I. Lenin pokládal způsob výzkumu, metody rozboru činnosti za imanentní a nepomíjející prvek poznání. Zdůrazňoval, že „dějiny s sebou nesou jak nová fakta, tak nové způsoby vědeckého studia, což obé vyžaduje další rozvíjení teorie“ [Lenin 1952: 197].

Teorie a metoda vědeckého poznání jsou produktem historického procesu. Mají svou vlastní vývojovou logiku, své propracované principy a zákony. Proto můžeme mluvit o konkrétní historické úrovni teoretického a metodologického výzkumu. Společenskovědní výzkum v nemalé míře závisí na existenci a stavu propracovanosti určitých metod a prostředků poznání. Nám marxistům bývá nejčastěji „z druhé strany barikády“ vyčítána ortodoxnost, s níž přijímáme poznatky K. Marxe, B. Engelse a V. I. Lenina. To je i není pravda. Naše ortodoxnost nespočívá ve lpění na každé tezi, na každém dílčím výsledku bádání klasiků. Naše ortodoxnost se především, a vlastně nejen především, ale výhradně, vztahuje na metodu dialektického materialismu. Zajímavě se v této souvislosti vyslovuje V. I. Lenin, když píše „... marxisté přijímají bezpodmínečně z Marxovy teorie jen drahocenné metody, bez kterých si nelze ujasnit společenské vztahy ...“ [Lenin 1951: 205].

Na počátku osmdesátých let můžeme snad více než kdy jindy konstatovat, že vzrůstá vliv materialistické dialektiky na veškeré společenské poznání. Důvodů je hned několik:

1. Výstavba socialistické společnosti je spjata s komplexním působením na všechny sféry života lidí. Tvorba nových sociálních vztahů zvýrazňuje potřebu hlubšího poznání a zdokonalení řízení sociálních procesů. To implicitně vyžaduje novou úroveň vypracování a rozpracování marxisticko-leninských metodologických principů vědeckého poznání společnosti.

Nenaplnit tento požadavek znamená vytvořit takovou situaci, která se dá charakterizovat jako zaostávání rozvoje teoretického myšlení a vědecké metodologie, zbavit se možnosti vysvětlit, analyzovat obrovský empirický materiál, který stále ve větším rozsahu zaplňuje naše výzkumné zprávy.

Ti, kteří jsou spojeni se sociologickým poznáním, musí proto programově usilovat o realizaci harmonické syntézy mezi empirickým výzkumem a sociologickou teorií. Jde o syntézu, jež nemůže najít své naplnění v buržoazní sociologii. Nám toto spojení empirického a teoretického, smyslového a racionálního, konkrétního a abstraktního, jedinečného, zvláštního a obecného poskytuje nejméně dvě příležitosti:

- a) ukázat úlohu empirického sociologického výzkumu ve společenskovědním poznání;
- b) reálněji se zabývat otázkami efektivního vstupu výsledků vědeckovýzkumné práce a společenskovědního výzkumu do praxe vůbec.

2. Mnozí společenskovědní pracovníci dnes oprávněně konstatují, že procházíme procesem určité „atomizace“ poznání. Z „výhonků“ se postupně rozvíjejí další disciplíny a vzniká řada společenskovědních odvětví. Probíhá však nejen diferenciaci, ale také integrace společenských věd. K. Marx a B. Engels nejednou předpověděli překonání bariér mezi jednotlivými vědními oblastmi a narůstání integračních vlivů. Tendence k integraci přírodních, technických a společenských věd vychází z principů materiální jednoty světa.

Procesy integrace a diferenciaci vedou současně k integraci a diferenciaci metod poznání. Takže jalové spory o to, kam zařadit některé používané výzkumné metody — zda do společenských nebo přírodních a technických věd — se v podstatě stávají „akademickými“ a nezřídka i „scholastickými“.

Silné tendence k integrování metod vedou k objevování souvislostí a někdy i k propojování metodologických systémů společenských a přírodních věd. Výrazně se s těmito skutečnostmi setkáváme například u matematických, ekologických, sociologických, demografických a jiných disciplín. Asi bychom se měli mnohem více zamýšlet nad důsledky vývoje postupů zejména v matematických a fyzikálních disciplínách. Na každém kroku se setkáváme s tím, že pokrok, jehož dosáhla matematika, přispívá k rozvoji teorie informací, ekonometrie, začíná intenzivně ovlivňovat nejen sociologii, ale i psychologii, prognostiku, lékařství, teorii řízení a jiné tradiční obory.

Tuto skutečnost však můžeme hodnotit pozitivně jen za předpokladu, že v samotné metodologické koncepci vstupu matematiky zvláště do společenskovědních disciplín bude jednoznačně zajištěna oboustrannost tohoto pronikání a ovlivňování. Také matematika musí být zpětně ovlivňována společenskovědním poznáním a zejména pak materialistickou dialektikou.(1)

Poznatky, které lze charakterizovat jako varovné signály, nejsou zdaleka ojedinělé a ukazují, že tento proces nemá potřebnou a požadovanou oboustrannost. Směřuje spíše „k číselnému kreténismu“, v němž se každý elementární vztah vyjadřuje pokud možno co nejsložitější soustavou vzorců, než k vzájemnému pronikání a obohacování.

Reálná a možná aplikace materialistických teorií ve společenskovědním poznání vyžaduje dialog vedoucí k novým spojením mezi abstraktně logickými konstrukcemi matematických operací a společenskou realitou. Tento proces nemá stále potřebnou filozofickou reflexi, která by mohla vytvořit optimální situaci.

(1) Na tuto skutečnost upozorňují i někteří naši přírodovědci, viz například rozhovor s děkanem matematicko-fyzikální fakulty UK v Praze s. prof. RNDr. K. Vackem, DrSc.: *O Matematice, přírodních vědách a technice*. Tvorba 1980, č. 31, s. 4–5.

V dalším vývoji je třeba plně docenit skutečnost, že vědeckým filozofickým základem matematiky je dialektickomaterialistická filozofie. Podobně jako v jiných přírodních vědách i v matematice existují otázky, které právě proto, že překračují rámec jejího předmětu, jsou prostředky matematiky neřešitelné. Zabývá se jimi filozofie matematiky.

Sovětští autoři ukazují, že k takovým otázkám patří například: předmět matematiky, povaha matematických abstrakcí a jejich vztah k objektivní skutečnosti, úloha praxe při vzniku a vývoji matematiky, relativní samostatnost matematiky, matematický jazyk a možnost matematizace jiných věd, problém pravdy v matematice, filozofické otázky zdůvodnění matematiky a mnohé další [Filozofické 1980: 85—139].

3. Průvodním jevem této situace je nezbytný růst vlivu marxisticko-leninské filozofie na celý systém společenských a přírodních věd. Dialektický materialismus studuje nejobecnější, univerzální zákony a vlastnosti bytí všech materiálních, přírodních a společenských systémů a také systémů poznání a tvůrčí lidské činnosti [Filozofické 1980 : 7].

Tyto zákony jsou výrazem stavu, změny a vývoje. Mají určující význam jak pro světonázorovou, tak pro metodologickou problematiku. Proto nemůžeme přijmout statické modely, zakrývající dynamiku a podporující například představu, že socialistická ekonomika je automaticky dialektická. Ani modelování sociálních struktur nelze interpretovat jen v daném fungování. Takové statické přístupy zamlžují cesty k chápání perspektivy.

Dialektickomaterialistické principy slouží jako metodologická osnova rozboru sociální skutečnosti a poznání společenského života v těch aspektech, které jsou zkoumány například oborovými sociologickými disciplínami. Proto nepřestáváme opakovat, že marxisticko-leninskou sociologii rozvíjíme ve všech rovinách její obecnosti jako součást syntetického učení — marxismu-leninismu.

Právě v těchto souvislostech narůstá význam spojení marxistické filozofie a sociologie jako nejobecnější speciální společenskovědní disciplíny. Marxisticko-leninská sociologie se nemůže obejít bez filozofie, stejně jako filozofie se nemůže rozvíjet bez empirické fakticity a zobecnění, která jsou vyvozena z poznatků speciálních věd.

Upozorňujeme-li na sbližování filozofie se speciálními vědami a sbližování společenskovědních disciplín navzájem, uvědomujeme si současně, jaký význam má rozpracování a ovládnutí takových kategorií, jakými jsou například historičnost, třídnost, empiričnost, komplexnost, celistvost, strukturovanost, konkrétnost a abstraktnost, formalizace apod. Nemálo bílých míst máme tam, kde bychom měli řešit otázky vzájemného spojení přírodních a společenských věd, reálnosti a optimálnosti procesů matematizace, formalizace, modelování sociálních procesů, vztahu historického a logického atd.

4. Marxistická metodologie je nejen metodologií poznání, ale i metodologií sociální praxe. Řešení nelehkých problémů teorie a praxe v mnohém závisí na zdokonalování a rozvíjení metodologických principů marxismu. V této souvislosti bychom si měli položit a odpovědět otázku, zda jako úkol našich dnů nedozrála ke svému řešení potřeba vytvořit speciální výzkumné odvětví věnované metodologickým problémům společenských věd vůbec a marxisticko-leninské sociologie zvláště.

Není to okrajový úkol už také proto, že metodologické otázky představují oblast ostrého ideologického boje s idealistickými přístupy a metafyzickými spekulacemi různého druhu.

Naše polemika s ideovým protivníkem musí i tady vycházet z potřebné pozitivní propracovanosti otázek marxistické metodologie. Proto se výzkum vzájemných souvislostí obecně filozofické metodologie a metodologie speciálních společenských věd stává otázkou meritorní. Další zaostávání kardinálních otázek metodologie sociálního poznání by ve speciálních vědách vyvolalo řadu potíží. A nejen to. Negativně by ovlivnilo i možnosti filozofické syntézy.

5. V sociologii trpíme někdy tendencí chápat metodologii jako učení zabývající se čistě „instrumentální problematikou“ sociologického výzkumu jako souhrnu lépe či hůře formalizovaných a matematicky doložených procedur, postupů a technik terénního sběru informací. To je nepřijatelné a deformující zjednodušení.

Metodologii nelze pozitivisticky redukovat na poznávací postupy subjektu. Značí se v ní i specifika objektu. „Metoda poznání nevyjadřuje jen pravidelnost v postupech subjektu poznání, ale vyjadřuje především poznání obecného ve věcech, obecného v objektivní realitě, a proto i v činnosti subjektu“ [Mužík 1980: 289].

V *teorii* určujeme svůj vztah k objektu poznání a stanovíme jeho zákony a tendence, aniž bychom odhalovali a analyzovali způsob, jak jsme k teoretickým závěrům dospěli.

Metodologie v nejširším slova smyslu zahrnuje teorii dialektického a historického materialismu mající metodologický význam pro celý komplex věd. Například dialektickomaterialistické učení o hmotě, jejích formách a pohybu má principiální metodologický význam pro celou současnou vědu. V dialektickém a historickém materialismu byl vypracován komplex principů, metod, zásad a forem poznávací činnosti mající meritorní význam. V epoše socialismu se další rozpracování těchto principů, metod a zásad stává životní potřebou rozvoje všech věd.

Metodologie v úzkém slova smyslu je teorií metod a způsobů poznání. Představuje komplex poznávacích postupů různé obecnosti, do nichž sociolog vstupuje svou tvůrčí aktivitou, politickou, odbornou, etickou a jinou dispozicí.

Každá z metod uplatňovaná v přírodních a společenských vědách má svou specifičnost a obecnost — a to jak v rovině diferenciacce společenských a přírodních věd, tak v rovině diferenciacce jednotlivých společenskovědních disciplín.

Problematika různých úrovní metodologických přístupů bude ještě dlouhou dobu předmětem diskusí a sporů. Jisté však je, že v nově vznikajících oblastech poznání nestačí definovat specifiku objektu zkoumání. Musí být vymezena i specifika metodologických přístupů, musí být vymezena hlediska, zorný úhel, z něhož bude objekt zkoumán.

Z „výhonků“ se může postupně rozvíjet nová disciplína jen za předpokladu, že analýza realizovaná „v jejím úhlu zkoumání“ bude přinášet poznatky, které v přístupech jiných disciplín zůstávají utajeny. Proto je specifičnost určitého vědního oboru dána především přístupy, jimiž tento obor zkoumá svůj předmět.

K vzájemným vztahům filozofických a speciálních metod poznání

Jestliže metodou rozumíme takovou činnost člověka, při níž se spojují dané, poznané objektivní zákonitosti a na jejich základě vzniklé způsoby zkoumání s cílevědomým poznáváním a přetvářením objektu, pak musíme připustit, že *existují různé soustavy obecnosti vědeckých způsobů poznání.*

Některé z těchto soustav jsou používány mnohými vědami a jsou tedy univerzální pro všechny oblasti vědy, jiné lze využít pouze jednou disciplínou.

Při určité nepřesnosti můžeme proto dělit metody na dvě velké skupiny: metody filozofické a speciální.

Ve filozofické soustavě metod zdůrazňujeme její univerzálnost, použitelnost ve všech oblastech vědy. Otázka, proč se stala materialistická dialektika univerzální metodou současné vědy, byla už mnohokrát nejen položena, ale i zodpovězena. Na rozdíl od metafyzického myšlení odhaluje tato filozofická soustava metod zákony pohybu lidského myšlení směrem k pravdě, umožňuje objasnit jak, proč a podle jakých zákonů probíhá vývoj vědeckého poznání, jaké jsou jeho základní tendence apod.

K tomu má materialistická dialektika potřebnou a hluboce propracovanou soustavu kategorií, logický arzenál, který byl verifikován ve spojení s racionálním výkladem světa a se zápasem o jeho progresivní změny.

Materialistická dialektika je orientovaná do tří oblastí. Ty představuje: a) *dialektika přírody* (neboli dialektický materialismus v oblasti přírodních věd), b) *dialektika dějin společnosti* (neboli materialistické pojetí dějin, tj. historický materialismus) a c) *dialektika procesu poznání* (neboli teorie poznání).

Materialistická dialektika je takovou univerzální soustavou metod poznání, která neslouží sama sobě, své vlastní obhajobě. Obohacuje sebe sama tím, jak vede k dosažení objektivní pravdy a k poznání zákonů přírody a života společnosti. Sama sebe mění a rozvíjí s novým vědeckým poznáním, a proto se nikdy nemůže dostat do konfliktu s vědou.

Síla materialistické dialektiky jako vědecké metody je právě v tom, že pro ni vždycky byl a je nejdůležitější pohyb směřující k objektivně pravdivým výsledkům. Spojení se zápasy člověka, neoddělitelnost od vědeckého výkladu světa přírody a lidí garantuje její efektivnost, životnost a neustálý rozvoj.

Proto je možné souhlasit s názorem, že *filozofická metoda vzniká jako zobecnění všech ostatních speciálních metod. Nerovná se sice ani jedné z nich, ale obsahuje jejich rozmanitost a bohatství.*

Filozofická metoda tedy vzniká a rozvíjí se se zřetelem k výsledkům a rozvoji speciálních metod. Nedá se však na ně redukovat. Speciální systémy metod by pak naopak neměly suplovat filozofický metodologický aparát. Materialistická dialektika není sumou speciálních metod, ať už vystupuje v jakékoli podobě. Kvalitativně se nemění například tím, že dnes dochází někdy až k příliš módní matematizaci společenskovědního poznání, nebo že se intenzivně rozvíjejí sociologické procedury a techniky terénního sběru informací atd. Je metodou, která je zaměřena na postihu objektivní reality ve vší rozpornosti jejího projevu. Nachází uplatnění v každé speciální metodě, kterou svým vlivem zbavuje jednostrannosti a nároků na absolutnost. To se nejednou prokázalo v historickém vývoji filozofické metody. Bez systému speciálních metod poznání přírody a ovládnutí jejích živelných sil, bez takových způsobů zkoumání, které umožnily poznat a postihnout zákonitosti jednotlivých jevů objektivní reality, by nebylo možné prohloubit ani filozofické poznání.

Tendence rozšiřovat filozofické metody o speciální, například sociologický metodologický aparát, nebo naopak pohlížet na speciální metody jako na formy projevu filozofického přístupu, nemohou přinést nic pozitivního. Stejně tak bychom neměli ponechat bez připomínek tendence, jež se snaží přeměnit soustavu metod některé dílčí vědy (například sociologie, fyziky nebo matematiky) na obecnou filozofickou metodu. Na počátku tohoto století se s podobnými pokusy rázně vypořádal V. I. Lenin ve svém díle *Materialismus a empiriokriticismus*.

Materialistická dialektika je teorií a metodou dialektickomaterialistického výkladu světa, je jeho vnitřním obsahem. Není v žádném případě něčím okol-

ním, „přilepeným“, násilně přidaným, čímsi, co bylo vneseno z venku, co vzniklo přeměnou speciálních metod na univerzální.

V koncepci úzkého spojení filozofických a speciálních metod poznání, která je rozpracována v marxismu-leninismu, se objektivní zákonitosti (a na jejich základě vzniklé způsoby zkoumání a přetváření jevů) mění v pravidla činnosti subjektu. Přesně to vyjadřuje T. Pavlov: „... vědecká metoda, to je vnitřní zákonitost pohybu lidského myšlení vzatého jako subjektivní odraz objektivního světa a nebo, což je to samé, jako „přesazená“ a „převedená“ do lidského vědomí objektivní zákonitost, použitá vědomě a plánovitě jako nástroj k objasnění a přeměně světa“ [Pavlov 1948: 401].

V takovém pojetí *dominuje neoddělitelnost dvou stránek poznávacího procesu — jimiž jsou objektivní svět a poznávací činnost subjektu, který tento objektivní svět poznává. Subjekt přijímá nezastupitelné role. Je organickou součástí společenské praxe, vstupující do reálných konfliktů doby. Subjekt je nejen aktivním tvůrcem, ale především tím momentem, v němž sublimuje determinace vnějších skutečností a odkrývají se reálné cesty jejich přeměn.*

Společnost jako celostní systém sociálních vztahů

Materialistická dialektika vyvedla společenské poznání na cesty, které překonávají metafyzické protikladnosti. Odmítla a vyvrátila tzv. „atomizující přístupy“, absolutizující rozdělení celku na části (elementy) a považující poznání vlastností jednotlivých elementů a analýzu jejich vzájemného působení za dostatečné k objasnění jakýchkoli společenských procesů. Atomizující přístupy měly a mají své modifikace v přírodních a společenských vědách. (Viz známá „robinsonáda“ nejednou ironicky kritizovaná K. Marxem, mechanismus v přírodních vědách, různé sociologizující a psychologizující redukce atd.).

Materialistická dialektika odmítla a vyvrátila svým způsobem i opačnou krajnost, ne náhodou spjatou s idealistickým výkladem společnosti. Bývá označována jako tzv. holismus. Jde o pojetí, v němž celek jako mechanický souhrn jednotlivých částí získává automaticky nové, kvalitativně vyšší vlastnosti, které jsou nezávislé na jeho částech. Celek se tedy vysvětluje nikoli jako působení částí, nýbrž jako výsledek vnějšího vlivu, jenž bývá nejčastěji duchovní povahy.

Překonání těchto protikladností umožnilo marxisticko-leninské sociologii chápat společnost jako specifický celostní systém sociálních vztahů. Při mnoha rozdílnostech v přístupech různých autorů je nesporné, že sociologie musí zkoumat společnost jako celostní sociální systém. Toto tvrzení se vztahuje na všechny roviny „sociologické hierarchie“ (sociologické obecnosti).

V této souvislosti například V. A. Jadov připomíná, že sociologický přístup předpokládá zkoumat mikroprocesy společenského života „trojrozměrně“, ve vzájemném působení ekonomické, sociálně politické a duchovní sféry společnosti [Jadov 1972: 7—45].

Tato — řečeno terminologií V. A. Jadova — „trojrozměrnost“ nutí sociologa vzít v úvahu všechny podmínky makrostruktury a mikrostruktury společenského organismu a respektovat, že příčina je souhrn obecných a zvláštních podmínek. Jejich vzájemné působení je jednotou mnoha sociálních faktorů, objektivních i subjektivních, faktorů ekonomické i neekonomické povahy.

Materialistická dialektika předpokládá v pojetí systému jako určité celostnosti zejména tyto tři skutečnosti:

- a) Odhalení specifických elementů, které systém tvoří a určují. Kvalitativní objasnění této specifiky proto musí být spojeno se zkoumáním struktury systému.

- b) Poznání charakteru spojení a charakteru vzájemného působení mezi těmito elementy.
- c) Poznání jejich funkcí, úlohy a místa, které mají v dynamice fungování a rozvíjení dané celostnosti.

Marx s Engelsem vynikajícím způsobem rozpracovali možnosti aplikace systémového přístupu. Ukázali, jak důležitou úlohu v systému společenských vztahů přijímá výroba materiálních statků. Tyto vztahy jsou koneckonců vždy určující, utvářejí a mění se nezávisle na vůli a vědomí lidí a jsou podmíněny rozvojem výrobních sil. Výrobní vztahy, určované vlastnictvím výrobních prostředků, však nevyčerpávají všechny formy styku mezi lidmi. Lidé například v pracovním procesu i mimo něj vstupují do bezprostředních kontaktů, které přesahují rámec ekonomických vztahů. Stávají se členy politických, sportovních, zájmových a jiných organizací, v mimopracovní době a volném čase se setkávají s přáteli, známými, s rodinnými příslušníky atd.

Společenské styky se tak stávají velmi rozmanité. Osobní kontakty lidí jsou nutně spojeny s růstem subjektivních faktorů, s přednostním zájmem o některé lidi, s racionálním i emocionálním hodnocením jejich názorů, mínění, zájmů, postojů, nálad, hodnotové orientace, norem chování a jednání apod.

Sovětští sociologové například upozorňují, že rozvoj společenské dělby práce a peněžních vztahů způsobuje značnou diferenciaci společenských styků. Ta je podmíněna nejen rozdělením výrobních operací mezi členy společnosti a vznikem mnoha institucí, ale také zrozením „částečného pracovníka“, rozdrobováním jednotné lidské osobnosti na „úlohy“, „funkce“ a „role“, které člověk plní v různých organizacích a sociálních skupinách.

Proto dnešní vysoký stupeň rozvoje sociální komunikace vyžaduje intenzivnější studium specifických sociálních vztahů, do nichž se člověk dostává, funkcí a rolí, které plní [Andrejeva 1965; Zamoškin 1966; Kon 1967].

Kromě studia *struktury sociálních vztahů a funkcí*, které člověk plní v různých organizacích a skupinách, je nezbytné rozpracovat i oblast otázek, jež bychom mohli označit jako problematiku *personalistických* (osobnostních) aspektů.

Leningradský sociolog I. S. Kon objasňuje, v čem a jak se sociologická analýza *personalistických aspektů* odlišuje od jiných přístupů [Kon 1967: 383]. Ve své výstižné terminologii rozlišuje intraindividuální a interindividuální přístup.

a) *Intraindividuální* je takový přístup, kde v centru pozornosti je individuum a jeho zvláštnosti. Individuum je konkrétní osobou mající svou tvář, fyziognomii, individuální vlastnosti, charakter apod. Sociologie se však nezabývá individuem jako takovým, nýbrž zabývá se členem, příslušníkem sociální skupiny, třídy, společnosti, zabývá se individuem, jež v sobě ztělesňuje některé typické sociální rysy. Kon tento přístup charakterizuje jako

b) *interindividuální*. Individuum je chápáno jako představitel určité skupiny, třídy, etnika, generace apod. Je nositelem určitých sociálních vlastností, sociálně podmíněných rysů a přijímá jisté místo v systému společenských vztahů. To znamená, že jeho specifické zvláštnosti a činnosti reálného života (biologické, fyziologické, psychologické, intelektuální apod.) nevcházejí do tohoto pojmu.

Pomíjejíc individuální zvláštnosti osob, sociologie je studuje a analyzuje jako sociální typy, jako společenská (zspolečenštěná), a nikoli tedy jako zvláštní, odlišná individua. Sleduje, jak fungují ve svém sociálním zařazení. Institucionalizace je pak nejvýraznější podobou společenské objektivizace tohoto „fungování“ v určitém sociálním zařazení.

V tomto směru je zajímavý postřeh A. Bláhy. Aniž bychom na tomto místě chtěli analyzovat jeho přístup, který nerozlišuje hlavní, podstatné a vedlejší, nepodstatné, chceme si všimnout jen té skutečnosti, že A. Bláha nachází ve všech činnostech člověka vliv procesů „sociálního zařazení“. Píše: „...moje příjmení není už jen mým pojmenováním ryze osobním, nýbrž je to pojmenování sociální. Ukazuje na příslušnost k určité skupině, rodině, rodu, z něhož jsem vyšel. Mám též určité povolání. A tato moje profesorskost, to je pojmenování sociální. Říká, že jsem členem určité pracovní skupiny, jak jich ve společnosti lidské vzniklo mnoho na základě principu dělby práce. A podobně jako moje příslušnost k určité rodině, moje rodinnost nevyčerpává se jen mým příjmením, nýbrž znamená též určité společenství myšlenek, citů a zájmů i určitý způsob vnějšího chování, čímž všim se jedna rodina liší od druhé, tak i moje příslušnost k určitému povolání formuluje mou fyziognomii i mou duši určitým způsobem a vtiskuje i mému vnějšímu chování nezrušitelnou a pro bystrého pozorovatele rozpoznatelnou pečť. Možno již podle pohybů poznat, běží-li v určitém konkrétním případě o krejčího, holiče, tanečního mistra, jeptišku, kněze, vojáka, profesora...“ [Bláha 1968: 33].

Bláhovi tedy už pouhé pojmenování jedince

- a) naznačuje sociální zařazení,
- b) vyslovuje určité vztahy.

Sociologický pohled umožňuje uvědomit si tyto „vztahy“ individua a postihnout, jak jednotlivec funguje ve svém sociálním prostoru.

„Člověk není jen ‚biologický druh‘, psychická bytost bez hranic ve fantazii a imaginaci, není jen jednotlivec, individuum, izolovaný sociální ‚element‘, ale je především příslušníkem určité sociální skupiny, třídy, etnika, produktem kultury, výchovy, společnosti...“ [Sirácky 1968: 139].

Tak místo jedním z článků mechanického souhrnu individuí, v jejich „vedle sebe bytí“, v sociologické analýze se člověk stává sociálním typem, nositelem určitých typických sociálních činností, znaků a vlastností „vzájemného bytí“. Ve „vzájemném bytí“ každý mění a přeměňuje sebe tou měrou, jak mění a přetváří všechny vztahy, jejichž je sám průsečíkem.

Jestliže v souhrnu vztahů se utváří substance člověka, pak to znamená, že (a) v tomto „souhrnu vztahů“ přesahuje své individuální formy existence, (b) v „souhrnu vztahů“ byla zvýrazněna jeho společenskost, (c) v „souhrnu vztahů“ byl abstrahován od antropologických kvalit, tedy od některých kvalit specificky lidských.

Z těchto skutečností jsou zřejmé nejen přednosti a možnosti, ale i určitá omezení a „slabiny“ sociologického poznání. Uvědomujeme si, že problematika světa a člověka nemůže být nikdy vyčerpána jen touto koncepcí. Člověk je nejen nositelem sociálně podmíněných rysů, ale i jedinečným „exemplářem“, jednotlivcem. Lidská bytost je neredukovatelná ve své složitosti, autentičnosti a individuální nezastupitelnosti. Proto život bude vždy přinášet problémy vlastní jen lidem, ale i možnosti a příležitosti jejich řešení vlastní toliko lidskému rodu.

To však nic nemění na našem přesvědčení, že *metodologická oblast zkoumání lidské osobnosti* (pracovně označená jako problematika personalistických aspektů) *by měla být jako neoddělitelný fenomén spojována se sociologickou analýzou společenských vztahů, protože člověk tyto vztahy nejen vytváří, ale také na nich závisí a realizuje se v nich.*

Rozpracovat „metodologické mezistupně“

V dosavadní úvaze jsem se snažil naznačit, že dialektickomaterialistická metodologie vytváří pro marxisticko-leninskou sociologii potřebný „prostor“, aby na základě ekonomických vztahů, které určují třídní strukturu společnosti, bylo možno analyzovat i jiné společenské vazby, koneckonců podmíněné výrobními vztahy, ale mající neekonomickou povahu. Označili jsme je jako sociální vztahy specifického charakteru.

V tomto směru jsou poučné metodologické přístupy klasiků marxismu-leninismu. Klasikové vymezili nejen rozhodující faktory určující hlavní tendence historického procesu lidstva, ale ukázali, že tento proces je závislý nejen na ekonomických podmínkách, ale i na bezprostředních životních okolnostech, tradicích, osobách, které stojí v čele historických dramát doby, na stavu vědomí velkých sociálních skupin apod. V osobní korespondenci, která je významnou pozůstalostí, píše B. Engels: „Marx i já — jsme částečně sami vinni v tom, že mládež někdy přidává větší význam hospodářské stránce, než je zapotřebí. Museli jsme, oponující našim protivníkům, zdůrazňovat hlavní princip, který právě oni odmítali, a ne vždy jsme měli čas, místo a možnost udílet patřičnou pozornost i ostatním momentům současnosti“ [Marx-Engels 1973: 396].

I bez této poznámky si však při hlubším studiu *Kapitálu* uvědomujeme, že K. Marx analyzuje „čisté“ a „nečisté“, „systémové“ a „nesystémové“ prvky sociálně ekonomické struktury kapitalistické společnosti, odděluje ty systémové prvky, jež zrodil kapitalistický způsob výroby, od těch, které z tohoto způsobu nutně nevyplynou.

Metodologické přístupy autora *Kapitálu* ukazují, že analýza sociálního objektu není možná bez přesné znalosti jeho struktury, funkcí a elementů, z nichž se skládá. Systém v Marxově analýze je strukturovaný a vzniká na základě struktur.

Marxovy metodologické přístupy nikdy nevyklučují výzkum určitých, uměle izolovaných stránek, částí společenského subsystému a vztahů majících specifický charakter. Naopak. Pokusil jsem se při jiné příležitosti ukázat, jaké požadavky klade tento přístup na výzkumného pracovníka v oblasti sociologie.

Vyžaduje:

1. Aby si byl vždy vědom relativního charakteru rozlišování, oddělování a vymezování jednotlivých enkláv, úseků, částí zkoumané skutečnosti.

2. Aby si byl vědom, že vztah k celku se stává určující determinantou, že vztah ke společensko-ekonomické formaci podmiňuje formu objektivitý zkoumání každé uměle izolované skutečnosti. Život, zákonitosti pohybu různých společenských enkláv, můžeme pochopit jen tehdy, když pochopíme a poznáme jakou úlohu, jaké funkce plní a přijímají v určitém celku. Dialektika sociálního pohybu celku je tu určující.

3. Aby svědomitě a důsledně respektoval kvalitu vazeb mezi různými stránkami společenské skutečnosti, které dávají vzniknout vztahům ekonomické a neekonomické povahy.

4. Aby vždy viděl, co je integrujícím základem celého společenského systému.

Nelze vědecky pravdivě odpovědět na žádnou otázku společenské problematiky, nebudeme-li vycházet z materiální podmíněnosti všech jevů společenského života, znát a respektovat skutečnost, že zdroje podmíněnosti všech jevů společenského života jsou ve výrobních vztazích [Rychtařík 1978: 37—41].

Ti, kteří prošli cestou poznání, jež se realizuje v sociologickém výzkumu, a zejména pak etapou analýzy získaných empirických materiálů, se znovu a znovu přesvědčují o dvou významných momentech:

1. Mezi historickým materialismem a mezi analýzou konkrétních sociálních problémů leží — jak píše V. A. Jadov — „mezičlánek teoretických útvarů, speciálních sociologických teorií středního dosahu“ [Jadov 1968: 2].

Jadov v této souvislosti oprávněně odmítá koncepcce těch, kteří nutné spojení marxisticko-leninské sociologie s historickým materialismem zaměňují za ztotožnění. Takové koncepcce mají na straně jedné dalekosáhlý negativní dopad pro filozofii samou, na straně druhé odsuzují sociologické výzkumy k ilustrativnosti, k popisnosti nebo k plochému empirismu.

K nejasnostem dochází především proto, že nezdůrazňuje se rozdíl mezi historickým materialismem jako filozofickým pojetím dějin a jeho aplikací na jednotlivé historické a speciální společenskovědní disciplíny.

2. Mezi nejobecnějšími principy dialektickomaterialistického výkladu skutečnosti a konkrétním sociologickým poznáním *existují metodologické mezistupně*. Souvisí nejen s vlastní specifikou sociologického poznání, ale i s jeho diferenciací na řadu oborových disciplín, což umožňuje prohloubit a spojit společenské poznání často i s bezprostředními potřebami společenské teorie a praxe.

Domnívám se, že *takovými základními „metodologickými mezistupni“, jež zatím nejsou v marxisticko-leninské sociologii ve všech potřebných polohách rozpracovány, je jednota a dialektická dynamika (a) strukturních, (b) funkcionálních, (c) personalistických aspektů sociologického poznání.*(2)

Uvědomuji si mnohé složitosti tohoto stanoviska i skutečnost, že právě tady máme nemálo „špatně popsanych“ i nemálo bílých míst. To je jeden z vážných důvodů, proč soudobý stav rozvoje teoreticko-metodologické problematiky v oblasti obecné sociologie se značně opožděje, a to jak za požadavky, které před nás staví rozvoj oborových sociologických disciplín, tak za potřebami empirického rozboru sociální skutečnosti. Zatím stále v potřebné míře nedochází k postupnému operačnímu určení mnohých klíčových sociologických pojmů, umožňujících převést obecné pojmové kategorie do jazyka operacionalistického určení.

Proto je pro naši sociologii příznačné, že takové kategorie historického materialismu, jakými jsou například „společenské vztahy“, „osobnost“, „sociální struktura“, „společenské vědomí“, „dělnická třída“, „intelligence“ atd. jsou dostatečně určeny, pokud přihlídneme k jejich filozofické náplni, a v podstatě neurčeny, mají-li být operacionalizovány pro potřeby empirické verifikace.

Obecně se dá dnešní situace charakterizovat takto: *zápolíme s obtížemi přechodu od poznání nejobecnějších zákonitostí k vysvětlení specifických zákonitostí rozvoje společenského bytí a specifičnosti struktury společenského vědomí*. Soudím, že především v rozpracování naznačené problematiky je cesta k další hlubší analýze naší současnosti, která — jak zdůrazňoval K. Marx — má své reálné spojitosti a závislosti k různorodosti konkrétního, každodenního, reálného procesu poznání, jež musí být dovedeno až do abstraktního zobecnění, tj. k odrazu poznané situace v pojmech vyjadřujících určité, podstatné stránky zkoumané skutečnosti.

(2) O potřebě rozpracování a možnostech uplatnění těchto „metodologických mezistupňů“ v souvislosti s rozvojem oborových sociologických disciplín píše autor v práci *Sociální svět armády* [Rychtařík 1971 : 236].

Chceme-li postupně systematizovat různé roviny sociologické obecnosti a mít k dispozici systém gnoseologicky spojených a relativně uzavřených teoreticko-metodologických poznatků, pak se rozpracování některých otázek „metodologických mezistupňů“ ve smyslu jejich pozitivního výkladu nevyhneme.

Literatura

- Andrejeva, G. M.: *Sovremennaja buržuaznaja empiričeskaja sociologija*. Moskva, Mysl 1965.
- Bláha, A.: *Jak se dívat na život*. Brno, VAAZ 1968.
- Filozofické základy přírodních věd*. Praha, Svoboda 1980.
- Jadov, V. A.: *K voprosam o marksistskoj sociologii kak nauke*. In: *Filosofskije nauki*. 1968, č. 2.
- Jadov, V. A.: *Sociologičeskije issledovanija*. Moskva, Nauka 1972.
- Kon, I. S.: *Sociologija ličnosti*. Moskva, Mysl 1967.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1951; sv. 4. Praha, Svoboda 1952.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 1. Praha, SNPL 1956; sv. 37. Praha, Svoboda 1973.
- Mužik, J.: *Marxismus-leninismus jako světonázorový a metodologický základ rozvoje společenských věd*. Filozofický časopis 1980, č. 3.
- O matematice, přírodních vědách a technice*. Tvorba 1980, č. 31.
- Pavlov, T.: *Teorija otryženija*. Moskva 1948.
- Rychtařík, K.: *Sociální svět armády*. Praha, Naše vojsko 1971.
- Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
- Sirácky, A.: *Sociológia a integrácia vied*. Bratislava, Vyd. polit. literatúry 1968.
- Zamoškin, J. A.: *Krize buržoazního individualismu a osobnosti*. Moskva, Nauka 1966.

Резюме

К. Рыхтаржик: К методологическим вопросам нашей социологии

Есть несколько причин, почему нарастает влияние диалектико-материалистической методологии на все общественное познание: создание новых социальных отношений подчеркивает потребность более глубокого познания и усовершенствования, управления социальными процессами, происходит не только яркая дифференциация, но и интеграция методов познания, увеличивается значение соединения марксистской философии и социологии как самой общей специальной общественно-научной дисциплины, решение проблем теории и практики во многом зависит от усовершенствования и развития методологических принципов марксизма и т. д.

Во взаимоотношениях философских и специальных методов познания нельзя принимать тенденции дополнять философские методы специальными методами или наоборот считать эти специальные методы формами проявления философского подхода.

Диалектический материализм предоставил марксистско-ленинской социологии возможность воспринимать общество как специфическую целостную систему социальных отношений. Это утверждение относится ко всем уровням социологической иерархии (социологической всеобщности).

Между самыми общими принципами диалектико-материалистического понимания действительности и конкретного социологического познания имеются методологические промежуточные ступени. Они находятся в связи не только с самой спецификой социологического познания, но и с его дифференциацией на ряд социологических дисциплин отдельных областей.

Таковыми основными «методологическими промежуточными ступенями», которые, до сих пор в марксистско-ленинской теории не разработаны во всех нужных позициях, являются единство и диалектическая динамика а) структурных, б) функциональных в) персоналистических аспектов социологического познания.

Если мы хотим постепенно систематизировать разные уровни социологической всеобщности и располагать системой гносеологически соединенных и относительно упорядоченных теоретическо-методологических знаний, то нам не возможно обойти разработку некоторых вопросов «методологических промежуточных ступеней» в смысле их положительного толкования.

Summary

Rychtařík K.: On the Methodological Issues of Our Sociology

The rising influence of dialectical-materialistic methodology upon social knowledge as a whole is due to quite a number of reasons: the formation of new social relations evokes an urgent need to deepen our knowledge and to improve the management of social processes; methods of cognition are subjected not only to marked differentiation but also to integration; the connection between Marxist philosophy and sociology as the most general special social-scientific discipline is growing in significance; in many respects, the solution of both theoretical and practical problems depends on the improvement and development of the methodological principles of Marxism, etc.

As concerns the mutual relations between philosophical and special methods of cognition, no tendencies to extend philosophical methods by special ones are acceptable; neither is it possible to regard special methods as manifestation forms of the philosophical approach.

Dialectical materialism has enabled Marxist-Leninist sociology to conceive society as a specific, "gestalt" system of social relations. This statement refers to all levels of the "sociological hierarchy" (sociological generalities).

Between the most general principles of the dialectical-materialistic interpretation of reality and concrete sociological knowledge there exist methodological interstages. These are in connection with the specific character of sociological knowledge on the one hand, and with its differentiation into a number of sociological branch disciplines on the other.

Such basic "methodological interstages" which so far have not yet been elaborated by Marxist-Leninist sociology in all the required positions involve the unity and dialectical dynamics of a) structural, b) functional, and c) personalistic aspects of sociological knowledge.

If it is our intention gradually to systematize various levels of sociological generality and to dispose of a system of gnoseologically connected and relatively organized theoretico-methodological knowledge, the elaboration of certain problems of "methodological interstages" in the sense of their positive interpretation seems to be unavoidable.

Otázka úrovně sociologického poznání či vztahu mezi teoretickým a empirickým poznáním v sociologii má v epistemologii sociologického poznání základní význam. Různé přístupy k této otázce představují různá východiska explikace „nejdůležitějších filozoficko-gnoseologických a logicko-metodologických problémů spojených s analýzou vědeckého poznání“ [Švyrev 1978: 3]. Proto je otázka úrovně sociologického poznání středem živé diskuse mezi marxisty a předmětem aktivní polemiky s nemarxistickými metodology vědeckého, a zvláště sociálního poznání. Jedním slovem lze říci, že diskuse o specifických zvláštностech a součinnosti teoretického a empirického poznání je součástí snahy, jejímž cílem je zvýšit poznávací efektivitu sociologických výzkumů, rozvíjet sociologickou teorii a metodologii a posilovat praktickou řídicí a ideologickou funkci sociologie.

Pozornost věnovaná těmto problémům v průběhu posledních patnácti až dvaceti let svědčí o jejich velkém významu, právě tak jako o tom, že v sociologickém metapoznání existuje řada nedostatečně objasněných otázek. V rámci marxisticko-leninské metodologie sociologického poznání stále ještě neexistuje obecně uznávané kritérium typologie teoretického a empirického poznání, ke struktuře a úrovní sociologického poznání se přistupuje různým způsobem. Značné potíže vznikají v souvislosti se zajištěním efektivní součinnosti mezi oběma úrovněmi poznání, a to jak při zpracovávání programů empirických sociologických výzkumů, tak při rozvíjení sociologické teorie na nejvyšší a na střední úrovni. Diskutabilní je rovněž důležitá otázka úlohy obou úrovní poznání a jejich součinnosti s přihlédnutím k realizaci praktické funkce sociologie. Dosud nebyla komplexně prozkoumána otázka vzájemného vztahu mezi specifickou sociologickou metodou a dalšími metodami aplikovanými na teoretické i empirické úrovni sociologického poznání. S problémem dvou úrovní souvisí též nedostatečně objasněná otázka metodologických funkcí sociologie vzhledem k ostatním společenským vědám.

Tyto otázky zde připomínáme proto, abychom zvýraznili význam problému, který je východiskem naší analýzy. Úkolem referátu je shrnout určité výsledky, jichž bylo dosaženo při diskusi o uvedené problematice v průběhu posledních dvou desetiletí, pokusit se do jisté míry zobecnit zkušenosti získané při sociologickém výzkumu i potíže, jež v této souvislosti vznikly, a to z hlediska specifiky a vzájemného vztahu teoretického a empirického poznání. Chceme rovněž podnítit diskusi o tomto komplexu problémů, ukázat perspektivní směry a možnosti výzkumné práce. Prvním krokem zde bude zřejmě posouzení otázky základů pojmů teoretického a empirického poznání v sociologii.

* * *

Explikace pojmů empirického a teoretického poznání má v kterékoli vědě základní význam pro zaměření a charakter výzkumného procesu, pro objasnění

* Zkrácená verze úvodního teoretického referátu předneseného na zahájení *Mezinárodní varnské sociologické školy* v červnu 1980.

získaných výsledků i pro jejich praktické využití. V sociologickém poznání je dnes tento úkol zvláště aktuální jednak proto, že není dostatečně propracován, jednak vzhledem — a to v první řadě — ke zvláštnostem objektu sociologie a ke vzrůstající úloze této vědy v sociální praxi.

Neobyčejná složitost objektu sociologických výzkumů, jež spočívá především v komplikované a mnohaúrovňové součinnosti objektivních a subjektivních faktorů na různých strukturních a genetických úrovních, vyvolává reálné obtíže při upřesňování předmětu jednotlivých výzkumů, při spojování a operacionalizaci množství obsahově různorodých proměnných, při objasňování jednotlivých kauzálních a funkčních závislostí. Tyto poznávací obtíže se specifickým způsobem projevují na obou úrovních sociologického poznání, zvláště při přechodu z jedné úrovně na druhou. Jejich úspěšné překonání do značné míry závisí na zvoleném přístupu k explikaci pojmů empirického a teoretického poznání, na chápání jejich obsahu a vzájemného vztahu.

Mezi marxisty je nejrozšířenější — a zřejmě nikoli náhodou — rozlišování teoretického a empirického poznání na základě ontologických charakteristik předmětu výzkumu a jejich poznávacích odrazů. Je to možno vysvětlit jak zásadním dialektickomaterialistickým východiskem předpokladem, podle něhož má lidské poznání charakter odrazu, tak nedostatečnou pozorností, jež byla po určitou dobu věnována relativní samostatnosti poznání vzhledem k jeho objektu, specifice a mechanismům jeho fungování a vývoje, aktivní úloze subjektu poznání. Teze, podle níž jsou společenské skutečnosti vlastní obecné, podstatné a nutné charakteristiky, vede logicky k závěru, že jejich poznávací odraz je teoretickým věděním, zatímco poznatky o vnějších vlastnostech a závislostech bývají charakterizovány jako empirické poznání. S různými modifikacemi se této teze přidržuje množství autorů. Určení obsahových charakteristik teoretického a empirického poznání vyplývá z dialektickomaterialistického pojetí poznávacího procesu a je ve zjevné či skryté, bezprostřední či „zrušené“ podobě obsaženo v každé marxistické explikaci obou úrovní poznání.

Explikace pojmů teoretického a empirického na základě dělení objektů vědy na pozorovatelné a nepozorovatelné v sobě obsahuje již zmíněný ontologický moment, avšak za určující kritérium explikace je považováno přímé či nepřímé spojení mezi subjektem a objektem poznání. Uvedené kritérium může být úspěšně použito i na samo empirické poznání, neboť i pro toto poznání jsou charakteristické úrovně, jež nejsou bezprostředně pozorovatelné. Na rozdíl od individuální informace není pro souhrnnou sociologickou informaci charakteristická vlastnost pozorovatelnosti, třebaže soudy o empirických závislostech mohou být na rozdíl od teoretických soudů omezeny na pozorovatelné objekty (znaky či vlastnosti).

Další vývoj otázky explikace teoretického a empirického ve vědeckém poznání je charakterizován snahou považovat specifiku poznávací činnosti za základní východisko. Tak V. S. Švyrev vysvětluje pojem teoretického poznání na základě zdokonalování, upřesňování a vývoje pojmového aparátu vědy, zatímco zvláštnosti empirického poznání spojuje s aplikací tohoto aparátu. V takovémto metodologickém přístupu, který přihlíží k relativní samostatnosti procesu formování a vývoje teoretického poznání vzhledem k empirickému, nalézá autor obecný základ pro objasnění ontologických charakteristik teoretického a empirického poznání a rovněž pro osvětlení některých jeho metodologických a logických charakteristik (například pozorovatelnosti a nepozorovatelnosti, systémovosti). Schopnost stále plnějšiho pronikání od jevu k podstatě, od vnějšího k vnitřnímu, k objektu v jeho nutnosti a všestrannosti je tak spojována s činností uskutečňovanou při formování, rozvoji a konkretizaci pojmového aparátu

vědy. Právě to je považováno za nejobecnější a nejúplnější charakteristiku teoretického poznání.⁽¹⁾ Avšak možnost formovat určitý pojmový aparát též prostřednictvím empirických zobecnění, právě tak jako možnost aplikovat teoretický pojmový aparát při různých pokusech o vybudování taxonomie a při systematizaci poznatků v rámci teoretického poznání, kterou uznává i V. S. Švyrev [1978: 304, 310], vede k závěru, že i přes význam, který nesporně má, je sotva možno považovat navrhované kritérium za vyčerpávající v souvislosti s explikací pojmů teoretického a empirického poznání v sociologii. A je dokonce sotva možné najít jediné kritérium, jež by plně uspokojovalo všechny požadavky explikace tak složitých kategorií. Každý z přístupů k otázce explikace pojmů teoretického a empirického, navrhovaný marxistickými teoretiky, zřejmě obsahuje určité „racionální jádro“, neboť bere za základ tu či onu reálnou charakteristiku teoretického a empirického poznání.

Důsledný dialektickomaterialistický přístup k problému určení kritéria, jež by umožnilo odhalit specifiku teoretického a empirického poznání, by musel být založen na syntéze několika základních výchozích předpokladů, a to ontologických, gnoseologických, metodologických a pragmatologických. *Ontologické* předpoklady jsou obsaženy v základních výpovědích o povaze sociálních objektů. *Gnoseologické* předpoklady vyplývají ze základních výpovědí, které se týkají zvláštností sociálního poznání, specifiky poznávacích vazeb mezi subjektem a objektem sociálního poznání. *Metodologické* předpoklady souvisejí s poznávacími prostředky používanými v sociologickém poznání a se způsobem jejich aplikace. *Pragmatologické* předpoklady se vztahují k tvrzením o zpětné vazbě poznání jakožto druhu lidské činnosti k jinému druhu činnosti — k praktické činnosti.

Každý z uvedených předpokladů je specifickým způsobem přitornen v teoretickém i empirickém poznání, proto je možno absolutizovat jak jednotlivé předpoklady, tak formy jejich „přítomnosti“. Tak například ty školy a směry, které se vyvíjely na filozofickém základě idealismu, se orientují na gnoseologické a logicko-metodologické předpoklady určování specifiky teoretického a empirického poznání a přehlíží ontologické předpoklady. Tato skutečnost do jisté míry vysvětluje, proč marxisté při řešení téhož problému zpravidla vycházejí z ontologických předpokladů, přičemž na rozdíl od různých idealistických směrů hledají souvislost mezi výchozími předpoklady na základě jednoty objektivní a subjektivní dialektiky, jednoty logiky, dialektiky a teorie poznání.

Uvedené skutečnosti mohly vést k závěru, že pro explikaci pojmů teoretického a empirického poznání je možno přijmout takové kritérium, které by na jedné straně dovolilo vyjádřit podstatnou charakteristiku obou druhů poznání a na druhé straně by — právě proto, že zachycuje nejpodstatnější určení těchto poznávacích úrovní — ztělesňovalo či „objasňovalo“ charakteristiky sestavené na základě ostatních kritérií. Takové kritérium by muselo odpovídat požadavku respektování komplikovanosti poznávacího procesu — jeho podstaty, jež spočívá na odrazu, a aktivní funkce subjektu poznání.

S přihlédnutím k tomu bude pravděpodobně nejperspektivnější rozlišovat teoretické a empirické sociologické poznání prostřednictvím funkcí „popis“ a

(1) „Jestliže je možno učinit základem explikace představ o teoretickém poznání představu činnosti, jež se zaměřuje na zdokonalování a rozvíjení konceptuálních prostředků, pak je odůvodněné možno učinit základem představ o empirickém výzkumu, o empirickém poznání představu o činnosti, jež aplikuje konceptuální prostředky“ [Švyrev 1978 : 274].

„vysvětlení“. Realizace těchto funkcí uspokojuje požadavky vzhledem k několika otázkám formulovaným z hlediska různých přístupů k poznávacímu procesu:

- a) ontologického přístupu — Co popisuje a vysvětluje poznávací obsah získaný pomocí těchto funkcí?
- b) gnoseologického přístupu — Jaká je spojitost mezi objektem a subjektem poznání v procesu popisu a vysvětlování?
- c) metodologického přístupu — Jaké metody jsou používány při realizaci popisných a vysvětlujících funkcí?
- d) pragmologického přístupu — Jaké jsou funkce a efektivita poznávacích výsledků, jichž bylo dosaženo prostřednictvím popisu a vysvětlování, vzhledem k vědecké a praktické činnosti?

Chápeme-li popis a vysvětlování jako systém poznávacích operací při získávání nového vědění, pak v souladu s tím chápeme jako empirické takové vědění, které bylo získáno popisem, a jako teoretické takové vědění, které je výsledkem vysvětlování. Celý proces získávání empirického vědění pak určujeme jako empirické poznání a proces získávání teoretického vědění jako teoretické poznání.

Obecné určení popisu jako určitého zachycení daných pozorování vede k nejobecnějším, podstatným charakteristikám empirického sociologického poznání. V průběhu popisných procedur pracuje sociolog se základní sociologickou informací, tj. s údaji, jež mají bezprostřední empirický korelát v sociální skutečnosti. To znamená, že jsou popisovány znaky sociálních procesů, které byly bezprostředně pozorovány či mohou být verifikovány redukcí. Jelikož je popis poznávací procedurou, neomezuje se na individuální údaje, ale spíše těmito údaji začíná, aby pak v souhrnné, statisticky zpracované informaci odkryl určité funkční či kauzální závislosti. V souladu s tím je empirické sociologické poznání charakterizováno různými úrovněmi, z nichž nejvyšší představuje stanovení empirických zákonitostí.

Na rozdíl od teoretických zákonitostí působí empirické zákonitosti v přísně určené sféře, nesou na sobě pečeť svého konkrétního sociálního časově prostoro-ového původu [Michajlov 1975: 50]. Klasici marxismu-leninismu například již dávno odhalili základ, na němž spočívá náboženství, a ukázali cesty k překonání náboženského vědomí. Jejich závěry platí pro všechny země, avšak zákonitosti osvobozování sociálního a individuálního vědomí od náboženské složky se projevují různě. V současných podmínkách Bulharské lidové republiky je empiricky dokázáno, že mezi četnými faktory, které podmiňují ateistické vědomí, mají rozhodující význam tři: a) politická příslušnost a jí odpovídající vysoké politické uvědomění; b) úroveň vzdělání a všeobecné kultury; c) věk. V souladu s tím je možno formulovat empirickou zákonitost: stupeň ateistického vědomí je přímo úměrný stupni politického uvědomění, stupni vzdělání a všeobecné kultury a nepřímo úměrný věku.

Je-li na tomto základě možno v určitých statistických mezích předvídat procesy osvobozování od náboženského vědomí, je-li možno vytvářet hypotézy a ověřovat je pomocí empirických sociologických výzkumů, pak můžeme tyto souvislosti zařadit do třídy empirických zákonitostí. Působnost uvedené zákonitosti má nesporně své meze, potvrzují ji však pozorování provedená v Bulharsku v roce 1961 a 1968. Podobná je zákonitost, vyvozená Ž. Ošakovem, která se týká dvou hlavních forem procesu překonávání náboženských složek vědomí: a) postupného snižování reprodukce náboženství, tj. postupného snižování počtu dospívajících, do jejichž vědomí a chování proniká náboženství; b) postupného

překonávání náboženství u osob, do jejichž vědomí a chování již proniklo.(2)

Empirické sociologické zákony mají, stejně jako teoretické sociologické zákony, předmětně teoretický obsah, tj. týkají se sociálních procesů. Rozdíl mezi nimi je v tom, že empirické sociologické zákony jsou vyvozeny z analýzy empirické sociologické informace a mohou být redukovány na soudy, které vypovídají o faktech a jsou formulovány na základě daných pozorování, zatímco teoretické zákony nejsou — jak uvidíme ještě dále — jen výsledkem zobecnění přímé empirické informace a nemohou být bezprostředně redukovány na protokolární soudy. V tomto směru zejména vynikne principiální odlišnost buržoazních sociologů [Merton 1967] a marxistů [Andrejeva 1965] v přístupu k tak zvaným sociologickým teoriím středního dosahu.

Není snad popis vykládán příliš široce, jestliže do rámce této procedury spadá i formulování empirických sociologických zákonů? Podle mého názoru nespočívá kritérium pro určení obsahu pojmu popisu jen v tom, je-li výsledkem popisné procedury klasifikace, typologie nebo empirický zákon. Není důležité ani to, nakolik jsou tyto poznávací výsledky vzdáleny od přímé empirické sociologické informace (od protokolárních soudů) — podstatné a rozhodující je to, je-li možná jejich empirická redukce či nikoli. Není proto náhodné, že se v literatuře diskutuje o otázce možnosti vytváření popisných teorií, systemizujících fakty získané pozorováním a experimentem [Popovič-Sadovskij 1970: 206]. Takové stanovisko vyplývá zřejmě z předpokladu, že výsledkem popisu mohou být nejen empirické zákony, ale i učleněný a vzájemně propojený systém nomologických výpovědí, charakterizovaných právě jako teorie.

Jestliže však přijmeme tezi, podle níž je teorie takovou formou poznání, jejíž jádro tvoří nomologické výroky, které nelze redukovat na přímé protokolární výroky, pak je třeba přezkoumat možnost vytvoření čistě popisné teorie. V nejlepším případě je možno mluvit o jakési „smíšené“, přechodné formě mezi popisujícími a vysvětlujícími procedurami, jejímž výsledkem je střední úroveň poznání — na rozhraní mezi empirickým a teoretickým sociologickým poznáním [Chodža 1979: 5; Švyrev 1978: 317]. Vzhledem k využití pojmového aparátu v procesu popisu sotva tato okolnost mění základní a podstatné charakteristiky popisné procedury — zpracování empirického sociologického materiálu a postižení možných empirických souvislostí, které je možno redukovat na protokolární výroky. Teoretický aparát je nutný ve všech etapách empirického sociologického výzkumu — podle slov G. M. Andrejevové je „koordinační síť“, jež orientuje badatele jak při přípravě výzkumného programu, tak při provádění pozorování a při analýze empirické informace. Základní otázka specifiky empirického a teoretického poznání nespočívá v tom, zda je v procesu popisu zúčastněn pojmový sociologický aparát, ale v tom, kde se tento aparát převážně formuje a vyvíjí, zda v procesu popisu či v procesu vysvětlování. Jestliže chápeme tento proces v čisté podobě, zřejmě se ukáže, že formování pojmového sociologického aparátu je základní funkcí vysvětlování. Formulování empirických zákonitostí však ještě zdaleka neznamená formulování sociologické teorie, spíše je můžeme považovat za ideál popisu, za jeho nejvyšší typ. Za „základní surovinu“ pro vysvětlování můžeme považovat nejen empirickou sociologickou informaci, stejně tak můžeme za tuto „základní surovinu“ považovat empirické zákonitosti. Avšak existuje zde kvalitativní rozdíl: empirické

(2) Viz například [Procesat 1968: 298]. Podobný charakter má i další zjištění Z. Ošavkova, i když není explicitně formulováno jako zákonitost: „... důchodci připomínají svou religiozitu minulost, pracující představují religiozitu v přítomnosti a studenti naznačují zákonité vymizení náboženství v nedaleké budoucnosti naší společnosti“ [Sociologičeskata 1976: 416].

zákonitosti je možno přímo empiricky verifikovat, zatímco u teoretických sociologických zákonitostí není taková prověrka možná, neboť jsou teoretickým produktem, extraktem nejen aktuální, ale i minulé poznávací zkušenosti, tvůrčím přepracováním výsledků empirických sociologických výzkumů i každodenního vědomí, do něhož je pohroužen i sám badatel — sociolog.

Empirický materiál je základním tvůrčím prvkem empirického popisu. Proto se neodchýlíme od tématu, jestliže se krátce zastavíme u otázky jeho povahy. Mám na mysli především dva značně zúžené přístupy k této otázce: podle prvního z nich tvoří jediný nebo v nejlepším případě hlavní zdroj empirické informace pro sociologické analýzy empirické sociologické výzkumy, které se omezují na metodu ankety, interviewu aj.; podle druhého přístupu je jediným nebo v nejlepším případě hlavním objektem sociologova pozorování (tj. empirického sociologického výzkumu) člověk, jednotlivé individuum. Podobné názory se v různé formě vyskytují v sociologické literatuře⁽³⁾ a do jisté míry je můžeme považovat za reakci na nedoceňování empirických sociologických výzkumů v určitém období.

Z tohoto hlediska je zajímavý vývoj T. Pavlova, jenž ve třicátých letech rozvíjel v *Teorii odrazu* a v dalších dílech názor, že sociologie (kterou považoval za nefilozofickou vědu) je spojena se sociální skutečností prostřednictvím jiných, speciálnějších společenských věd [Pavlov 1949: 321—324]. T. Pavlov, mistr globálního teoretického myšlení, měl v daném případě na mysli to, že sociologie jako teorie představuje pojmové zobecnění historické poznávací a praktické zkušenosti, jež se odráží v různých společenských vědách. Ke konci svého života, v přednášce napsané ke třicátému výročí Filozofického ústavu, už připustil možnost přímého kontaktu sociologie se sociální skutečností na bezprostřední úrovni, na úrovni jevu. Úlohu empirických sociologických výzkumů pak viděl nejen v hlubším poznání společenských procesů, ale i ve formování a rozvíjení obecné sociologické teorie.⁽⁴⁾

Nesprávná absolutizace úlohy empirických sociologických výzkumů jako zdroje empirické informace a individua jako hlavního objektu sociologického výzkumu vyplývá v zásadě z vědomého či nevědomého nedoceňování specifiky teoretického sociologického poznání a jeho významu pro empirické poznání, z nedostatečného respektování skutečnosti, že sociologická teorie není bezprostředním zobecněním empirické sociologické informace. Takový, dalo by se říci, příliš optimistický názor na úlohu empirické sociologické informace, jež byla shromážděna od individuí a o individuích, tvrzení, že osobnost je „hlavním objektem empirického sociologického výzkumu“ [Michajlov 1975: 212—215], se v naší literatuře objevuje pod vlivem Ošavkovovy koncepce *akumulované* sociologické struktury. Podle názoru Ž. Ošavkova je základní sociologická struktura společnosti vlastní každému jednotlivému lidskému individu, které si ji osvojuje, akumuluje ji. A nakolik je tato struktura vlastní jednotlivým individuí, natolik je „vlastní každému jednotlivému sociálnímu celku“ [Ošavkov 1970: 80]. Z tvrzení, že sociologická struktura existuje ve dvou formách — reálné a akumulované — vyplývá, že prostřednictvím informace shromážděné od individuí a o individuích, tj. prostřednictvím informace o tak zvané akumu-

(3) Patří mezi ně například velmi kategorický výrok, podle něhož jednotkou sociologického pozorování je člověk jako materiální nositel činnosti [Rabočaja 1976: 130]. Je nesporné, že tomu tak může být, ale je tomu tak vždy, při každém výzkumu?

(4) Tento moment tvorby T. Pavlova jsem analyzoval na jiném místě [Dobrijanov 1978: 134—136].

lované struktury, je možné rekonstruovat sociologickou strukturu společnosti.(5) Dále však ukážeme, že koncepce sociologické struktury společnosti je ideálním modelem, teoretickou konstrukcí sociologické interpretace sociálních jevů, a proto nemůže být bezprostředně vyvozena ze zobecnění informace o jednotlivých individuích ani redukována na sociologickou strukturu „akumulovanou“ členy společnosti.

* * *

Reálné překonání prvků vědomého nebo nevědomého přeceňování či nedoceňování podstaty a významu empirického poznání v sociologii není možné v rámci tohoto poznání. K tomuto cíli je třeba přistupovat z širšího hlediska, tj. z hlediska komplexní struktury sociologického poznání, a především z hlediska dialektického vztahu mezi empirickým a teoretickým poznáním. Sociologie jako vědecká disciplína, před níž ještě stále stojí úkol formování a dalšího upřesnění a rozvíjení teorie — a zvláště teorie na střední úrovni — si musí cestou diskuse ujasnit způsoby a význam řešení tohoto úkolu. J. Szczepański oprávněně zdůrazňuje, že k rozvoji sociologie jako empirické vědy nedostačují sborníky s uspořádaným popisným materiálem; mohou pouze sloužit jako základ systematické výstavby teorií s různým dosahem [Szczepański 1970: 143].

Krátce můžeme diskutovanou otázku vyjádřit takto: je možné formovat sociologickou teorii prostřednictvím induktivních zobecnění empirické sociologické informace, tj. je možné vytvořit sociologickou teorii, jejíž teze bychom mohli empiricky redukovat a převést na výchozí protokolární výroky? Nebo sociologická teorie obsahuje logické konstrukce, jež zásadně nelze empiricky verifikovat? Odpověď na tuto otázku závisí na základních filozoficko-metodologických názorech na podstatu společnosti a na otázku poznání společnosti. Jak absolutní popírání existence empirického korelátu teoretických tvrzení, tak pozitivistické pokusy o svérázné redukcionistické sociologické vysvětlení(6) nemohou překonat propast mezi empirickým a teoretickým poznáním, neboť v obou případech je vyloučena možnost genetické souvislosti teoretických výpovědí s vnitřními charakteristikami sociálního objektu, s jeho trvalými, podstatnými, obecnými a nutnými souvislostmi a vztahy. Tomuto významnému a aktuálnímu problému je věnována značná pozornost i v nemarxistické sociologii, v níž se projevuje snaha překonat diskusí o této otázce propast mezi spekulativním teoretizováním a sociologickým empirismem [Blalock 1979: 882—894].

Bez ohledu na to, že i v rámci dialektickomaterialistické teorie poznání je možno klást různý důraz na jednotlivé stránky, prvky či etapy složitého procesu poznání, vyzdvihovat různé charakteristické rysy teoretické explanace a struktury vědecké teorie, jsou základní principy dialektického vztahu mezi empirickým a teoretickým poznáním dostatečně vyjasněny a je třeba je rozvíjet a konkretizovat i ve sféře sociologie. Hlavním momentem pak je to, že sociologické teorie mají předmětný obsah, čerpaný ze skutečnosti, nejsou však pouze induktivním zobecněním empirické sociologické informace, a proto nelze převést jejich empirickou redukci.

(5) „Fakt, že společenská skutečnost je akumulována lidmi, umožňuje prostřednictvím studia lidí reprodukovat v zásadě celou společenskou skutečnost, ukázat stav společenských vztahů, komplexní strukturu společnosti“ [Michajlov 1975 : 214].

(6) „Bylo by nesprávné tvrdit, že sociální vědy provádějí pouze empirická zobecnění a že z toho důvodu jsou skutečná, konečná vysvětlení nemožná. Existuje... množství skutečných vysvětlení, která se nejeví jako konečná ve smyslu nemožnosti regulace“ [Brown 1963 : 190].

Formování a rozvíjení teoretických zobecnění, jejichž jádrem je systém sociologických zákonů, tvoří obsah poznávací činnosti, která je ve struktuře sociologického poznání označována jako teoretické poznání. Podstatu a cíl sociologické explanace lze vyjádřit přibližně takto: interpretovat výsledky empirického sociologického poznání ve světle adekvátní sociologické teorie a odhalit podstatné, obecné a nutné vnitřní souvislosti zkoumaného sociálního objektu; vysvětlit, předpovědět chování objektu a na tomto základě jej uvědoměle řídit, přitom zároveň zdokonalovat a rozvíjet pojmový aparát sociologie.(7) Explanace je základním cílem a funkcí vědeckého sociologického poznání, jehož smysl spočívá v rozvíjení pojmového aparátu, napomáhajícího odhalovat vnitřní mechanismy struktury, fungování a vývoje sociálního objektu.

Zatímco při procedurách vědeckého popisu operuje sociolog údaji, které mají přímý empirický korelát v sociální skutečnosti, při proceduře vědeckého vysvětlení operuje pojmovým ekvivalentem empirických sociálních faktů. Právě tuto zvláštnost explanace interpretují novokantovské varianty v sociologii v tom smyslu, že tato procedura (explanace) produkuje pojmové konstrukce, ideální či čisté typy, které slouží k organizaci empirického materiálu, nejsou však spojeny s reálnou sociální skutečností. V sociologii skutečně existují pojmové konstrukce, které však nejsou čistým poznávacím produktem, vytvořeným subjektem nezávisle na empirické skutečnosti, nýbrž výsledkem postupné a mnohastupňové abstrakce podstatných, obecných a nutných znaků sociálních objektů. Jinými slovy můžeme říci, že procedura vědecké explanace se neomezuje na bezprostřední zobecnění empirické informace, ale směřuje k interpretaci empiricky zjištěných souvislostí ve světle adekvátního pojmového aparátu. Teoretická interpretace empirických údajů znamená jejich zařazení pod obecnější sociologické zákony, a to prostřednictvím procedur abstrakce, idealizace a postupného pohybu od abstraktního k teoreticky konkrétnímu.

Při sociologickém vysvětlení disponuje sociolog na jedné straně poznávacími výsledky popisu, tj. analyzovanou a systematizovanou empirickou informací, na jejímž základě se snaží stanovit trvalé empirické závislosti, a na druhé straně pojmovým aparátem, jenž byl zformován v procesu historického vývoje poznání a vztahuje se k téže předmětné oblasti. Tento aparát se v podstatě skládá z několika rovin, přičemž nejvyšší rovina obsahuje nejobecnější filozofické výpovědi, vztahující se k subjektu a objektu sociologického poznání a k zákonitostem určujícím jejich vztah. V sociologii, stejně jako v ostatních společenských vědách, plní takovou funkci historický materialismus. Další roviny představuje hierarchie sociologických teorií různých úrovní. Formování a rozvíjení těchto teorií nevyplývá bezprostředně z jednotlivých empirických výzkumů, není výsledkem operování bezprostředně reálnými sociálními objekty, nýbrž složitým produktem myšlenkového operování teoretickými objekty.(8) Teoretickými objekty jsou v sociologii pojmové konstrukce, vyvozené konečkonců z rozsáhlé empirické informace o historickém procesu vývoje sociální praxe, a abstrakce umožňující zobecnění podstatných, obecných a nutných závislostí. Podle slov V. S. Švyreva je to jakási „teoretická ontologie“, již může sociologie operovat na základě určitých logických pravidel, přičemž může provádět myšlenkové experimenty, vytvářet hypotetické předpoklady a tak získávat nové poznatky, které mají různý význam pro praxi. Tak například poté,

(7) O principech sociologické explanace pojednává například G. M. Andrejevová [1965] a J. P. Nikitin [1965].

(8) O teoretických objektech vědy, zvláště sociologie, viz Švyrev [1978 : 327–335]; Genov [1975 : 15–18].

co praktický rozvoj vědeckotechnické revoluce najde své adekvátní pojmové vyjádření, může sociolog nebo ekonom různým způsobem operovat výrobními silami — nikoli však reálnými výrobními silami té či oné socialistické společnosti, ale jejich teoretickým ekvivalentem, odpovídajícím teoretickým objektem. Sociolog či ekonom může obohatit strukturu tohoto objektu novým prvkem — vědou, může však rovněž nevyčleňovat nový strukturní prvek výrobních sil a přiřadit vědu k subjektivému, sociálnímu či látkovému prvku výrobních sil. Tyto operace se nikterak nedotýkají reálného systému výrobních sil, neboť jsou to myšlenkové operace, založené na „síle abstrakce“ (K. Marx). Jestliže však budou různé modifikace teoretického objektu výrobních sil transformovány v odpovídající řešení jejich řízení, pak to zřejmě tak či onak ovlivní fungování a vývoj reálných výrobních sil.

Operování teoretickými objekty, v němž se projevuje aktivní úloha subjektu poznání, tedy dovoluje zformovat různé poznávací obrazy, vytvořit nové vysvětlující modely. Teoretické objekty plní funkci opěrných bodů při získávání nových poznatků, při teoretické interpretaci empirické informace. Tuto funkci však teoretické objekty plní pouze tehdy, jsou-li určitým způsobem rozčleněny, systemizovány a hierarchizovány. Pro sociologii je to neobyčejně důležité, neboť explikační síla jejího pojmového aparátu podstatným způsobem závisí na stupni jeho rozvinutosti jako otevřeného hierarchického systému. Právě tato kvalita pojmového aparátu umožňuje vytvářet nanejvýše obecné a abstraktní sociologické modely vyjadřující specifiku sociologického přístupu k sociálním procesům, postupně operacionalizovat, vyhledávat neadekvátnější pojmové a empirické indikátory, které by se mohly stát východiskem sociologických výzkumů. Každý teoretik-sociolog vědomě či nevědomě konstruuje určitý nanejvýše abstraktní a zobecněný teoretický objekt, z něhož vychází při přípravě programu empirického sociologického výzkumu. Tak například při výzkumu životního způsobu, chápaného nejobecněji jako typická forma životní aktivity lidí, jsou navrhovány různé modely nejobecnějšího systému druhů činnosti, jenž se stává základem dalšího rozvíjení výzkumného programu. Podle názoru některých autorů tento systém zahrnuje: 1. pracovní činnost, 2. společensko-politickou aktivitu, 3. spotřebu, 4. aktivitu v rodině a v domácnosti, 5. kulturně osvětovou činnost, 6. kulturně zábavnou činnost (S. Widerszpil). Podle jiných autorů zahrnuje: 1. pracovní aktivitu, 2. společensko-politickou aktivitu, 3. každodenní běžnou činnost, 4. sociokulturní aktivitu (G. S. Batygin). Podle názoru dalších autorů do tohoto systému patří: 1. profesionální činnost, 2. činnost v domácnosti, 3. rodinný život, 4. společenská aktivita, 5. kultura a informace, 6. odpočinek (J. Ljutinskij) atd. Jestliže se obrátíme k otázce základních ukazatelů, které slouží jako nejobecnější teoretický model při sestavování plánů sociálního rozvoje, můžeme konstatovat, že v závislosti na interpretaci pojmu „sociální rozvoj“ jsou navrhovány různé systémy ukazatelů, což zde nemůžeme blíže ilustrovat.

Co je ono podstatné, obecné a důležité, jež se skrývá za množstvím různých přístupů výzkumných kolektivů k výzkumu téhož obecného problému? Obecné je podle mého názoru dáno vědomím nutnosti určitého nejobecnějšího teoretického modelu, jenž by na jedné straně nejúplněji a nejpresněji odrážel specifiku sociologického přístupu a na druhé straně nejplněji zachycoval zkoumaný objekt. O to se vědomě snaží i ti bulharští sociologové, kteří se pokoušejí formulovat a odůvodnit pojem abstraktní sociologické struktury, jenž by zajistil teoretickou reprodukci sociálních procesů v sociologických teoriích na různé úrovni. Podle mého přesvědčení, jež vyplývá jak z analýzy historického vývoje sociologie, tak z poznávacích obtíží spojených se zpracováváním programů různě

ných empirických výzkumů, mohou k otázce formování abstraktního modelu sociologické struktury společnosti existovat různé přístupy (a tedy i diskuse), v každém případě je však takový model nutný. Pokus o explikaci pojmů teoretického a empirického poznání v sociologii nás znovu přivádí k tomuto závěru. Dialektický pohyb od teoretického k empirickému a naopak, vzájemný vztah mezi oběma úrovněmi poznání má vždy na jednom pólu abstraktní sociologický model společenského systému, nebo, což je totéž, sociologický pojem společnosti, a na druhém pólu reálnou, složitou a rozpornou společenskou skutečnost a její odraz na různých úrovních empirického sociologického poznání.

Z ontologické charakteristiky společnosti jako systému vyplývá, že i její pojmový ekvivalent — ať jakkoli přibližný — musí mít charakter systému. To znamená, že základ systému teoretických objektů — kromě nejobecnějších filozofických tezí — tvoří obecný teoretický model či objekt, jenž vyjadřuje sociologickou specifikou odpovídajícího poznání společnosti a konkretizuje se v poznávacích sociologických objektech na konkrétnějších úrovních. Při veškerých odlišnostech v přístupu k takovému modelu je nutné, aby odpovídal alespoň dvěma základním metodologickým požadavkům: *za prvé* musí vyjadřovat nejobecnější, podstatné a nutné vnitřní předpoklady fungování a vývoje společnosti; *za druhé* musí ve své komplexnosti vyjadřovat sociologický, a nikoli nějaký jiný společenskovědní přístup k teoretické reprodukci sociálních procesů a jevů. Různé varianty vytváření sociologické struktury jsou posuzovány podle explikační síly, jež se ukazuje při praktickém ověřování příslušných hypotéz, při rozvíjení systému pojmových a empirických indikátorů pro empirické sociologické výzkumy, při formování a prověřování směrnic pro praktickou činnost.

* * *

Teoretické a empirické jsou „dvě nohy“, dva sloupy, na nichž stojí sociologické poznání, jež se rozvíjí a funguje právě v důsledku jejich součinnosti.

Podstatným aspektem dialektické spojitosti mezi teoretickou a empirickou úrovní je dvoustranný proces operacionalizace teoretického aparátu sociologie a teoretického zobecnění výsledků empirického sociologického výzkumu.

Obtíže, na něž naráží úkol operacionalizace teoretického aparátu sociologie, vyplývají z toho, že je fakticky nemožné redukovat abstraktní teoretické výroky a současně nelze organizovat empirický sociologický výzkum bez odpovídajícího pojmového aparátu. Operacionalizace tohoto aparátu představuje deduktivní hierarchický systém pojmových a empirických indikátorů, které plní při sociologickém pozorování úlohu „pozorovacích věží“. Obtíže lze překonat zavedením přísně určených omezení do výběru minima znaků obecných pojmů, stanovených vzhledem k cíli výzkumu, a přísně posloupným pohybem od obecnějších ke speciálnějším pojmovým indikátorům a od těchto opět k empirickým indikátorům.

Neobyčejný význam „spolupráce“ mezi teoretickým a empirickým poznáním vyplývá též z toho, že umožňuje odhalit všechny mezičlánky na složité cestě od všeobecných pravd ke konkrétní sociální realitě. Opomíjení všeobecných pravd charakterizoval V. I. Lenin jako vulgarizování marxismu: „Snaha hledat odpovědi na konkrétní otázky v prostém logickém rozvíjení všeobecné pravdy... je vulgarizováním marxismu a úplným výsměchem dialektickému materialismu“ [Lenin 1952: 20].

V součinnosti postupně a plně rozvinutých úrovní a stupňů teoretického a empirického poznání se nejuplněji projevuje pragmatologická — a v tomto rámci i ideologická — funkce marxisticko-leninské sociologie.

Diskuse o otázkách, jež se týkají teoretické a empirické úrovně sociologického poznání, tedy sleduje trojí cíl: rozvíjet sociologickou teorii na různých úrovních, zvyšovat úroveň sociologických výzkumů, posilovat sociálně praktické funkce sociologie.

Literatura

- Andrejeva, G. M.: *Sovremennaja buržuaznaja empiričeskaja sociologija*. Moskva, Mysl 1965.
- Blalock, H. M.: *The Presidential Adress: Measurement and Conceptualization Problems: The Major Obstacle in Integrating Theory and Research*. American Sociological Review 1979, No. 6.
- Brown, R.: *Explanation in Social Science*. Chicago 1963.
- Dobrijanov, V.: *Istoričeskijat prinos na Todor Pavlov za sociologijata*. In: Teorija na otryaženieto i sávremenostta. Sofija 1978.
- Genov, N.: *Za teoretičnija etap na sociologičeskoto izsledvane*. Sociologičeski problemi 1975, No 2.
- Chodža, U. M.: *Empiričното sociologičesko poznanie i vzemaneto na upravlenčeski rešenija*. Avtoreferat. Sofija 1979.
- Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 3*. Praha, Svoboda 1952.
- Merton, R. K.: *On Theoretical Sociology*. New York, The Free Press 1967.
- Michajlov, S.: *Empiričeskoje sociologičeskoje issledovanije*. Moskva, Progress 1975.
- Nikitin, J. P.: *Metod objasněnija v sociologii*. In: Sociologija v SSSR. Moskva 1965.
- Ošavkov, Ž.: *Sociologijata kato nauka*. Sofija 1970.
- Pavlov, T.: *Těorija otryaženija*. Moskva 1949.
- Popovič, M. V. — Sadovskij, V. N.: *Těorija*. Filosofskaja enciklopedija, t. 5. Moskva 1970.
- Procesat za preodoljavaneto na religijata*. Sofija 1968.
- Rabočaja kniga sociologa*. Moskva, Nauka 1976.
- Sociologičeskata struktura na sávremennoto bălgarsko obščestvo*. Sofija, Bălg. akad. na naukite 1976.
- Szczepański, J.: *Sociologija i obščestvo*. Sofija 1970.
- Svyrev, V. S.: *Těoretičeskoje i empiričeskoje v naučnom poznanii*. Moskva 1978.

V specifické problematice práva národů na sebeurčení při přechodu od starých, vykořisťovatelských společenských struktur k nové komunistické společensko-ekonomické formaci se přirozeně promítá řada obecnějších teoreticko-metodologických přístupů a řešení ze všech součástí marxismu-leninismu. Naznačme své stanovisko k několika klíčovým otázkám této dialektické jednoty obecného a zvláštního.

Přístup k sebeurčení národů jako k politickému problému je jistě v plném souladu s Leninovou tezí, že „právo na sebeurčení národů znamená pouze právo na nezávislost v politickém smyslu, právo na svobodné politické oddělení od utlačujícího národa“ [Lenin 19, 1958: 264]. Vystává však otázka, zda k sebeurčení národů možno přistupovat jen jako k politickému problému, tj. zda je na místě interpretovat danou Leninovu tezi tak, že právem na sebeurčení národů rozumíme jejich právo na nezávislost *pouze* v politickém smyslu. Na tuto otázku odpovídáme záporně. Podle našeho názoru totiž smyslem této i jiných obdobných Leninových formulací je oddělit se zřetelně a jednoznačně od všech reformisticko-kompromisnických koncepcí, redukujících sebeurčení na otázku dílčích reforem v postavení utiskovaného národa na způsob smutně proslulé „kulturně národnostní, tj. personální, exteritoriální autonomie“, a bránících tím dosažení skutečné národní nezávislosti, tj. změny, která je nutně politického rázu. Z těchto formulací však nevyplývá, že by se právo na sebeurčení národa mělo týkat pouze politického sebeurčení. Politické sebeurčení má pro vývoj příslušného národa samozřejmě klíčový význam, neboť je *prvořadou* podmínkou a podstatnou náležitostí *celkového společenského sebeurčení národa*. Sebeurčení v tomto smyslu tím ovšem není a nemůže být vyčerpáno, neboť implikuje všechny sféry života národa v jejich dialektické jednotě. Politické sebeurčení národa je tedy třeba chápat jako nepominutelný krok rozhodujícího významu v procesu národního sebeurčení, ne však jako už dovršený a vyčerpávající způsob tohoto sebeurčení.

Právo na sebeurčení národů ve smyslu práva na svobodné politické oddělení od utlačujícího národa znamená právo na národní svrchovanost, to jest právo na *totální sebeurčení národa*, čili právo daného národa na to určovat bez jakéhokoli cizího vměšování nejen své politické, ale i ekonomické, sociální a kulturní vztahy, a to jak vnitřní, tak i vnější. Plného sebeurčení dosahuje tedy národ pouze tehdy, jestliže suverénně rozhoduje o záležitostech svého národního života ve všech jeho sférách.

Třebaže postulát práva národů na sebeurčení vyjadřuje právo národa uspořádat si na bázi rovnoprávnosti s jinými národy všechny své vlastní společenské záležitosti, neznamená to, že by snad bylo možno národní sebeurčení zaměňovat s celkovým řešením národnostní otázky, či dokonce s jejím řešením

v marxisticko-leninském duchu.(1) Otázka sebeurčení národů se týká *jen určité stránky národnostní otázky*, totiž problematiky vytváření nezbytných podmínek a předpokladů, resp. reálné možnosti pro to, aby národy mohly o svých záležitostech rozhodovat *svobodně, samostatně, bez cizího vměšování*. Heslo sebeurčení v marxistickém pojetí je vlastně jen „negativním“ pojetím řešení národnostní otázky, neboť nestanoví předem, jak mají vypadat konkrétní formy tohoto řešení [Šindelka 1972: 41—3]. Toto postavení a význam otázky sebeurčení národů při řešení celkové národnostní otázky se zračí v koncepci programových požadavků četných komunistických stran a je ověřeno praktickými zkušenostmi třídního boje dělnické třídy, v jehož čele stojí. Poněvadž se přímo netýká socialistických, nýbrž pouze všedemokratických přeměn, stává se pouze jednou z položek minimálního programu. Jde proto o otázku, „která v celkovém složení programu, v celém souhrnu programových požadavků má v podstatě značně podřadný význam“ [Lenin 29, 1955: 188].

V současné fázi, kdy už existuje světová socialistická soustava jako určující faktor světového vývoje a kdy se zhroutila celá koloniální soustava, zaznamenala už valná většina národů a národností celého světa nezvratné úspěchy v realizaci svého sebeurčení. Národy a národnosti, které se odtrhly od imperialismu a aplikují na své cestě k socialismu důsledně principy marxisticko-leninské národnostní politiky, si od samého začátku zajišťují podmínky pro svou plnou suverenitu. Jinak je tomu však v zóně, v níž se v mezinárodních vztazích uplatňuje reálný vliv kapitálu: tam je nutně národní a státní suverenity neustále problematizována. Mezinárodní vztahy v rámci světové kapitalistické soustavy se ovšem podle litery zakládají na principech politické rovnosti a nevmešování, promítnutých v chartě OSN a jiných mezinárodně právních normách. To vyjadřuje jistý obecný zájem všech příslušných subjektů — samozřejmě u každého z nich jinak, namnoze i zcela protikladně motivovaný — na vyhlášení a přijetí všedemokratické platformy za východisko regulace vzájemných styků. Ve skutečnosti je však oficiálně přiznávané právo národů a národností na sebeurčení v kapitalistické soustavě neustále porušováno systematickým vměšováním imperialistických mocností, dnes především USA, do vnitřních záležitostí jiných zemí. Je-li pro *oficiální ideologii* imperialistické

(1) Není pochyb o tom, že národnostní otázka v té podobě, jak vznikla a existuje za *kapitalismu*, se řeší *plně a definitivně* úspěšnou výstavbou socialismu. Z toho však neplyne, že by byla rozřešena v každé podobě, tedy *jako taková vůbec*. I za socialismu existují národy a národnostní vztahy, a proto nemůže neexistovat národnostní otázka. Je to ovšem národnostní otázka s už podstatně novým problémovým repertoárem. Někteří autoři striktně odmítají chápat národnostní problematiku za socialismu jako specifický komponent národnostních otázek. Patří k nim I. P. Camerjan, který ve své práci z roku 1793 píše: „V důsledku plného vítězství socialismu je národnostní otázka v naší zemi rozřešena definitivně a nezvratně. Objektivními kritérii řešení národnostní otázky v SSSR jsou: 1. uskutečnění principu sebeurčení národů a národností; 2. dosažení faktické rovnosti sovětských národů a národností ve všech sférách společenského života; 3. formování socialistických národů a národností, jejich všestranný rozkvět a sblížení jednoho s druhým; upevnění přátelství mezi všemi socialistickými národy a národnostmi, jejich bratrská spolupráce... Nazývat úkoly, které stojí v oblasti národnostních otázek v naší socialistické společnosti, národnostní otázkou, znamená nebrat v úvahu onen podstatný rozdíl, který existuje mezi národnostními vztahy v socialistické a kapitalistické společnosti.“ [Camerjan 1973 : 192, 194] Jsme zcela zajedno s I. P. Camerjanem, že mezi národnostními vztahy v socialistické a kapitalistické společnosti je podstatný rozdíl. Nemyslíme si však, že zanedbávání, resp. přehlížení takového rozdílu je nutným logickým důsledkem pojetí národnostní otázky v širším smyslu, zahrnující problematiku národa a národnostních vztahů od jejího vzniku až do jejího úplného zániku, čili národnostní problematiku jako celek. Soudíme naopak, že takovéto celostní pojetí národnostní otázky je teoreticko-metodologicky opodstatněné a funkční.

kých mocností princip sebeurčení národů uznávanou normou, pak pro pragmaticky zaměřené třídní vědomí vládnoucí buržoazie, uplatňující se v její praktické politice, jež je *pravou podstatou* onoho oficiálního vědomí, je naopak normou, jejíž praktická upotřebitelnost závisí výlučně na tom, jak dalece v tom kterém případě odpovídá jejím vlastním, to jest specifickým a partikulárním třídním zájmům. Odtud i dvojí jazyk: pro veřejnost a pro *domo sua*. Přitom nepřehlédneme, že podstata buržoazních záměrů naráží i ve vlastním táboře na potíže, které plodí forma falešného vědomí, tedy na potíže plynoucí z toho, že víceméně početné skupiny buržoazie a maloburžoazie berou mnohdy demokratickou frazeologii vážně. Tento rozpor se navenek řeší neustálým balancováním, příklony a odklony od práva na sebeurčení v závislosti na tom, kde a v čem vládnoucí buržoazie v dané situaci spatřuje svůj prospěch. Koneckonců je ovšem přístup kapitalistických mocností k právu na sebeurčení — ať už tam, kde se o jeho realizaci teprve usiluje, anebo tam, kde je už na určitých úrovních dosaženo — podstatně ovlivňován tím, jak se utváří poměr sil ve světě a jak se v daných oblastech a jednotlivých zemích rozvíjí národně osvobozenecský boj.

Rozpor mezi tím, co ústy svých politických a ideologických představitelů imperialistické mocnosti o svém vztahu k právu na národní sebeurčení prohlašují, a tím, jak k němu ve skutečnosti přistupují, se stal v uplynulé dekádě na pozadí Carterovy lícoměrné kampaně o lidských právech ještě zřejmější než dříve. To lze dokumentovat na událostech v řadě zemí, v nichž se v uplynulém období konfrontovaly postoje a činy imperialismu s úsilím národů o realizaci svého sebeurčení. Jsou to například: likvidace imperialistické agrese proti národům Indočíny, vítězství vietnamského lidu proti americkým kolonizátorům i čínským vetřelcům, svržení loutkových režimů v Laosu a Kambodži; pád rasistického a koloniálního režimu v Rhodesii, jemuž nezabránil ani systém brutálního násilí britské správy, ani dalekosáhlé manévrování za pomoci loutkové Muzerewovy vlády; skvělé vítězství lidu Nikaraguy nad somozovskou diktaturou polokoloniálního ražení; osvobozenecský boj arabských národů, namířený především proti imperialismu Spojených států, zejména pak lidová protiimperialistická revoluce v Iránu a boj proti pokusům amerického imperialismu, sionismu a reakční arabské velkoburžoazie znemožnit arabskému lidu Palestiny uplatnit právo na sebeurčení a vytvoření vlastního státu. Přitom princip národního sebeurčení se průběžně aktualizuje též v mnoha formálně nezávislých státech. Národnostní útlak se projevuje neokolonialistickou politikou, zajišťovanou silou zbraní, nátlakem a vměšováním do vnitřních záležitostí četných zemí ve všech končinách světa. Carterova doktrína, jak známo, otevřeně vyhlašuje „právo“ USA obhajovat silou zbraní své národní zájmy v oblasti Perského zálivu i jiných dalších míst vzdálených od USA na tisíce kilometrů. K zjevným projevům ohrožení nezávislosti a svrchovanosti národů patří snahy USA učinit z Pákistánu nástupiště agrese proti Afganistanu. USA vykonávají však všemožný nátlak i na vyspělé kapitalistické země, své partnery z NATO i Japonsko, aby se podrobily diktátu nadnárodních monopolů v intencích upevnění vedoucí úlohy USA ve světě. Výstižně to vyjádřil L. I. Brežněv: „To, že si Washington svévolně osobuje jakési ‚právo‘ buď ‚odměňovat‘, nebo ‚trestat‘ nezávislé, svrchované státy, je však už zásadní otázka. Těmito akcemi vláda USA fakticky rozbíjí obecně uznávaný mezinárodní právní systém vztahů mezi státy“ [Interview 1980: 7]. Je samozřejmé, že skutečné účinky destruktivní politiky amerického imperialismu pro svrchovanost příslušných národů a států zdaleka nezávisí jen na jeho záměrech a přáních, ale zejména a především na tom, zda a jak jednotlivé země dokáží nástrahám imperialismu čelit a obhajovat svá nezadatelná práva. Že to je dobře možné, názorně dokazuje dlouho-

letá, relativně nezávislá zahraničně politická orientace Francie, jejímž projevem bylo například setkání prezidenta Giscarda d'Estaing s Leonidem Brežněvem v květnu 1980. V této souvislosti poznamenal před časem francouzský ministr zahraničních věcí J. Francois-Poncet: „Ano, Francie vede nezávislou zahraniční politiku. Vede jednání, s kým má v úmyslu a kdy to má v úmyslu, a nepotřebuje k tomu ničí souhlas“ [Rudé právo 1980: 7].

Zcela jinak než buržoazie přistupuje k národnímu sebeurčení proletariát. I jeho přístup je ovšem determinován třídní pozicí, avšak takovou, která umožňuje vyrovnat se s otázkou národního sebeurčení zásadně *na cestě společenského pokroku*, to jest tak, aby byla řešena v souladu s potřebami skutečně svobodného národního rozvoje. Právě to určuje vztah komunistů k otázce sebeurčení národů. „V otázce sebeurčení národů, jako v každé jiné otázce, nás především a nade vše zajímá sebeurčení proletariátu uvnitř národů“ [Lenin 1958: 209]. Otázka důsledné společenské emancipace národů je tedy ve své podstatě otázkou specifického společenského uspořádání v souladu se základními životními zájmy dělnické třídy. Zatímco pod vedením buržoazie se princip národního sebeurčení jako princip odsouvá stranou, kdykoli se dostává do kolize s třídně egoistickým zájmem buržoazie, v národním hnutí vedeném proletariátem se může uskutečnit vskutku principiálně, to jest tak, aby důsledně vyjadřoval *opravdové zájmy národa*, tedy objektivní zájmy nejširších pracujících mas národa. Této pozici proletariátu plně odpovídá bezvýhradné uznávání boje za právo na sebeurčení a tomu odpovídající úsilí komunistických stran o respektování národní a státní suverenity v mezinárodních vztazích. To se nejvýrazněji ozřejmuje v politice Sovětského svazu i ostatních socialistických zemí.

Jak dopodrobna osvětlil V. I. Lenin, bezvýhradné uznávání boje za právo na sebeurčení však neznamená, že by komunisté snad měli podporovat jakýkoli požadavek národního sebeurčení. V obecnosti lze říci, že směrodatným kritériem přístupu komunistů k jednotlivým požadavkům národního sebeurčení je prospěch společné věci proletariátu všech národů a národností, to jest princip proletářského internacionalismu; že rozhodně bojují proti jakýmkoli pokusům zneužít princip sebeurčení k likvidaci práv na sebeurčení jiných národů (etnických skupin), tj. proti sebeurčení sledujícímu cíle neslučitelné s všedemokratickými hodnotami a normami, na nichž se zakládá existující systém mezinárodních vztahů a mezinárodního práva. Podřízenost národního sebeurčení sebeurčení, respektive seberealizaci, proletariátu a pracujících vůbec nemůže být přitom v žádném případě vykládána jako právo vítězného proletariátu získávat pro vlastní národ jakékoli výsady na úkor jiných národů a národností anebo jako právo k „vývozu“ revoluce do jiných zemí, jak se o to v současnosti pokoušejí například představitelé čínského expanzionismu a hegemonismu. „Vítězný proletariát“, poznamenává Engels ve svém dopise Kautskému z 12. září 1882, „nemůže žádný cizí národ nějak oblažovat proti jeho vůli, aniž by tím podkopal své vlastní vítězství.“ [Marx-Engels 1971: 400]. Protože jedině národ sám má právo rozhodovat o svém osudu, může toto své rozhodnutí samozřejmě i měnit. „Přesvědčí-li se národ, že mu původně zvolené řešení nevyhovuje, může je změnit. Nelze pak argumentovat, že je už vyčerpal. Sebeurčení je v podstatě permanentní právo. Jeho zužování na jeden jednorázový akt by bylo jeho faktickým popřením.“ [Pomaižl 1978: 97] Revoluční proletariát se zasazuje o nové řešení otázky sebeurčení vždy, když znamená společenský pokrok.

V souvislosti se vztahem národního sebeurčení k třídním zájmům proletariátu vyvstává samozřejmě teoreticky i prakticky velmi významná otázka cha-

rakteru národního sebeurčení v samotném revolučním procesu, v jehož čele proletariát stojí.

Jak už jsme naznačili jinde, podle své obecně demokratické formy je princip národního sebeurčení určen jen nanejvýš abstraktně, konkrétně může být určen jen podle svého podstatného sociálně ekonomického a třídního obsahu v daném časoprostoru. V současnosti vyvstává buď jako úkol revolucí vedených ještě buržoazií nebo maloburžoazií, anebo jako úkol revolucí, které vede už proletariát. Zatímco mezi marxistickými teoretiky není sporu o tom, že v prvním případě se národní sebeurčení realizuje bezprostředně jako přeměna buržoazně demokratického rázu (obsahující ovšem už více či méně rozvinuté protiimperialistické prvky), v druhém případě nejsou odlišná mínění žádnou vzácností, i když nebývají projevena explicitně v teoretické formě, ale spíše ve formě dedukcí ze stanovisek implicitně obsažených v různých konkrétních historických rozborech.

Rozhodně nesouhlasíme s těmi, pro něž je úkol národního sebeurčení vždycky a jednoznačně jen buržoazně demokratického charakteru. Ve skutečnosti se *charakter tohoto úkolu* — obdobně jako charakter dalších všeobecně demokratických úkolů — *podstatně mění v kontextu socialistické revoluce*. Vezmeme-li daný úkol v jeho relativní autonomitě — a takový přístup je v jistých mezích plně oprávněný a nutný —, vystoupí jeho specifika, k nimž patří právě to, že jde, historicky vzato, o úkol buržoazně demokratického rázu. V negativním smyslu je tím řečeno, že vzhledem k vnitřní struktuře tohoto úkolu — v níž jde o vazby samostatnosti, svrchovanosti, rovnoprávnosti a svobody jen v omezeném rámci formálně pojatého humanismu a demokracie — nejde o úkol specificky socialistický.

Hlubší a podstatný obsah úkolu národního sebeurčení v socialistické revoluci plyne však teprve ze vzájemné vazby tohoto úkolu s ostatními úkoly, které revoluční proletariát a jeho třídní spojenci uskutečňují. Je dán tím, že se národní sebeurčení neuskutečňuje samostatně, nýbrž jako komponent systému genetických strukturních změn, zaměřených ve svém celku na vybudování socialistických společenských vztahů. Jinak řečeno, podstatný obsah národního sebeurčení určuje okolnost, že tento úkol, ač sám o sobě ještě nikoli socialistický, vystupuje v podřízené vazbě k socialistickým systémovým úrovním, k formujícímu se socialistickému systému jako celku, tj.: *představuje úkol socialistické výstavby a krok k socialismu*. Národní sebeurčení realizované v rámci socialistické revoluce se proto podstatně liší od sebeurčení v revoluci buržoazně demokratické. Už v první etapě socialistické revoluce, kdy se řeší otázka politické moci ve prospěch proletariátu, mění národní sebeurčení své původní buržoazně demokratické určení, neboť funguje už v intencích této nové proletářské moci. Tím však obsahová metamorfóza úkolu národního sebeurčení nekončí, nýbrž teprve začíná. Jde o to, že každý z elementů struktury tohoto úkolu — tím, že je zbaven svého dřívějšího abstraktního a formalistního předznamenání — mění i svůj specifický obsah a tak se podílí i na změně struktury celkového úkolu. Redukuje-li buržoazně demokratické pojetí sebeurčení národní a státní svrchovanost pouze na záležitost politickoprávní, proletářsko-socialistické pojetí vyzdvihuje i aspekt sociálně ekonomické svrchovanosti, podobně místo pouhé politicko-právní rovnosti mezi národy požaduje faktickou sociální rovnost atd. Tím, že *proletariát dovádí do důsledků pokrokové prvky* všedemokratického principu národního sebeurčení a propojuje je s dalšími, odpovídajícími potřebám nové společenské organizace, překonává tento princip v jeho původním pojetí a *povznáší jej na novou, historicky vyšší úroveň*.

Proti buržoazně demokratickému principu národního sebeurčení se tak staví *princip socialistického sebeurčení národů*.

Princip sebeurčení v revolučně proletářském pojetí se radikálně liší od ego-centrických interpretací národní svobody, svrchovanosti a samostatnosti v duchu buržoazního nacionalismu a kosmopolitismu, je jejich reinterpretací v kolektivistickém duchu proletářského internacionalismu. Národy realizující pod vedením dělnické třídy své socialistické sebeurčení rozvíjejí na podkladě progresivních kvalitativních přeměn ve sféře ekonomické, politické i ideologicko-kulturní bratrskou spolupráci a dobrovolně se sjednocují v boji za společenský pokrok ve světě. Tím se stávají *socialistickými národy*.⁽²⁾ Pojem socialistický národ chápeme ve smyslu definice S. T. Kaltachčjana: „je to nová sociální pospolitosť lidí, která vyrostla z národa či národnosti kapitalistické společnosti v procesu likvidace kapitalismu a vítězství socialismu, u níž se zachovaly určité etnické zvláštnosti její předchozí národní pospolitosti, ale v základě se na socialistických, internacionalistických principech přetvořil celý způsob politického, sociálně ekonomického a duchovního života“ [Kaltachčjan 1976: 283].

V této souvislosti nutno podotknout, že jestliže hovoříme jen o sebeurčení *národů*, není to z věčných, nýbrž čistě stylistických důvodů. Jinak marxismus-leninismus přiznává právo na sebeurčení nejen národům, ale i národnostem a vůbec všem velkým a kompaktním společenstvím lidu — ať etnicky homogenním či heterogenním — jež žijí na společném území a usilují o sebeurčení na podkladě jednoho či více integrujících pojítek. „Tak jsou subjektem práva na sebeurčení národy a národnosti, ale také společenství lidu (národy) sestávající z několika národů, národností nebo národnostních skupin, majících společné území, jednu nebo několik dalších pospolitostí (historickou, kulturní, jazykovou, náboženskou atd.) a sjednocených společenstvím cíle, který chtějí sebeurčením dosáhnout.“ [Starušenko 1960: 161]

Rozhodující význam v procesu realizace socialistického sebeurčení národů a národností má socialistická politická moc, v níž základní směr politiky určuje dělnická třída. Tato moc vzniká jako diktatura proletariátu. Jejím historickým posláním je potlačit odpor svržených vykořisťovatelských tříd a jiných třídně nepřátelských elementů a zajistit výstavbu socialismu podle vědeckých principů marxismu-leninismu. Dosavadní historické zkušenosti ukázaly, že vývojová linie vede od státu diktatury proletariátu, v němž moc je v rukou dělnické třídy ve svazku s ostatními pracujícími, k všelidovému státu, v němž nositelem moci je pospolitý socialistický lid, vedený dělnickou třídou. I všelidový stát zůstává ovšem třídním v tom smyslu, že rozhodující zůstává i nadále dělnická třída, že je to právě základní zájem této třídy, který určuje celkové zaměření jeho činnosti. Je to dělnická třída a její politická avantgarda, jež zůstávají i nadále jádrem politické moci. V tomto ohledu je tedy všelidový stát právem označován za přímého a bezprostředního pokračovatele státu diktatury proletariátu. Všelidový stát je však třídní i v tom smyslu, že na takto třídně profilované moci se spolu s dělnickou třídou účastní rovněž ostatní složky neantagonistické skupi-

(2) Plným právem hovoří I. P. Camerjan o národech, jež nastoupily cestu nekapitalistického vývoje k socialismu, jako o národech přechodného typu. Odmítá však aplikaci pojmu národa přechodného typu pro charakteristiku národů uskutečňujících přechod od kapitalismu k socialismu. Nehledě na rozdíly v charakteru národů v zemích rozvojových a kapitalistických, plynoucích koneckonců z rozdílů v ekonomicko-třídní struktuře těchto zemí, jejich společným rysem je, že k socialismu teprve přecházejí. S ohledem na to se nám nezdá označení národů v přechodném období od kapitalismu k socialismu jako národů přechodného typu, tj. ještě ne plně socialistických, neoprávněné: za předpokladu, že jsou respektována druhová specifika v rámci takového přechodného typu [Camerjan 1973: 65].

nově třídní struktury socialistické společnosti. Třídní charakter všelidového státu se zračí neomylně také v jeho vnější funkci, v tom, že je nástrojem obrany zájmů lidu před nebezpečím, která hrozí od světa kapitalismu, že podporuje v mezinárodním měřítku síly, jež bojují proti imperialismu.

Socialistický stát se ovšem od samého počátku opírá o sympatie a přímou podporu širokých nedělnických vrstev pracujících příslušných národů a národností. Komunistická strana jako vedoucí síla politického mechanismu usiluje vždy o jejich maximální politickou aktivizaci ve směru společenského pokroku a s ohledem na konkrétní historické podmínky také o jejich bezprostřední účast na věcech státních. Dokonce i v dobách nedlouho po svržení moci buržoazie a nastolení diktatury proletariátu, kdy politickou moc nemohl uskutečňovat ještě všechen lid, ale jen revoluční lid, Lenin hovoří o tom, že tento revoluční lid „... ochotně zapojuje *všechn* lid do účasti nejen na správě státu, ale i na moci, i do přímé účasti na budování státu.“ [Lenin 10 1954: 243] V duchu této leninské koncepce tedy neexistovaly nikdy žádné bariéry pro účast nedělnických vrstev pracující populace na moci. Jedinou podmínkou takové účasti bylo vždy pouze odhodlání a schopnost angažovat se v souladu s objektivními potřebami pro věc socialistické revoluce. V podmínkách zralého socialismu se sociálně politický základ státu pozvedá na novou kvalitativní úroveň. Rozvojem reálného zespolečenštění výrobních prostředků, vytvořením sociální struktury neantagonistických tříd, které se stále více sbližují, a pevným zakotvením marxisticko-leninské ideologie v širokých masách se vytváří pevná morálně politická jednota všeho lidu. Tím vznikají také podmínky pro účast všeho lidu na věcech státních, a zvláště pro jeho účast na moci. V současnosti se v Sovětském svazu, který už dospěl do tohoto vývojového stadia, účastní všichni plnoprávně na státních záležitostech.

Jak potvrzují bohaté a dlouholeté zkušenosti socialistických zemí, k úspěšnému rozvoji socialistické státnosti v naznačeném směru podstatně napomohla skutečnost, že komunistické strany těchto zemí dokázaly podchytit a stimulovat revoluční aktivitu širokých vrstev pracujících různých národů a národností v adekvátních státoprávních formách. Klíčový význam mělo vypracování leninské koncepce federace jako formy sjednocení národů a národností v intencích zájmů dělnické třídy a všech pracujících, k jejímuž uskutečnění došlo poprvé v dějinách v SSSR.

Význam socialistické federace jako specifické formy státního zřízení není dán samozřejmě žádnou její nepodmíněnou imanentní hodnotou, nýbrž jediné tím, jak *v daném historickém kontextu odpovídá objektivním potřebám* rozvoje podstatného obsahu socialistického státu, to jest především jak napomáhá uplatnění demokratického centralismu, jehož prostřednictvím dochází k sjednocování progresivních sil pod vedením dělnické třídy a koneckonců i nejefektivnějšímu rozvoji socialistického výrobního způsobu. Jak víme, zakladatelé vědeckého komunismu právě s ohledem na tyto obsahové zřetele dávali vzhledem k tehdejším zkušenostem třídních bojů a jmenovitě zkušenostem s buržoazní federací zásadně přednost unitární formě státu, řešící otázku národního sebeurčení ve vícenárodním státu nikoli federací, ale autonomií. Vždy však stavěli na první místo obsahové zřetele a to je vedlo k tomu, že se v jednotlivých případech (například v případě Irska utlačovaného Angličany) nerozpačkovali dát přednost federaci před jednotným centralizovaným státním zřízením. Stejně přistupoval k otázce federace i V. I. Lenin. Vyjadřuje stanovisko bolševiků napsal: „Jsme zásadně proti federaci, neboť oslabuje ekonomický svazek, je to nevhodný typ pro jednotný stát... Jsme pro autonomii pro všechny části... Autonomie je náš plán výstavby demokratického státu...“ [Lenin 19,

1958: 498—501]. V době Říjnové socialistické revoluce se však vytvořily podmínky, které vyžadovaly, aby komunistická strana znovu posoudila funkčnost federace v socialistické státní výstavbě. Za situace, kdy v důsledku dřívějších negativních zkušeností s politikou velkoruského šovinismu se řada národů a národností nejprve oddělila od Ruska, se ukázala *orientace na socialistickou federaci jako optimální*. Že leninská koncepce socialistické federace není opuštěním, ale naopak naplněním zásadního přístupu k otázce forem státního zřízení z podstatných obsahových hledisek, je zřejmé z tohoto Leninova prohlášení: „... federace, kterou zavádíme a budeme zavádět, bude nyní právě nejspolehlivějším krokem k nejpevnějšímu spojení různých národů Ruska v jednotný demokratický centralizovaný sovětský stát.“ [Lenin 17, 1954: 202] Všechno ukazuje, že socialistická federace v leninském pojetí bude široce využitelnou a plně funkční státoprávní formou úpravy národnostních vztahů i v zemích, jež v budoucnu vykoučí cestou k socialismu.

Základní charakteristické rysy praktické realizace celkového společenského sebeurčení socialistických národů a národností určují dvě vzájemně spjaté zákonité tendence: tendence k jejich všestrannému rozkvětu a tendence k jejich stále těsnějšímu sblížení.⁽³⁾ *Ve své dialektické jednotě* představují objektivní zákonitost vývoje socialismu. Sblížení je podmínkou rozkvětu a naopak rozkvět napomáhá sblížení — přirozeně *vedoucí a hlavní* je tu zásadně tendence ke sblížení. Sblížení znamená *prohloubení internacionalizace*. V rámci světové socialistické soustavy jde o mezinárodní socialistickou integraci. Vede k výrazně vyšším stupňům technologického a ekonomického zespolečenšťování. Ve sféře politické znamená další utužení politických vazeb národů socialistické soustavy, ve sféře ideologicko-kulturní ještě intenzivnější vzájemnou výměnu a osvojování si nejvýznamnějších duchovních hodnot, ve sféře životního způsobu posilování obecných rysů socialistického životního způsobu každého socialistického národa. Rozkvět znamená progresivní vývoj, vzestup jednotlivých socialistických národů a národností ve všech sférách jejich společenského života a tohoto života jako celku.

Skutečnost, že společenský rozvoj jednotlivých socialistických národů a národností probíhá všude podle stejných obecných zákonitostí, nemůže být ovšem důvodem pro *jednostranné vyzdvihování pouze obsahu* těchto procesů a přezírání či bagatelizování významu jejich *národních formy*. Chápat společenský rozvoj či rozkvět socialistických národů a národností jako jakýsi proces o sobě, jako proces národnostně neutrální a nebrat přitom v úvahu národnostní specifika, jimiž je podstata tohoto procesu prostředkována, by byla teoretická chyba, která by mohla vést k neblahým důsledkům v praxi. Ještě vážnější a nebezpečnější mohou být praktické dopady opačné krajnosti, to jest přeceňování národnostních specifik a zájmů a nedoceňování obecných zákonitostí a internacionálních zájmů. „Odrhnutie národného od internacionálneho znamená nevyhnutne ústup z triednych pozícií a vyústenie do nacionalizmu. Izolácia internacionálneho od národného vedie k abstraktnému a bezobsažnému internacionalizmu“ [Desať rokov ... 1978: 33].

(3) Po druhé světové válce bylo zkušeností z výstavby socialistické federace podle leninských principů s úspěchem využito v zemích lidové demokracie. U nás po konečném nastolení moci dělnické třídy v únoru 1948 byla při řešení národnostních vztahů především prosazována obsahová, sociálně ekonomická stránka, umožňující vyrovnávání úrovně Slovenska na úroveň českých zemí. Nebyly však doceněny aspekty týkající se forem řešení vztahů mezi našimi národy, především státoprávní formy. Odpovídající řešení znamenal teprve ústavní zákon o československé federaci z roku 1968.

Tendence k rozkvětu a tendence k sblížení socialistických národů a národností se uskutečňují v dialektické jednotě jako vzájemné prostupování národního a internacionálního principu. A to tak, že každý z těchto principů vystupuje jako jednota vnitřních i vnějších momentů procesů výstavby socialismu a komunismu toho kterého socialistického národa či národnosti. „Národní zájmy se uskutečňují v jednotě s internacionálními zájmy. Proto nelze zkoumat internacionalismus pouze jako vztah k druhým národům a internacionální zájmy pouze jako vnější zájmy. Internacionální zájmy jsou nerozlučně spjaty s vnitřním životem národů a národností. Internacionální zájmy jsou vázány nejen na potřeby rozličných mezinárodních společenství, ale i na potřeby jednotlivých národů a národností“ [Kaltachčjan 1976: 333]. V jednotě internacionálního a národního je rozhodující internacionální, neboť vyjadřuje to, co je v příslušných procesech obecné, podstatné a zákonité. Avšak pro to se ještě národní princip nestává překážkou ve vývoji. V konkrétní podobě socialistického vlastenectví mu připadá zákonitě nutná funkce pozitivní hybné síly progresivního společenského vývoje. Přistupovat tedy k národnímu principu v kvalitativně nové podobě socialistického vlastenectví jen jako k pozůstatku starého řádu, jako k překážce a retardujícímu činiteli a počítat s postupnou atrofií socialistického vlastenectví, a nechávat jej jako jediné adekvátní formu vývoje při přechodu od kapitalismu ke komunismu, znamená nebrat na vědomí, že internacionální je nemyslitelné bez národního. V souvislosti s tím nutno též odmítnout představu, že snad z hlediska velkých časových period nejde nikdy o *současnou* existenci dvou tendencí, že po vzniku socialistických národů a národností může už mít místo jen jedna tendence — tendence internacionalizační.

Z toho, co bylo řečeno, vyplývá, že v období přechodu od kapitalismu k socialismu a v socialismu je v řešení národnostní otázky hlavním úkolem sjednocení pracujících různých národů a národností, rozvoj bratrské spolupráce mezi nimi, překonání dosavadních rozdílů v jejich sociálně ekonomické a kulturní úrovni a dosažení jejich faktické sociální rovnosti. Na této cestě dochází zákonitě k rozkvětu socialistických národů a současně i k jejich stále hlubšímu sblížování, vzájemnému pronikání a obohacování jejich kultur. Tím se zároveň vytvářejí podmínky k postupnému formování vyššího typu mezinárodní pospolitosti lidí, jejímž konkrétním historickým případem je pospolitost sovětského lidu v současné etapě rozvinutého socialismu. Všemi těmito procesy se prohlubuje socialistický charakter principu sebeurčení národů, který se uskutečňuje pod vedením dělnické třídy. V organické jednotě s přeměnami na ostatních úsecích společenského života se tak přibližuje i perspektiva úplného a konečného vyřešení národnostní otázky vůbec.(4)

(4) Konečným cílem řešení národnostní otázky je splynutí národů vytvořením všelidské beznárodní pospolitosti. K tomu může dojít až v úplném komunismu na celém světě. V komunistické společnosti, která by byla vybudována s předstihem v jednotlivých zemích, respektive oblastech světa, však — podle názorů některých marxistických teoretiků — národy ještě zcela nezaniknou, nýbrž se promění v národy komunistické „Národy se uchovávají i poté, co proběhne přechod sovětské společnosti od socialismu ke komunismu... Sovětské socialistické národy přerostou ve svou nejvyšší formu — v komunistické národy... Komunistické národy nebudou novým historickým typem národů, ale pouze nejvyšším a posledním stupněm vývoje socialistických národů. Nazývat je komunistickými je třeba proto, že jejich základní rysy a znaky budou mít komunistický charakter.“ [Camerjan 1973 : 241]

Литература

- Camerjan, I. P.: *Těoretičeskije problemy obrazovanija i razvitija sovětskogo mnogo-nacionalnogo gosudarstva*. Moskva, Nauka 1973.
- Desať rokov Československej federácie*. Bratislava, Pravda 1978.
- Interview s. L. I. Brežněva listu Pravda*. Nová doba 1980/3.
- Kaltachčjan, S. T.: *Leninizm o suščnosti nácii i puti obrazovanija internacionalnoj obščnosti ljuděj*. Moskva, Izdatělstvo Moskovskogo universitěta 1976.
- Lenin, V. I.: *O národnostní a koloniální otázce*. Praha, SNPL 1958.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 10. Praha, SNPL 1954; sv. 17. Praha, SNPL 1954; sv. 19. Praha, SNPL 1958; sv. 27. Praha, SNPL 1954; sv. 29. Praha, SNPL 1955.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 35. Praha, Svoboda 1971.
- Pomaizl, K.: *Marxismus a národnostní otázka*. Praha, Horizont 1978.
- Rudé právo*. 22. květen 1980.
- Starušenko, G. B.: *Princip samoopredělenija narodov i nacij vo vněšnej politike sovětskogo gosudarstva*. Moskva, Izdatělstvo Instituta meždunarodnych otnošenij 1960.
- Šindelka, J.: *Národnostní otázka*. Praha, SNP 1972.

Резюме

И. Гоушка: Буржуазное и социалистическое самоопределение наций

Право на самоопределение наций в смысле права на свободное политическое отделение от угнетающей нации является правом на полное самоопределение нации или же правом данной нации определять без всякого иностранного вмешательства не только свои политические, но и экономические, социальные и культурные отношения как внутренние так и внешние. В мире капитализма в международных отношениях проблемы национального и государственного суверенитета постоянно нарастают. Если для официальной идеологии империалистических держав принцип самоопределения наций является признанной нормой, то для прагматически направленного классового сознания господствующей буржуазии, находящего отражения в ее практической политике, являющейся сущностью этого сознания, наоборот оказывается нормой, практическая применимость которой зависит исключительно от того, в какой мере она в данном случае соответствует ее собственным, т. е. специфическим и партикулярным классовым интересам. Только в национальном движении, возглавляемом рабочим классом, принцип национального самоопределения может реализоваться действительно принципиально, т. е. так, что бы последовательно выражать настоящие интересы нации или же объективные интересы самых широких масс трудящихся. По своей общедемократической форме принцип национального самоопределения определен лишь абстрактно, конкретно он может определиться только по своему существенному социальноэкономическому и классовому содержанию в данном месте и времени. Существенное содержание национального самоопределения в социалистической революции определяется тем обстоятельством, что эта задача, хотя сама по себе еще не социалистическая, находится в подчиненной связи с социалистическими системными уровнями и с формирующейся социалистической системой как целым, или же она представляет собой задачу социалистического строительства и шаг к социализму. Рабочий класс реализуя со всей последовательностью элементы данного принципа и соединяя их с дальнейшими, соответствующими потребностям новой общественной организации, развивает этот принцип в его первоначальном восприятии и поднимает его на новый, исторически более высокий уровень. Таким образом буржуазно-демократическому принципу национального самоопределения противопоставляется принцип социалистического самоопределения наций.

Summary

Houška J.: Bourgeois and Socialist Self-determination of Nations

The right of the self-determination of nations in the sense of the right of free political separation from the oppressing nation is the right of a total self-determination of the nation, i. e. the right of the given nation to determine, without any foreign interference, both its internal and external political as well as economic, social and cultural relations. For the official ideology of imperialist powers the principle of the self-determination of nations represents an acknowledged norm, whereas for the pragmatically oriented class consciousness of the ruling bourgeoisie, asserting itself in its practical policy (which is the actual substance of the mentioned official consciousness), it is a norm whose practical applicability depends exclusively upon the extent to which, in any given case, it corresponds to its own, i. e. specific and particular class interests. It is only in a national movement headed by the working class that the principle of national self-determination can be realized truly on principle, i. e. so as consequentially to express the genuine interests of the nation — in other words, the objective interests of the broadest masses of working people. In its generally democratic form, the principle of national self-determination is defined very abstractly, while its concrete definition can be presented only in terms of its essential socio-economic and class content in the given time-space. The essential content of national self-determination in the socialist revolution is determined by the fact that this task, though not yet socialist by itself, is in a subordinate relation to socialist system levels and to the arising socialist system as a whole, i. e. it represents a task of socialist construction and a step toward socialism. By developing the progressive elements of the given principle to the full and interlinking them with further ones that correspond to the needs of the new social organization, the working class surmounts this principle in its original conception lifting it to a new, historically higher level. Thus the bourgeois democratic principle of national self-determination is in opposition to the principle of the socialist self-determination of nations.

Buržoazní sociologie je od doby svých „klasických“ zakladatelů A. Comta a H. Spencera až po dnešní nejmodernější a nejvlivnější směry sociologií, která plní ideologické, apologetické funkce ve vztahu ke kapitalistickému řádu. V tom je svým způsobem stále stejná. Mění se však přirozeně její představitelé a hlavní autority, mění se i směry a školy v souvislosti s tím, jak se přes stálost svých podstatných určení mění kapitalismus ve svých vývojových etapách a historicky podmíněných formách. Změny různých škol a směrů buržoazní sociologie se tedy dají vysvětlit změnami kapitalistického řádu, i když musíme také vzít v úvahu rozdílné historické podmínky vývoje sociologie v jednotlivých vyspělých kapitalistických zemích.

Kromě vnějšího, zeměpisně národního rozdílu sociologie americké a francouzské či v jiné souvislosti zase buržoazní sociologie německé a anglické, jde o určité specifické rysy té či oné sociologie, která v určité etapě převládá v jednotlivých zemích, a dokonce působí i na vývoj sociologie v zemích ostatních. V této souvislosti vzniká otázka, proč právě v jedné kapitalistické zemi se vyvíjel po určitou dobu ten či onen směr, proč ovlivnil i sociologii v jiných zemích a jaké byly příčiny poklesu jeho vlivu nebo vyčerpání a nahrazení novým směrem či školou vlastního původu nebo jiné provenience.

Vpomeňme například na vývoj americké sociologie po roce 1945 a na její převládající směry a školy. Nebudeme jistě v rozporu s reálným vývojem americké buržoazní sociologie, když uvedeme, že jejími nejvlivnějšími směry v tomto období byly empirismus amerického původu a amerického ražení a z teoretických směrů pak sociologie strukturního funkcionalismu. Tyto dva směry po druhé světové válce ovlivňovaly i vývoj buržoazní sociologie v kapitalistických zemích Evropy, a dokonce na konci padesátých let a na počátku šedesátých let i částečně (a v určitém ohledu negativně) sociologii v socialistických zemích, nejdříve v Polsku, později i v naší zemi. Americká sociologie empirického typu a empirického ražení byla však kritizována postupně významnými americkými sociology, kteří i v dobách její nadvlády představovali odlišný směr nebo odlišné pojetí (viz například kritický postoj C. W. Millse k empirické americké sociologii a kritické šlehy a postřehy P. Sorokina o empirizující testománii a kvantofrenii). V Evropě byl významným kritikem amerického empirismu G. Gurvitch, který se s ním seznámil za svého nedobrovolného pobytu v USA během emigrace v období druhé světové války. Americký strukturní funkcionalismus byl rovněž ještě v dobách svého největšího rozkvětu kritizován C. W. Millsem, v NSR R. Dahrendorfem, v Anglii D. Lockwoodem, později v USA I. L. Horowitzem. Na počátku sedmdesátých let spojil A. Gouldner svou pádnou kritiku amerického strukturního funkcionalismu s myšlenkou o zásadní krizi západní sociologie vůbec.

Pod vlivem těchto přesvědčivých a někdy i dosti hlubokých kritik americké empirické sociologie i amerického strukturního funkcionalismu došlo k postupnému ústupu těchto směrů jako směrů vládnoucích a takzvaně vědecky fundo-

vaných a bezesporných. Působily tu samozřejmě i posuny v americkém hospodářském, politickém a kulturním životě. Ve druhé polovině šedesátých let již tedy nelze považovat empirickou sociologii a strukturní funkcionalismus za dva nejdůležitější a nejvlivnější směry americké buržoazní sociologie. Do popředí se dostávají další směry a přístupy. Neznamená to, že empirická sociologie zcela zmizela. Přestala však působit jako vlivný směr, který má být vzorem výstavby sociologie vůbec a zárukou vědeckého přístupu. Jinak se i nadále udržuje, protože je bytostně spjata s poměry v kapitalistických zemích a má silnou komerční a praktickou bázi.

Jiný osud měl strukturní funkcionalismus. Postupně se transformoval již v dílech svých původních představitelů, někteří jeho stoupenci se začali vyvíjet jiným směrem a založili své vlastní koncepce, jako například G. C. Homans teorii sociálního chování jako sociální směny.

Významné směry a školy buržoazní sociologie se ve svých počátcích měnily a vyvíjely v souladu s potřebami rozvoje kapitalismu a s ideologickými zájmy buržoazie a jejího řádu. Ve druhé polovině devatenáctého a ve dvacátém století však již pravidelně na vývoj a vývojové transformace buržoazní sociologie v evropských kapitalistických zemích působí i marxismus a později marxismus-leninismus jako ideologie spjatá s revolučním dělnickým hnutím i jako společenskovědní teorie.

Na americkou akademickou sociologii neměl marxismus až do druhé světové války výrazný vliv. Ve druhé polovině devatenáctého století působil vliv H. Spencera; zajímavé by bylo analyzovat také vliv německé filozofie a sociologie v tomto období. Jeho výrazné zvýšení je spjata s velkou vlnou německé emigrace do USA během druhé světové války. Německá filozofická a sociologická emigrace byla velmi početná — několik stovek významných i méně významných autorů. Šlo zejména o významné představitele frankfurtské školy, z nichž většina emigrovala do Spojených států. Zde stačí uvést jména T. Adorna, M. Horkheimera, E. Fromma, H. Marcuse, L. Loewenthala. Ti přenesli do USA určité vlivy německé duchovnění tradice, určité prvky heideggerovského existencialismu a také stopy marxismu, byť nedůsledné a často deformované interpretovaného. Je zajímavé, že tato škola nesporně ovlivnila americkou sociologii, nepřispěla však k vzniku nějaké nové samostatné školy americké buržoazní sociologie.

Během druhé světové války byla do USA přenesena i další evropská filozofická tradice, která se ve druhé polovině šedesátých let stala základem rozvoje a v letech sedmdesátých pak dokonce bází významného rozmachu a vlivu fenomenologické sociologie v USA. Bez přehánění lze konstatovat, že fenomenologická sociologie patří v sedmdesátých letech k nejvýznačnějším teoretickým směrům americké buržoazní sociologie. Její vliv je tak silný, že lze mluvit i o zpětném působení na evropskou buržoazní sociologii zejména v domovské zemi Husserlovy filozofie, tj. v dnešním Západním Německu. Kromě toho se fenomenologická sociologie značně rozvíjí a nabývá vlivu i v Anglii, což je do jisté míry překvapující. Fenomenologická sociologie je ve svých zdrojích závislá na Husserlově fenomenologické filozofii, která se dostala do USA velmi zprostředkovaně a začala teprve později působit. Je zajímavé, proč právě v USA a proč právě až v šedesátých letech získala husserlovská fenomenologie takový vliv, že se stala základem konstituování americké fenomenologické sociologie. V Evropě se přece pokoušel o založení fenomenologické sociologie A. Vierkant (1867—1953), avšak bez hlubšího a širšího ohlasu. Na položení pevných základů pro pozdější rozmach americké buržoazní fenomenologické sociologie měl největší zásluhy autor, který také pochází z Evropy a z oblasti německé ducho-

vědní filozofické tradice: je to filozof rakouského původu *Alfred Schütz* (1899—1959).(1)

Význam A. Schütze pro konstituování fenomenologické sociologie

A. Schütz se narodil ve Vídni. Ve své odborné činnosti byl především filozofem vycházejícím z Husserlovy fenomenologie. Nedá se však říci, že Schütz byl absolutně ortodoxním husserlovcem. Již jeho první významná práce z roku 1932 sice vychází z Husserlovy filozofie, navazuje však i na inspiraci Maxe Webera a jeho koncepci smysluplného jednání [Schütz 1960]. Schütz původně studoval práva a společenské vědy, mezi jeho učiteli jsou uváděni Ludwig von Mises, Othmar Spann a Hans Kelsen. Ve své první publikované rozsáhlé práci *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt* — charakterizované v podtitulku jako úvod k rozumějící sociologii — navazuje na koncepci Maxe Webera. Zdůrazňuje, že kladení otázek Maxem Weberem je výchozím bodem každé skutečné teorie společenských věd. Nebylo však dovedeno do konce, až k oné hlubinné vrstvě, v níž se lze jediné vypořádat s mnoha důležitými úkoly, jež vyrůstají z postupů duchovních věd. Je to ústřední pojem M. Webera, kategorie subjektivního smyslu. Weber však má ve svém pojetí jeden základní nedostatek, netáže se na zvláštní způsob konstituování smyslu a neanalyzuje smyslovou danost druhého já [Schütz 1962: 5, 16]. Z kritických výtek, které Schütz adresuje M. Weberovi, je zřejmé, že vychází z husserlovských předpokladů. Autoři, kteří se zabývají Schützovým dílem, uvádějí, že Schütz zaslal svou práci Husserlovi, který mu napsal dopis, v němž vyjádřil pochvalné stanovisko. Zároveň prý mu nabídl, aby se stal jeho asistentem. Schütz údajně z osobních důvodů odmítl. V roce 1938 prchl Schütz před fašismem, rok se zdržel ve Francii, kde došlo k významným kontaktům s filozofy, kteří vycházeli z Husserlovy filozofie nebo alespoň z částí jeho díla. Šlo o tak významné filozofy, jako byl Merleau-Ponty, J.-P. Sartre nebo z Husserlových žáků Aron Gurwitsch. Zde prý šlo o první kroky převedení husserlovské filozofie do sociologické tvorby teorie. Z Paříže odjel Schütz do USA, kde zakotvil v New Yorku. Podílel se na založení *International Phenomenological Society*, stal se členem redakční rady časopisu *Philosophy and Phenomenological Research*. Dlouholeté učitelské působení na Graduate Faculty of Political and Social Science na New School for Social Research, právě tak jako bohatá publicistická činnost se staly základem pro rozšíření vlivu jeho fenomenologické koncepce sociálních věd, a zvláště pak sociologie, a umožnily Schützovi formovat a vychovávat své vlastní žáky. Je zajímavé, že v USA již Schütz nikdy nenapsal žádnou větší samostatnou monografii. Jeho dílo představuje řada statí, studií, referátů. Práce, kterou připravoval, byla vydána jedním z jeho žáků T. Luckmannem až po jeho smrti na počátku sedmdesátých let [Schütz-Luckmann 1975].

Bylo již řečeno, že hlavním východiskem Schützových koncepcí sociální vědy je dílo E. Husserla, který byl především filozofem a nezabýval se výslovně problematikou společenských věd, a zvláště pak sociologie. Většina autorů, kteří píšou o Schützovi, tvrdí, že vycházel především z pozdějších prací E. Husserla a nejčastěji uvádějí pozdní Husserlovu práci *Krise evropských věd* [1954, česky Praha 1972] a posmrtně vydanou práci *Erfahrung und Urteil* (1938). Schütz samozřejmě znal i dřívější práce Husserlovy, zvláště pak jeho *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie* z roku 1913. Jeho vztah k Husserlovu dílu byl však skutečně selektivní, navíc na něj

(1) V anglické transkripci se setkáváme také s psaním jeho jména Schutz nebo Schuetz.

působili i jiní autoři. Byl to již zmíněný Max Weber, francouzští existencialisté, kteří rovněž čerpali z Husserla. Z francouzských filozofů dřívější generace Schütz vysoce oceňoval H. Bergsona.

Zajímavé jsou jeho kontakty s americkými společenskými vědami: například v letech 1940—41 s T. Parsonsem, který tehdy usiloval o založení sociologie jednání s určitou weberovskou inspirací [Sprondel 1978]. Základní problémy fenomenologického přístupu husserlovské proveniencí však zůstaly Parsonsovi naprosto cizí. Větší podněty načerpal Schütz z díla W. Jamese, jehož si vysoce vážil, a později z děl amerických autorů, kteří představovali rozvíjení tradice amerického pragmatismu v oblasti sociální psychologie a sociologie. Byl to G. H. Mead a jeho teorie rolí i sociálního Já, dále pak W. I. Thomas, jehož koncepci definice situace Schütz zařadil do svého díla. V době amerického pobytu se Schütz zabývá M. Schelerem, z něhož přejímá určitou specifickou koncepci intersubjektivní a pojetí druhého Já. Tyto vlivy lze vystopovat ve všech třech svazcích dosti rozsáhlého anglického vydání Schützova díla, které vyšlo v rozmezí let 1962—1966 v holandském Haagu [Schütz 1962, 1964; 1966].

Co všechno vytěžil a jaké problémy jmenovitě čerpal Schütz z Husserla a z jeho fenomenologické filozofie? Především kritiku nereflektovaného pojetí přírodních a společenských věd, které většinou ve své bohorovnosti nejsou s to analyzovat historické i sociální podmínky svého vzniku a svého provozu a podléhají určitým scientistickým předsudkům. S tím souvisí zcela logicky i kritika pozitivismu, empirismu a behaviorismu jako přístupů, které z hlediska požadavků fenomenologické filozofie neobstojí.

Dalším významným a přímo z Husserlových pozdějších prací převzatým problémem nebo problémovým okruhem je koncepce toho, co Husserl nazývá *Lebenswelt* (v anglickém překladu *life world*, sovětské kritické fenomenologie překládají *žizněnnij mir*, profesor Zelený v doslovu k Husserlově *Krizi evropských věd* používá v uvozovkách překlad *životní svět*. Tohoto termínu profesora Zeleného budu používat rovněž). Pod vlivem Schützových analýz husserlovské problematiky životního světa rozvinuli fenomenologičtí sociologové USA dnes vysoce módní a všestranně komentovanou problematiku každodenního světa (*everyday life*), přičemž mnozí autoři doslova ztotožňují Husserlův pojem *Lebenswelt* s každodenností. Jen kritičtější a poučenější autoři se snaží analyzovat jemné distinkce mezi Husserlovými pojmy *natürliche Einstellung*, *Lebenswelt* a *Alltag*. Značná část amerických a dokonce i západoněmeckých sociologů však považuje pojem životní svět a každodennost v podstatě za totožné.

Původně pod vlivem M. Webera a později Husserla rozpracoval Schütz další významnou problematiku sociálního jednání: na rozdíl od přírodních procesů nemohou být společenské procesy (v duchu rozdílu mezi přírodními a duchovněními přístupy) plně vysvětleny a pochopeny bez analýzy smyslu, který jednající (aktéři) přikládají svému jednání.

Významová, smysluplná složka lidského jednání musí být zachycena, vysvětlena a pochopena společenskou vědou, a to zejména sociologií. V tomto smyslu je sociologie vědou o lidském jednání, které je jako sociální jednání vždy smysluplné, je zprostředkováno, interpretováno vždy určitým subjektivním smyslem jednajících. Zde je patrný vliv M. Webera a německé duchovnění tradice, která však je u Husserla a A. Schütze doplněna významným pojetím konstituování smyslu. Konstituování smyslu nemá jen podstatný význam pro pochopení lidského sociálního jednání, ale — podle Schütze a jeho amerických stoupenců — i pro pochopení sociální reality. Zde se koncepce smyslu jednání úzce stýká s dalším klíčovým pojmem husserlovské fenomenologie, který převzal a podržel i A. Schütz, s pojmem intersubjektivní. Tato fenomenologická

kategorie má u Schütze ten význam, že jejím prostřednictvím interpretuje podstatu sociální reality. Sociální realitu chápe vždy jako „svět pro mne i pro druhé“, avšak v duchu základních východisek jako svou povahou intersubjektivní. Kategorie intersubjektivní nepopírá sociálně, jeho tvoření lidmi, vyvozuje však sociální realitu jako něco, co je nejen závislé na činnosti lidí, ale především a hlavně na činnosti lidských vědomí, subjektů nadaných vědomím a schopnostmi konstituce smyslu reality. To znamená, že účastníci sociálního jednání nejen svět prostřednictvím smyslových významů interpretují, vykládají, ale v podstatě ho intersubjektivně tvoří. Intersubjektivně pojatá sociální realita není tedy objektivní, tj. nezávislá na vědomí lidí. Naopak, ze správné myšlenky o tom, že na rozdíl od přírodní reality, která je dána, je sociální skutečnost konstruována, tvořena lidmi, jsou vyvozovány dva významné (v rámci fenomenologické sociologie významné) předpoklady a postuláty, že svět je tvořen v intersubjektivní interakci vědomých subjektů a že není a nemůže být svou povahou samostatně objektivní. Jeho objektivita je dilem smysluplné interpretace, je výsledkem konstitučních interpretačních aktů účastníků sociální interakce. Objektivita sociálního světa je tedy závislá na jejich uznání, na udržování interpretačních aktů reality nebo na odmítnutí tohoto uznání v tom smyslu, že objektivní ráz sociální reality mizí, když ji účastníci sociálního jednání přestanou interpretovat jako objektivně reálnou. Výsledkem tohoto usuzování je závěr, že sociální realita nemá a nemůže mít objektivně reálnou, materiální povahu, nezávislou na vůli a vědomí lidí.

V dané souvislosti by bylo možné namítnout, že takto důsledné závěry Schütz z výchozích předpokladů Husserlovy koncepce intersubjektivní nečinil. Do konce můžeme v Schützově díle najít kritické výhrady a námitky proti Husserlově koncepci intersubjektivní, jindy také pochyby, „zda lze vůbec řešit problém jak smířit pojem transcendentálního ego jako zdroje konstituce světa s ideou plurality koexistujících transcendentálních subjektů“ [Schütz 1962: 195]. Schütz postupně své pochyby o Husserlově pojetí intersubjektivní a o ryze ideální povaze sociální reality vzniklé z aktivity vědomí konstitutivních aktů transcendentálního Já řeší tím, že klade stále větší důraz na analýzu životního světa, světa každodenní zkušenosti zdravého rozumu. To odpovídá i reálnému vývojovému posunu teoretických zájmů samotného Husserla, který, jak zdůrazňuje J. Zelený, v „kapitolách o životním světě mluví někdy jako materialista“ [Zelený 1972]. To se týká Husserlových formulací z *Krise evropských věd*. Stejně tak lze i u Schütze zjistit, že stále častěji interpretuje každodenní svět zdravého rozumu, životní svět, jako něco, co je objektivní a nezávislé na vůli a vědomí lidí žijících v tomto světě, takže původní fenomenologické interpretace každodenní reality životního světa jako objektivní jenom v důsledku předsudků zdravého rozumu ustupují do pozadí. To neznámá, že Schütz se stal materialistou, ale tendence vývoje v tomto směru je v jeho díle patrná. Vlastnost intersubjektivní připisuje pak Schütz především světu běžné zkušenosti. Sociální charakter patří k životnímu světu podstatně a vnitřně. Každodenní svět zdravého rozumu je intersubjektivní svět od začátku až do konce.

Kromě převodu některých základních pojmů husserlovské fenomenologie do sféry sociální vědy, a zvláště sociologie, Schütz rozvinul ve svých statích a studiích o životním světě celou řadu svých vlastních kategorií a pojmů, které se staly vedle jeho základních interpretací husserlovských termínů základem rozvíjení fenomenologické sociologie v dílech jeho následovníků a žáků. Jde především o systém pojmů, které se vztahují k charakteristikám světa každodennosti. Je to svět daný, který sdílíme s ostatními lidmi, v tomto světě máme svou existenci, tento svět je považován za samozřejmý (již všeobecně rozšířený

termín *taken for granted* v angličtině). Je to svět, o němž se nepochybuje, je dán, je to svět veřejný, svět společný nám všem, a v tomto smyslu jednoznačně intersubjektivní svět. Nejen že se v životním světě setkáváme s našimi druhy způsobem, který je nám dán, ale považujeme za samozřejmé, že se oni setkávají se stejným světem a stejnou světskou existencí jako my. Chápeme sice svět každodennosti ze svého hlediska a perspektivy, ale považujeme za samozřejmé, že svět je identický pro nás i pro naše spoléčníky. Nakonec považujeme za samozřejmé, že naši druhové berou svět za samozřejmý jako my. Orientujeme své jednání s ohledem na to, co anticipujeme u druhých jako jejich pojetí světa, a očekáváme, že budou dělat totéž.

Ve vztahu ke světu každý z nás zaujímá určitou pozici. To, že zaujímáme svou nynější pozici ve společnosti, je výsledkem celé historie jednotlivého života. Je to důsledek okolností částečně jednotlivci vnucených, částečně zvolených. Každý jedinec je ve svém vztahu ke světu každodennosti individuálně *biograficky determinován*. Zde je další bod, který se stal východiskem fenomenologických sociologů při zdůvodňování takzvaného biografického přístupu a je používán k výkladu a výstavbě sociologie i při fenomenologickém pojetí osobnosti a její socializace. Vycházíme z kontaktu se světem ze své individuální biografické situace, to však nestačí k tomu, abychom se ve světě orientovali a mohli v něm jednat. Od předků i současníků čerpáme určité znalosti, vědomosti, včetně jazyka, což nám umožňuje svět interpretovat, ve světě se vyznat a orientovat i jednat. Učíme se používat typické prostředky, abychom v každodenním životě získali typické výsledky. Ty jsou sociálně schváleny ve formě neexplicitního a mlčenlivého souhlasu. Jsou to návody, předpisy a recepty, které respektujeme a dodržujeme pro jejich praktickou užitečnost. Podle Schütze ovládají pragmatické motivy náš každodenní život ve světě zdravého rozumu. Tyto typizace, jazyk, předpisy a návody všeho druhu, pravidla pro zacházení a manipulování s věcmi, způsoby chování a jednání v typických situacích tvoří to, co Schütz nazývá *zásobou vědění pro ruce*, kterou máme ve světě každodennosti. Zde je základ pro rozvíjení schützovských inspirací ve specificky pojaté sociologii vědění.

Nejde o jednostranné interpretace ideologie a utopie, které jsou příznačné pro sociologii vědění K. Mannheima. Jde o analýzu každého vědění, které lidé používají v jednání ve svém každodenním životě. Schütz v souvislosti s analýzou lidského jednání dále rozvinul kategorie motivů *protože* a motivů *aby*. Rozdíl mezi nimi jsou podmíněny rozdílem mezi jednáním minulým a jednáním probíhajícím. Jsem si vždy vědom svých motivů *aby*, motivy *protože* mají kořeny v mé minulosti. Všechny mé cíle a záměry tvoří hierarchický řád a pramení z mé biograficky determinované situace. Ta je zdrojem mých systémů relevance. Mé jednání, jakož i mé projekty jsou orientovány na mé cíle a mé záměry jsou organizovány v termínech systému relevance. Cíle a systémy relevance jednajících jednotlivců mohou být stejné, kdežto biograficky determinované situace jsou u různých osob různé. Zde jsou podle Schütze nutné určité operace, které Schütz obecně nazývá *reciprocita perspektiv* — ta zahrnuje zaměnitelnost stanovisek jednajících s různou biograficky determinovanou situací a druhá idealizace se týká kongruence různých systémů relevance. Podstata těchto neobvyklých termínů spočívá, jednoduše řečeno, jednak ve změně stanoviska vlastního ve stanovisko druhého, jednak v předpokladu, že různé systémy relevance lze učinit souhlasnými.

Pojmem *zásoba vědění* a *obecnou teorií reciprocity perspektiv* Schütz relativně nejvíce přispěl k analýze intersubjektivity. Svět naší zkušenosti zdravého rozumu a každodenního života je interpretovaný svět, který má pro nás smysl

a význam, a jako takový je považován za samozřejmý. Jeho interpretace je sociálně odvozena. S tím souvisejí i další Schützovy koncepce, které se týkají podle jeho mínění nejobtížnějšího úkolu — jak objektivními vědeckými prostředky zachytit a pochopit subjektivní smysl lidského jednání. Pro tento účel Schütz formuluje tři postuláty pro vytváření vědeckých modelových konstrukcí sociálního světa. První je postulát logické konzistence. Ten není ani zdaleka fenomenologický, protože jde o to, aby konstrukce vědce, který usiluje o pochopení smyslu lidského jednání, byly jasné a zřetelné a byly slučitelné s principy formální logiky. Typicky fenomenologický je druhý postulát — subjektivní interpretace. Týká se možnosti referovat o všech druzích lidského jednání nebo o jeho výsledcích vzhledem k subjektivnímu smyslu takového jednání. Podle třetího postulátu má být každý termín ve vědeckém modelu lidského jednání formulován tak, aby ten, kdo je předmětem vědecké analýzy, rozuměl jazyku modelu, jímž je jeho jednání interpretováno. Jde tedy o konzistenci mezi konstrukcemi sociálního světa a interpretacemi zdravého rozumu o zkušenosti sociální reality. Jinými slovy řečeno, jazyk, který používá sociolog jako profesionál a jímž interpretuje sociální realitu, musí být pochopitelný i pro účastníky sociální reality a musí odpovídat jejich jazyku a způsobu, jak oni v každodenním světě sociální realitu interpretují. To má dalekosáhlé důsledky pro chápání sociologické vědy i pro chápání metod, jimiž se pokouší uchopit sociální realitu.

S uvedenými postuláty úzce souvisí Schützova koncepce konstruování ideálních typů, hypotetických homunkulů nebo loutek, jímž se v určitém souladu s Weberovými ideálními typy přisuzují racionalizované a hypotetické motivy, určité vědomí, a to ještě závazně podle postulátu adekvátnosti. Zde je zřejmé, že Schütz se v návaznosti nejen na M. Webera, ale na duchovnění tradici německé filozofie a sociologie, přidržuje názoru o významném rozdílu mezi přírodní a sociální realitou. Z toho pak vyplývá i stanovisko o netotožnosti přírodních a společenských věd. Společenské vědy na rozdíl od věd přírodních musí usilovat o vypracování metod a postupů, které umožní pochopit lidské jednání jako smysluplné a pro jeho účastníky naplněné lidskými významy. Přírodní vědy podle Schütze vypracovávají konstrukce prvního stupně o realitě, která není nikterak naplněna významy, její procesy nejsou charakterizovány smysluplností.

Naproti tomu fakty a události v sociálním světě mají zcela odlišnou strukturu. Objektem společenské vědy jsou jednající aktéři, lidské bytosti angažované ve světě ve všech druzích sociálních vztahů. Tito aktéři mají svou individuální biografickou situaci, svou zásobu vědění po ruce, sledují určité cíle a účely, mají své motivy, disponují určitými koncepcemi světa, v němž žijí, i sebe sama. Tím či oním způsobem interpretují vše, s čím se ve svém světě setkávají, jejich jednání, jakož i jednání druhých, má pro ně smysl. Představitel sociální vědy musí brát v úvahu, že události a fakty, s nimiž má co dělat, jsou aktéry každodenního světa předem interpretovány a významově zpracovány. Musí je proto brát v úvahu při vypracování organizovaného vědění společenskovědní disciplíny o sociální realitě v její plně konkrétnosti, tj. jako prožívané a zakoušené v každodenním životě aktérů. Konstrukce přírodních věd jsou konstrukce prvního stupně, kdežto konstrukce sociálních věd jsou konstrukce druhého stupně. Z toho vyplývají závažné důsledky pro kritiku scientistického naturalismu a objektivismu ve společenských vědách.

Schütz ve svém rozsáhlém díle rozpracoval ještě řadu dalších kategorií; ve stručné kriticko-informativní stati nelze o všem referovat. Podstatným zůstává fakt, že od první poloviny šedesátých let začalo jeho dílo hrát stále větší roli

při konstituování fenomenologické sociologie v USA, která se pak v sedmdesátých letech stala jedním z nejvýznamnějších směrů americké buržoazní teoretické sociologie s výrazným vlivem na sociologii anglickou a západoněmeckou.

Stoupenci a následovníci Schütze nemají ke svému vzoru přísně ortodoxní vztah — kombinují Schützovy přístupy ještě s jinými přístupy buržoazní sociologie nebo dávají schützovským kategoriím mírnější či vyhraněnější zaměření. Ve stručné charakteristice uvedeme nejvýznamnější představitele a směry fenomenologické sociologie v USA.

Představitelé a směry fenomenologické sociologie v USA

Z vlastních spolupracovníků a kolegů A. Schütze nepřekročili A. Gurwitch a M. Natanson v podstatě rámec fenomenologické filozofie, i když Natanson svými pracemi o G. H. Meadovi a jeho koncepci *Self* ovlivnil Schütze i další sociology zejména v pojetí sociální role a sociální osobnosti. Nejvýznamnější a nejvlivnější ze všech směrů, které vzešly ze schützovské inspirace, je v rámci americké buržoazní sociologie takzvaná etnometodologie, která je jednoznačně spjata se jménem Haralda Garfinkela. Jeho hlavní spis, jímž vlastně zakládá fenomenologickou koncepci etnometodologie, vyšel v roce 1967 pod názvem *Studies in Ethnomethodology* [Garfinkel 1967]. Avšak již tři roky před vydáním Garfinkelovy práce o etnometodologii vydal svou knihu jiný významný představitel etnometodologie a později i její kritik A. Cicourel [Cicourel 1964]. Je nutno poznamenat, že oba tyto autoři — Cicourel a Garfinkel — nevycházejí jen ze Schützovy koncepce, jsou ovlivněni i vlastními americkými zdroji.

K významným inspiračním zdrojům samotného Schütze (teorie role a koncepce typizace a sebetypizace) patřil G. H. Mead a dále již uvedený W. I. Thomas se svou definicí situace. Oba tyto autoři vycházeli z filozofických východisek amerického pragmatismu, který byl jedinou původní americkou filozofií, z jejíž inspirace vycházeli významní představitelé konkrétních společenských věd. G. H. Mead a W. I. Thomas inspirovali jako původní představitelé pragmatismu rozvoj americké sociální psychologie i sociologie a sám G. H. Mead je považován za otce jednoho z nejvýznamnějších směrů americké sociální psychologie a sociologie — symbolického interakcionismu. Americký symbolický interakcionismus byl jedním z významných zprostředkujících článků při přechodu mnoha amerických sociologů k fenomenologické sociologii. To se projevilo v určité míře i u Cicourela a Garfinkela. Dodnes existují představitelé fenomenologické sociologie, kteří považují za slučitelný přístup symbolického interakcionismu a fenomenologické sociologie [Denzin 1971]. Naopak jiní představitelé fenomenologické sociologie v USA se distancují od symbolického interakcionismu a považují oba směry za neslučitelné [Douglas 1971]. Uznávají sice fenomenologickou složku v díle G. M. Meada, jeho zdůraznění symbolů a významů pro sociální interakci i respektování každodenního života, vytýkají mu však, že nerozvinul problematiku konstituování smyslu a že vnucuje svůj jazyk a pojmy světu každodennosti místo aby usiloval o popis a analýzu pořádacích pojmů a forem rozumu sociálních aktérů.

Zásadní hodnocení A. Schütze i etnometodologie podávají sovětsští autoři [Jonin — Osipov 1977]. Podobné kritické analýzy obsahuje i kolektivní sovětská práce, která je věnována kritice buržoazní sociologie ve druhé polovině dvacátého století [Buržuaznaja 1976].

Co představuje etnometodologie, které dal jméno i koncepci H. Garfinkel, ale též A. Cicourel? Je to směr, který vychází nesporně z fenomenologie a je právem považován za významnou linii rozvoje americké fenomenologické so-

ciologie. Proč se však tento směr nazývá etnometodologie? Garfinkel studoval v padesátých letech v zajímavé symbióze u Parsonse i u Schütze (studium ukončil u Parsonse). Výsledkem tohoto studia je jeho etnometodologie. Jde o analogii s etnovědou, tj. se souhrnem vědění, které lidé v určité kultuře používají ve své praktické činnosti. Předmětem studia, analýzy etnometodologie jsou etnometody, tj. metody vlastní té či oné kultuře při vytváření a produkování každodenního života. Etnověda v rámci kulturní antropologie zkoumala určité druhy vědění, které měli lidé k dispozici v nerozvinutých kulturách (magie, šamanství, zárodky vědy). Garfinkelova etnometodologie zkoumá společnosti současné vysoce rozvinuté kultury. Vlastní předmět vědy a zvláště sociologie je zkoumání způsobů, jimiž obyčejní lidé stanoví racionální vzory chování. Tito lidé užívají nejrozumnější metody k určení toho, co se děje ve společnosti. Tato metodologie společnosti je „dělání“ etno, jako je etnobotanika odvozena spíše z lidové moudrosti než z profesionálních vědeckých procedur. Prostřednictvím etnometodologie soudobá věda (včetně sociologie) dostává status etnovědy. Etnometodologie je tedy studium metod používaných lidmi, členy skupin pro pochopení jejich komunikace, rozhodování, schopnosti být racionální, pro vysvětlování jednání [Mullins 1973: 183—205].

Souvislost etnometodologie s fenomenologií je zdůrazněna tím, že etnometodologie studuje a analyzuje všední každodenní život. Přitom další souvislosti s fenomenologií (a především v návaznosti na Husserla) se projevují v tom, že objektivní vlastnosti sociálního světa se v podstatě redukuji na procedury interpretace, jejichž prostřednictvím se svět vytváří a udržuje v konkrétních situacích. Sociální svět je konstruován v průběhu interakce prostřednictvím používaných procedur interpretace a v tomto smyslu je etnometodologie zkoumáním procesu vzniku sociálních významů. Významným charakteristickým rysem etnometodologie je její úzká návaznost na lingvistiku; mezi vlivnými autory, jež se v souvislosti s etnometodologií uvádějí jako lingvistické zdroje, jsou Wittgenstein, ze současníků známý americký lingvista Chomsky se svou generativní transformační gramatikou. Jazyku se vůbec věnuje v etnometodologii velká pozornost. Sociální svět je svět významů, které jsou přece vyjadřovány v jazyce, a proto se má jazyk stát základním objektem sociologické analýzy. Četné výzkumy etnometodologie jsou zaměřeny na analýzu řeči v přirozených podmínkách, na odhalení strukturních rysů lingvistické interakce i individuálního smyslu různých aspektů situace pro každého účastníka této situace. V této souvislosti se dokonce již používá výraz lingvistická fenomenologie.

K specifickým termínům etnometodologie patří výraz *background expectations* (sovětští kritikové fenomenologické sociologie překládají tento výraz *fenovyje ožidanija*). Tento výraz se týká představ praktického individua o sociálním světě, tyto představy vystupují v průběhu sociální interakce jako pravidla. Ta se realizují v procesu interakce tak, že sám tento proces může být interpretován jako proces objevování pravidel, individua tvoří vlastní interakci jako určitý druh „objektivní“ sociální struktury. Vzniká tak iluze „objektivně“ determinované činnosti. Sociální jednání se tedy podle Garfinkela organizuje prostřednictvím toho, co nazývá *background expectations*, které jsou základem sociální standardizace; současně tímto jednáním individua objevují, tvoří a podporují tuto standardizaci. Rysy jednání mohou být tedy v podstatě vysvětleny z jednání samého. Neexistuje nic, co leží objektivně mimo lidskou interakci.

Podobnou terminologii vytváří i Cicourel, který však v návaznosti na Chomského generativní transformační gramatiku tvrdí, že každý druh lidského jed-

nání vykazuje povrchovou strukturu a hlubinnou strukturu. Každý jev je pouze povrchovým dokumentem nějakého jednání a musí být partnery interakce interpretován tak, že je vztažen k hlubinně strukturovaným vzorům, které jsou jejich základem. K těmto realitám se vztahuje Cicourelova terminologie: *basic rules a rules of conduct* (základní pravidla a pravidla chování).

Garfinkel nazývá přízpůsobení obecných typů očekávání ke konkrétním socio-historickým situacím *indexikalizace*, kdežto Cicourel nazývá pravidla indexikality *basic rules*. Indexiální výrazy jsou tedy podle etnometodologie všechny znaky a jevy (například jazykový výraz, gesto, mimika, fráze, repliky), jejichž význam je přísně určen kontextem, jsou spojeny s kontextem. Tyto výrazy popisují objekty z hlediska jejich zvláštních, jedinečných kvalit. Z hlediska základních přístupů etnometodologie tak není možné plně zkoumat indexikální výrazy objektivně, objektivní výrazy jsou jediným základem, na němž se může budovat zkoumání, jež si činí nárok na vědeckost. Ale tato metodologie indexových výrazů — na rozdíl od objektivních, obecných — je úzce spjata s celkovými filozofickými, fenomenologickými východisky etnometodologie. V tomto smyslu je etnometodologie více husserlovská než Schützovy inspirace. Pochybuje nejen o objektivní povaze sociální reality, ale i o možnosti objektivních metod a přístupů poznání sociální reality. Všechny dosavadní metodologické přístupy empirismu, pozitivismu a standardní buržoazní sociologie jsou podrobeny kritice a pochybnostem. Většina sociologů si není vědoma závislosti své disciplíny na předpokladech a východiscích každodenního světa, vnucují své metody, své interpretace, svůj jazyk účastníkům každodenního životního světa a ignorují skutečnost, že tento svět je již předem interpretován, konstruován a vytvářen obyčejnými lidmi, kteří jsou sami v každodenním životě lidovými sociology se svými vlastními interpretacemi, významy a konstrukcemi, které nejen aplikují, ale i tvoří v procesu doslova emergentní interakce v konkrétní situaci.

Z hlediska hodnocení tradičních metod empirického výzkumu berou etnometodologové na milost jen metodu zúčastněného pozorování, částečně řízený rozhovor a experiment, který ovšem chápou jako „garfinkeling“, tj. jako proces narušování, rozbíjení představ praktického individua o světě a pozorování metod a způsobů jejich rekonstrukce. K dalším metodám, které úzce souvisejí s koncepcí indexiálních výrazů, patří nahrávání rozhovoru a komunikace na pásky. Všechny ostatní metody a postupy mají být podrobeny nelitostné kritice jako předsudky, iluze dosavadní sociologie, která není s to provést vlastní kritickou sebereflexi své závislosti na světě každodennosti a na interpretačních výkonech účastníků tohoto světa „lidových“ sociologů.

Kromě Garfinkela a Cicourela se řadí k etnometodologům ještě H. Sacks, J. Douglas, M. Pollner, D. Zimmerman, McHugh, D. Sudnow a jiní.(2)

Vedle etnometodologů se vyděluje jako zvláštní linie vývoje fenomenologické sociologie dvojice autorů, kteří oba patří mezi přímé žáky A. Schütze na *New School for Social Research*. Jde o P. L. Bergera a T. Luckmanna. Oba studovali v USA, svým původem jsou z Evropy a Luckmann velmi často v Evropě působí i odborně, zatímco P. L. Berger i při hostování v Západním Německu zůstává převážně sociologem americkým. Pojetí Bergera není rozhodně ortodoxně feno-

(2) Například J. Douglas se stal určitým způsobem editorem shrnující antologie etnometodologů [Douglas 1971]. Pokud jde o konkrétní pokusy zkoumat a interpretovat sociální jevy podle principů a metod etnometodologů, lze uvést, že Garfinkel studoval porotce a jejich racionalitu chování, duševně choré, zabýval se problémy prevence sebevraždy. Sebevraždou se zabýval i Douglas, Cicourel kromě studií jazyka realizoval výzkumy deviantního chování.

menologické, čerpá i z jiných, zvláště z amerických zdrojů (G. H. Mead), ale i z prací významných evropských filozofů a sociologů (částečně z marxismu, ale i z francouzského a německého existencialismu). Vliv G. H. Meada se projevuje v první významné práci Bergera, již si získal mezinárodní ohlas — *Invitation to Sociology* [Berger 1963], kde je velmi výrazně rozvinuta meadovská problematika sociální role a kde jsou patrné i vlivy A. Schütze. Vlastní fenomenologická koncepce Bergerova je pak obsažena v knize, kterou zpracoval společně s T. Luckmannem — *The Social Construction of Reality* [Berger — Luckmann 1966]. Autoři v ní usilují o koncipování schützovské sociologie vědění, která zkoumá všechny druhy vědění, jež se podílejí nebo mohou podílet na konstruování a interpretaci sociální reality. Výrazná je i schützovská terminologie a metodologie. Berger kromě toho se svou ženou vypracoval v sedmdesátých letech jakousi fenomenologickou učebnici sociologie se silným akcentem na biografický přístup a výklad [Berger 1972]. Luckmann svou větší závislost a poplatnost na schützovských původních zdrojích projevil jako editor posmrtně vydané práce Schützovy [Schütz — Luckmann 1975].

Z hlediska srovnání s etnometnologickým směrem nepředstavuje dvojice Berger — Luckmann jistě tak početný a kvantitativně expanzivní směr. Jejich vliv a význam však není zanedbatelný; všechny práce o fenomenologické sociologii je uvádějí jako zvláštní směr a variantu fenomenologické sociologie s vlivem jak v USA, tak v Západním Německu i Anglii.

Fenomenologická sociologie se ve druhé polovině šedesátých let a hlavně během sedmdesátých let postupně stala jedním z nejdůležitějších, ne-li nejvlivnějších směrů americké buržoazní teoretické sociologie. Začala velmi rychle pronikat z USA do zahraničí. Pro dostupnost v anglickém jazyce se uchytila poměrně brzy ve Velké Británii. Dnes patří fenomenologická sociologie v Anglii k nejvýznačnějším teoretickým směrům. Významnou informaci o hlavních představitelích anglické fenomenologické sociologie i míru vlivu amerických zdrojů (hlavně Garfinkela a Cicourela) ukazuje reprezentativní publikace anglických fenomenologických sociologů Filmera, Phillipsona, Silvermanna a Walshe [Filmer 1972]. Práce byla přeložena v Západním Německu, v roce 1978 vyšla v ruštině v Moskvě. Ruský překlad je uveden cennou předmluvou významných sovětských sociologů Jonina a Osipova, kteří zásadově hodnotí možné přínosy fenomenologické sociologie, zvláště pro kritiku některých tradičních buržoazních sociologických směrů, a současně poukazují na její hlavní idealistické defekty [Jonin — Osipov 1978].

Západoněmecká buržoazní sociologie projevovala již koncem šedesátých let zájem o americký symbolický interakcionismus, což se dá doložit bohatou překladatelskou aktivitou. Překládán byl Mead, A. Strauss (současný významný představitel symbolického interakcionismu), Berger a Luckmann. Na počátku sedmdesátých let se vrátil vlastní produkt německé filozofické kultury fenomenologie jako „dovoz“ americké fenomenologické sociologie, zprostředkované rovněž autorem z německé jazykové oblasti A. Schützem, do Německa. Podle intenzity vlivu, množství překladů z americké fenomenologické literatury i z bohaté domácí produkce západoněmecké lze usoudit, že fenomenologická sociologie patří v NSR k nejvýznačnějším směrům sociologické teorie. Významnou roli zde hraje překladatelská i publikační aktivita takzvané bielefeldské pracovní skupiny sociologů [Arbeitsgruppe 1973].(3) Analýza rozvětvené a bohaté

(3) Velmi cennou informaci o autorech, koncepcích a způsobech recepce americké fenomenologické sociologie i bohatou bibliografii obsahuje zvláštní číslo *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* z roku 1978, věnované sociologii každodennosti [Hammerich — Klein 1978].

sociologické a ve spojení s ní i filozofické fenomenologické literatury v NSR by si samozřejmě vyžádala zvláštní studie.

Vraťme se však k faktu, který je nesporný. Ve druhé polovině šedesátých let po postupném ústupu americké empirické sociologie jako údajného vrcholu a vzoru vědecké sociologie i sociologického strukturního funkcionalismu parsonovského typu nastupuje, a to velmi úspěšně, fenomenologická sociologie. Zaplňuje tedy určité vakuum, které se vytvořilo poklesem vlivu empirické i strukturně funkcionalistické sociologie. Proč však právě fenomenologická sociologie a ne třeba sociologie frankfurtské sociologické školy? To jsou jistě oprávněné otázky. Filozofie a sociologie frankfurtské školy nesporně v USA působila a působí dodnes. Prostřednictvím díla Marcuseho a Fromma ovlivňovala určitou část intelektuálů, zvláště pak radikální studenty a představitele takzvané radikální sociologie konce šedesátých let. Tento vliv však byl přechodný a dnes nelze mluvit o výrazném směru či škole, která by navazovala na frankfurtské autority (vliv frankfurtské školy je třeba zřejmý u A. Gouldnera, který ovšem do určité míry inklinuje k revizionistickým variantám marxismu [Gouldner 1973]).

Zbývá tedy formulovat hypotézu, že se v určité krizi empirické sociologie a strukturního funkcionalismu asi pro akademické profesorské kádry amerických sociologů nejlépe hodila schützovsky transformovaná inspirace husserlovské fenomenologie. Kritika empirismu, neopozitivismu, objektivistické naturalistické koncepce společenské vědy a sociální reality patří k silným a velmi atraktivním stránkám fenomenologické sociologie. I problematika intersubjektivní, ač idealisticky interpretovaná, nadhazuje závažné otázky o pravé povaze a zvlátnostech sociální reality a je vhodnou základnou kritiky reifikovaného pojetí sociální reality jako reality ryze nadindividuální, chápané odtržené od činnosti společenských individuí, což je typické právě pro parsonsovskou koncepci strukturního funkcionalismu. I pojetí významu a smyslu sociálního jednání je ve fenomenologické sociologii daleko hlubší a podnětnější než v Parsonsově upravené transformaci Maxe Webera, v jeho teorii sociálního jednání. Pro recepci problematiky přirozeného postoje a každodennosti byla americká sociologie do určité míry již připravena působením symbolického interakcionismu, takže se sociologie všedního dne stala rychle téměř módním tématem fenomenologické sociologie. I zdůraznění většího významu a role jiných metod empirického výzkumu než jen nezaujatého pozorování a dotazníku bylo vítaným protilektem proti přehnané „objektální“ naturalistické koncepci lidských jedinců. Ty tradiční empirická sociologie zkoumala spíše jako přírodní předměty než jako subjekty, které skutečně z úhrnu své historické a společenské interakce tvoří sociální realitu.

Velký vliv transformované husserlovské fenomenologie v schützovské interpretaci v americké sociologii, její rozšíření do Anglie a zpětně i do Německa (Západního) svědčí o tom, že idealistická filozofie typu fenomenologie má své určité racionální a částečně i dialektické jádro, které je zároveň deformováno, zamlženo a idealisticky interpretováno. Kriticky dešifrovat toto jádro vlivu fenomenologické filozofie a sociologie, podnětně rozvinout problémy a překonat je v daleko hlubší vědecké i sociální kritice je úkolem marxistické dialektické filozofie a marxisticko-leninské sociologie. Je to zvlášť naléhavý úkol v naší zemi, v níž Husserlova fenomenologická filozofie (byť v heideggerovské další reinterpretaci) byla jedním ze zdrojů filozofického revizionismu druhé poloviny šedesátých let.

Fenomenologická sociologie v USA, v Anglii i Západním Německu je buržoazním sociologickým směrem. Její hlavní zdroj — Husserlova filozofie — patří k významným a vlivným směrům buržoazní a navíc ve své podstatě idealistické filozofie. Sám Husserl přes všechny své úvahy a postřehy o krizi evropské vědy a kultury (v podstatě šlo o krizi vědy a kultury v buržoazním systému) nepřekročil ani teoreticky, ani prakticko-politicky hranice buržoazního systému. Také A. Schütz se nevyznačoval žádným zásadním teoretickým a společensko-politickým radikalismem. Sdílel s Husserlem nápadný nezájem o otázky revoluce, třídních vztahů, státu a politiky, revolučního dělnického hnutí, nenajdeme u něho skoro žádnou zmínku o marxismu, marxisticko-leninské teorii a metodě.

Podněty Husserlovy a v transformované podobě inspirace Schützovy, jimiž podstatně ovlivnil konstituování americké fenomenologické sociologie, se týkají převážně otázek metodologických a teoretických. K sociální problematice se lze přes Husserlovy a Schützovy podněty dostat především při analýze přirozeného světa a pojetí intersubjektivit. Tyto dvě významné kategorie jsou však zatíženy a tím i znehodnoceny idealistickými východisky a předpoklady fenomenologické filozofie. Marxismus-leninismus má daleko hlubší pojetí každodenního světa a života ve svém pojetí praxe, které také umožňuje pochopit souvislost vědy a vědeckého poznání s mimovědeckými a předvědeckými způsoby a formami praktického života. Při veškerém uznání významu vědomí a významové smysluplné povahy lidského jednání nelze přijmout koncepci sociální reality jako intersubjektivit. Intersubjektivní pojetí sociální reality vede ve svých důsledcích a někdy i výslovně (jako u etnometodologů) k popírání materiální a objektivní podstaty společenské reality.

Všechna základní omezení a nedůslednosti Husserlových a Schützových koncepcí sdílejí i představitelé americké fenomenologické sociologie. Jejich silnou stránkou je kritika objektivismu ve vědě, naturalismu, empirismu, novopozitivismu a strukturního funkcionalismu. I oni však — až na malé výjimky (Berger) — projevují nápadný nezájem o hlubší poznání marxistické teorie a metody i o svět politiky, třídních a revolučních zápasů, třídních a mocenských celospolečenských vztahů. Jejich kriticismus se omezuje převážně na oblast problémů teoretických a metodologických. Zde lze asi najít příčiny výrazného vlivu a rozšíření fenomenologické sociologie v USA. Základní teoretická a metodologická východiska Husserlovy filozofie zprostředkovaná Schützem jsou přijatelná pro určitou část amerických akademických sociologů jako základ potřebného kriticismu proti zprofanovanému naturalismu, objektivismu ve společenských vědách, proti novopozitivismu, empirismu i strukturnímu funkcionalismu. Zároveň jim toto kritické stanovisko v oblasti teorie a metod umožňuje setrvat na půdě akademické oficiální vědy a současného buržoazního systému bez tendencí jeho ostré a zásadní kritiky.

V tom tkví také sociální a ideologická funkce fenomenologické sociologie v USA, v tom spočívá její sociálně třídní determinace i omezenost. Takto pojatá akademicky kritická a politicky v podstatě liberální fenomenologická sociologie současně blokuje svou povrchní nebo zkreslující interpretací marxismu přístup nebo přechod určité části sociologů k hlubšímu a zásadnějšímu zájmu o marxismus a jeho politické a revoluční důsledky.

Literatura

Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (Hrsg.): *Alltagswissen, Interaktion und gesellschaftliche Wirklichkeit*. 2. Bde. Reinbek, Rowohlt 1973.
Berger P. L.: *Invitation to Sociology*. New York, Doubleday 1963.

- Berger P. L. — Luckmann T.: *The Social Construction of Reality*. New York, Doubleday 1966.
- Berger P. L. — Berger B.: *A Biographical Approach*. New York, Basic Books Inc. Publishers 1972.
- Buržuaznaja sociologija XX veka*. Moskva, Izdatel'stvo Nauka 1976.
- Cicourel A.: *Method and Measurement in Sociology*. New York, Free Press 1964.
- Denzin, N. K.: *Symbolic Interactionism and Ethnomethodology*. In: Douglas J. D. (ed.): *Understanding Everyday Life*. London, Routledge et Kegan Paul 1971.
- Douglas J. D.: *Understanding Everyday Life*. In: Douglas J. D. (ed.): *Understanding Everyday Life*. London, Routledge et Kegan Paul 1971.
- Filmer P. — Phillipson M. — Silverman D. — Walsh D.: *New Directions in Sociological Theory*. London, Macmillan 1972.
- Garfinkel H.: *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall 1967.
- Gouldner A. W.: *For Sociology*. New York, Basic Books Inc. Publishers 1973.
- Hammerich K. — Klein M. (Hrsg.): *Materialen zur Soziologie des Alltags*. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 20/1978.
- Husserl E.: *Krize evropských věd a transcendentální fenomenologie*. Praha, Academia 1972.
- Jonin L. G. — Osipov G. V.: *Kritika sovremennoj buržuaznoj teoretičeskoj sociologii*. Moskva, Izdatel'stvo Nauka 1977.
- Jonin L. G. — Osipov G. V.: *Vvodnaja stat'ja in Novyje napravlenija v sociologičeskoj teorii*. Moskva, Progress 1978.
- Mullins N. C.: *Theorie and Theory Groups in Contemporary American Sociology*. New York, Harper et Row Publishers 1973.
- Schütz A.: *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*. Wien, Springer Verlag 1960.
- Schütz A.: *Collected Papers I*. The Hague, Martinus Nijhoff 1962.
- Schütz A.: *Collected Papers II*. The Hague, Martinus Nijhoff 1964.
- Schütz A.: *Collected Papers III*. The Hague, Martinus Nijhoff 1966.
- Schütz A. — Luckmann T.: *Strukturen der Lebenswelt*. Neuwied, Luchterhand 1975.
- Sprondel W. (Hrsg.): *Alfred Schütz, Talcott Parsons, Zur Theorie sozialen Handelns*. Ein Briefwechsel, Stuttgart 1978.
- Zelený J.: *Marxistický a fenomenologický pohled na tzv. krizi vědy*. Doslov in: Husserl E.: *Krize evropských věd a transcendentální fenomenologie*. Praha, Academia 1972.

Резюме

Э. Урбанек: Феноменологическая социология — влиятельное направление американской буржуазной социологии

После второй мировой войны в социологии США преобладали два примечательных направления — исследовательская эмпирическая социология и теоретический структурный функционализм. Они считались примером научной социологии, в их предпосылках и исходных тезисах не сомневались. Во второй половине 60-их годов в США начинается играть важную роль феноменологическая социология. Она исходит из философии Гуссерля, которую в социологию и социальные науки перенес философ австрийского происхождения А. Шюц. Феноменологическая социология резко критикует эмпиризм, неопозитивизм и натуралистический объективизм в социологии. Из гуссерлевской проблематики разрабатывает проблематику жизненного мира и повседневности, intersубъективности и характера социальной реальности, анализирует человеческое поведение как полное смысла и значений. Конструирует идеальные типы и разрабатывает собственную теорию поведения с соответствующей терминологией (биографически детерминированное положение, запас знания, теория мотивов и системы релевантности). Шюцом проведенная интерпретация Гуссерля не строго ортодоксальна, а выборочно с известной долей использования импульсов также других авторов (М. Вебер, Г. Г. Мид, В. И. Томас).

Из шюцовских импульсов постепенно создались варианты феноменологической социологии — на первом месте этнометодология (главные представители Гарфинкел, Сикурел). Этнометодология принимает все основные методологические и теоретические импульсы Шюца, развивает примечательную критику стандартной американской социологии, ее методологии. Разрабатывает проблематику повседневности, intersубъек-

тивности, характера социальной реальности как интерпретируемых и создаваемых участниками интеракции; она уделяет большое внимание языку и интерпретации действительности, которыми пользуются участники интеракции в повседневной жизни. Этнометодология развивает тоже собственную терминологию, здесь имеют большое значение термины фоновые ожидания и индексикальные выражения интеракции. Этнометодология приобрела большое значение в американской социологии и встретила отклик также за рубежом.

К числу дальнейших видных представителей линии феноменологической социологии относятся П. Л. Бергер и Т. Лукманн, которые разработали шюцовскую социологию знания и проблематику социальной конструкции реальности. Они также развивали проблематику биографического подхода и теории роли.

Самое большое значение за рубежом приобрела феноменологическая социология в Англии и в 70-ые годы также в Западной Германии.

Феноменологическая социология заполнила некоторый вакуум в американской социологии, возникший после того, как ослабело влияние эмпирической социологии и структурного функционализма. Из всех влиятельных теоретических направлений встретила феноменологическая философия самый большой отклик у академической, университетской американской буржуазной социологии. Ее сила заключается в критике эмпиризма, неопозитивизма, натуралистического объективизма и в критике стандартных нерелефированных методов социологического исследования. Ценная проблематика интересобъективности и человеческого поведения полного смысла обесценена основными идеалистическими исходными точками феноменологии. Критиковать феноменологическую буржуазную социологию необходимо из-за того, что она представляет собой влиятельное и экспансионистское направление современной буржуазной социологии с ценными импульсами и подходами, которые деформированы и часто завуалированы идеалистическими исходными тезисами. Критика феноменологической социологии является особенно необходимой в СССР, где феноменологическая философия в известном гайдеггерском варианте служила во второй половине 60-ых годов одним из значительных источников философского ревизионизма и отрицательно повлияла на развитие общественных наук.

Summary

Urbánek E.: Phenomenological Sociology — An Influential Trend in the American Bourgeois Sociology

After World War II, two trends of major significance prevailed in the American sociology — empirical-research sociology and the theoretical structural functionalism. Both were regarded as a model of scientific sociology, without calling in question their premises and underlying theses. In the late sixties, phenomenological sociology became predominant in the USA. It is based on Husserl's philosophy, introduced into sociology and the social sciences by a philosopher of Austrian origin, A. Schütz. Phenomenological sociology severely criticizes empirism, neopositivism and naturalistic objectivism in sociology. Elaborating Husserl's problem area, it concentrates on problems of the life world and everyday life, intersubjectivity and the nature of social reality, analyzes human behaviour as having sense and being full of meaning, constructs ideal types, and works out its own behavioral theory together with the corresponding terminology (biographically determined situation, stock of knowledge, theory of motives and of the relevance system). Schütz's interpretation of Husserl is not strictly orthodox: it is selective and, to a certain extent, makes use of other authors' notions (M. Weber, G. Mead, W. I. Thomas).

Schütz's notions gradually gave rise to variants of phenomenological sociology — in the first place to ethnomethodology (principal representatives: Garfinkel, Cicourel). Ethnomethodology, taking over all the basic methodological and theoretical implications presented by Schütz, engages in a significant criticism of standard American sociology, of its methodology. It elaborates the problem area of everyday life, of intersubjectivity, of the character of social reality as interpreted and formed by participants in the interaction, devoting major attention to the language and interpretations of reality applied by interaction participants in their everyday life. Ethnomethodology also develops its own terminology — here the terms "background expectations" and indexical expressions of interaction are of great significance. Ethnomethodology plays a very influential role in American sociology and has also found acceptance in other countries.

Other important representatives of the line of phenomenological sociology are P. L. Berger and T. Luckmann, who developed Schütz's sociology of knowledge and problems of the social construction of reality, hand in hand with problems of the biographical approach and the theory of roles. Outside the USA, phenomenological sociology asserted itself most intensively in England and, in the seventies, also in Western Germany.

Phenomenological sociology has filled a certain vacuum in the American sociology caused by the receding influence of empirical sociology and structural functionalism. Of all the influential theoretical trends, phenomenological philosophy was most warmly accepted by the American academic bourgeois sociology developed in universities. Its strength lies in the criticism of empirism, neopositivism and naturalistic objectivism on the one hand, and in the criticism of standard, non-reflected methods of sociological research on the other. The important problem area of intersubjectivity and meaningful human behaviour is depreciated by the fundamental idealistic starting points of phenomenology. The bourgeois phenomenological sociology must be subjected to criticism in view of the fact that it represents an influential and expansive trend of contemporary bourgeois sociology involving valuable notions and approaches, which are deformed and often enciphered in the idealistic basic theses. The criticism of phenomenological sociology is of particular importance in Czechoslovakia: here phenomenological philosophy — as a certain variant of Heidegger — was one of the significant sources of philosophical revisionism in the late sixties and exerted a negative influence upon the development of social sciences.

Možnosti a meze prognostického modelování*

JOSEF ALAN

Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Bratislava, pracoviště Praha

FEDOR GÁL

Výzkumný ústav životnej úrovně, Bratislava

Úvod

Základní funkce práce — tvorba užitných hodnot (zdroj bohatství), organizace sociálního života (forem sdružování, časových struktur, interakčních vzorců ap.) i zdroj seberealizace a sebepotvrzování jedinců — vytvářejí páteř sociálního systému společnosti. Práce představuje „definiční znak lidského rodu“. Úloha, kterou hraje v celospolečenském reprodukčním procesu, je v socialismu vázána na vítězství revolučních principů nového řádu (zrušení soukromého vlastnictví výrobních prostředků, odstranění vykořisťování, odměňování podle práce ap.), na uplatňování strategických sociálně politických cílů (plná zaměstnanost, dokonalejší uspokojování rostoucích potřeb obyvatelstva) i vědeckou racionalizací nástrojů jejich dosahování (plánovité řízení sociálně ekonomických procesů).

Tato cílová orientace, orientace na budoucnost, je v podstatě i strukturotvorným principem fungování socialistického společenského systému. Vývojová dynamika socialismu je spjata s vědomou podporou zárodků budoucího a s postupným odstraňováním všeho přežívajícího [Lenin 1955: 288]. Výstavba socialistické společnosti je založena na perspektivě, cíli, ideálu.

Z tohoto zřetel má výzkum budoucnosti zvláštní postavení: plní jednak pragmatickou roli (ve smyslu předplánovací přípravy), jednak roli ideační (ve smyslu odhalování takových trajektorií, které zpřesňují a konkretizují cíle společnosti). To ovšem vyvolává zásadní problém metodologické povahy, definovaný vztahem mezi výstavbou prognostického modelu na principech kauzální analýzy, která směřuje k postižení mechanismů fungování objektu v minulosti, a programově normativním přístupem k budoucnosti, odvíjeným od cílové představy. Konfrontace (anebo integrace) těchto dvou přístupů se objevuje ve většině konkrétních konstrukcí prognostických modelů. Výjimkou není ani výstavba a realizace *Komplexního prognostického modelu oblasti práce*.⁽¹⁾ Stat má proto dvojí poslání: informační a zobecňující. V první části je hlavní pozor-

* Poznámka redakce:

Otázky modelování sociálních systémů jsou v současné době velmi aktuální. Zejména buržoazní sociologie jim věnuje značnou pozornost. Jejich marxistické uchopení má dosud řadu problémů a předpokládá důkladnou metodologickou i praktickou kritickou reflexi.

(1) Model byl řešen v rámci SPEV a byl součástí širšího úkolu RVHP *Vědecké základy prognózování v oblasti práce*. Byl zpracován v letech 1973–1978. Kromě autorů článku se na něm podíleli především: V. Choluš, M. Majtán (věcná problematika oblasti práce, data), A. Grim (programování), V. Faifr (matematické řešení, programování), M. Potůček (analytika), M. Zeman (metodologie).

nost upřena na popis modelu (vymezení objektu, datová báze, matematické řešení), druhá kriticky diskutuje problémy, které práce na modelu vyvolala a které mají zřejmě obecnější dosah a platnost.

Model

Systémová identifikace a modelové vyjádření složitého sociálně ekonomického objektu je procesem, jehož jednotlivé fáze se dotýkají především: *metodického postupu*, *modelového zobrazení* a v neposlední řadě *datové báze*.

Metodický postup

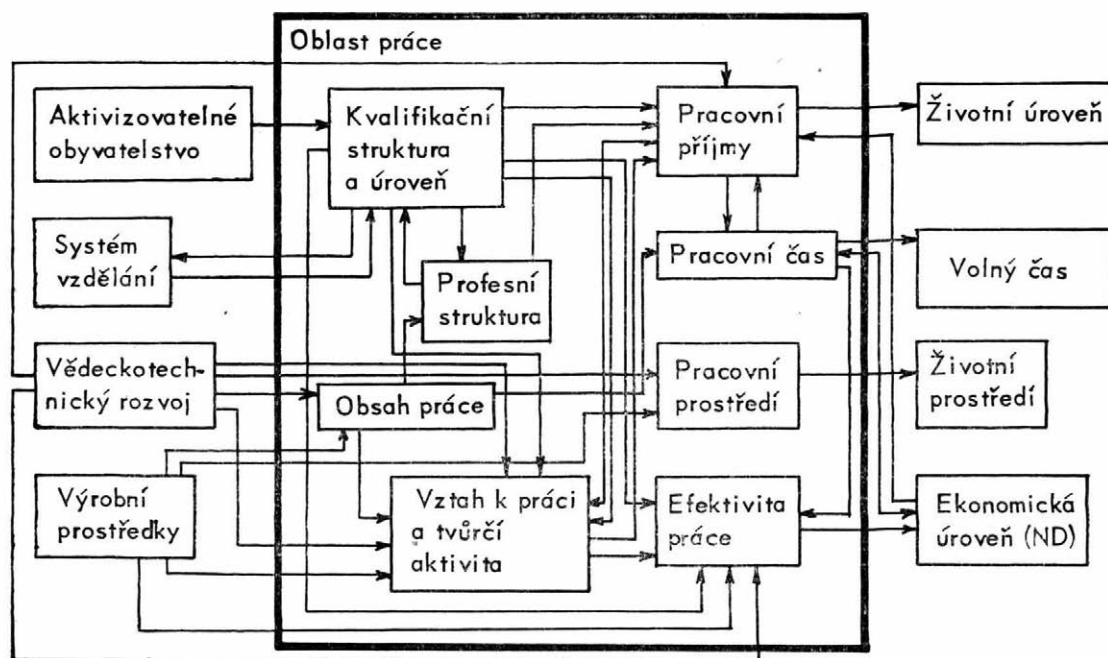
Myšlenková reprodukce reality je vždy redukcí. Lze k ní dospět v podstatě dvojí cestou: buď použitím a rozvíjením nějakého výkladového (explikačního) principu, nebo prostou deskripcí, jež by vyústila do dostatečně jasného, současně však uceleného obrazu reality. Obě cesty se často prolínají, v základech obou je vstupním motivem zájem o danou realitu.

Komplexní prognostický model oblasti práce vychází z *marxistického pojetí práce*, ve zkratce vyjádřeného známým pojmovým schématem „pracovní síla — výrobní prostředky — pracovní proces“. Rozpracovaná podoba tohoto schématu odráží základní rysy relativně samostatného systému práce. Je tedy zřejmé, že vstupem do etapy systémové identifikace je kvalitativní teoretická analýza oblasti práce; čím je hlubší, tím větší nároky klade na následující analytické kroky.

I když východiskem modelu byl věcně i logicky sevřený obecně teoretický rámec — v daném případě představovaný obecnou teorií socialistické reprodukce a marxistickou koncepcí společenské práce — objevily se v dalších krocích symptomy nedostatečně rozpracované podkladové teorie, tj. nesouladu mezi existující teorií objektu, její empirickou verifikací a požadavky systemologicky orientované metodologie modelování. Jde v podstatě o dva okruhy problémů. První je vázán na logické vyústění teoretických aspirací do potřebné úrovně multidisciplinárního pojetí objektu. Problémy tohoto druhu jsou dostatečně známy a týkají se: referenčního vědního rámce, interdisciplinární komunikace, interakce pojmových schémat různých věd (v daném případě zvláště ekonomie a sociologie), organizační struktury výzkumných týmů atp. Druhý okruh je vázán na problém poznatkové (empirické) základny, týkající se složitých sociálních systémů. V jistém směru je právě tento problém zdrojem poměrně vysoké agregovanosti modelů sociálně ekonomických systémů. Projevuje se snižováním rozlišovací úrovně, absencí řady desagregačních „řezů“ systémem (v případě modelu práce vypuštěním územního a odvětvového hlediska), exogenizací faktorů původně zahrnutých do infrastruktury objektu ap. Tato redukce je obvykle důsledkem úsilí o modelové zobrazení systému, jeho struktury i jeho fungování.

Přechod od „uchopení“ objektu pomocí teoretických pojmů k jeho empirickému postižení bývá, jak ukazují například kritiky tzv. globálních modelů, často podceňován a stává se zdrojem známého modelového schizmatu: empirická data se vztahují k něčemu jinému, než k čemu jsou nakonec při interpretaci používána. Souvisí to se známými problémy operacionalizace teoretických pojmů, které jsou v marxismu nejednou diskutovány v rámci kritiky deskriptivních kvantifikujících přístupů k sociálním jevům. Jde o kvalitativně novou fázi poznávací redukce: operativní modifikace modelového zobrazení objektu se nepromítá pouze do změn vstupního teoretického rámce (například redefinici

Synoptický model oblasti práce
(zjednodušeno)

pojmu typu „obsah práce“), nýbrž i do změn v povaze strukturních vazeb, které zahrnoval teoretický model. A jestliže se na úrovni teoretických pojmů rýsuje možnost přechodu deskriptivního modelu do podoby modelu explikačního, jehož nosnou konstrukci by tvořily zákonitosti jeho chování, pak s přechodem na úroveň pojmů s empirickým smyslem tato možnost ustupuje a slábne. Cenou za významové posuny je ovšem vyšší reliabilita nového výkladového schématu. Jak bude patrné z dalších analýz, právě na této cestě nalézáme nejvíce podnětných, současně však i nejdiskutovanějších idejí modelování uváděného typu.

Na výstavbu modelu, tj. na konstrukci „operativní varianty“ tzv. synoptického schématu objektu (v daném případě oblasti práce) mají ovšem další (zpětný) vliv všechny následující kroky — na prvním místě volba systému indikátorů, spojujících operativní variantu modelu s disponibilní datovou bází, dále etapa formalizace modelu (jeho vyjádření souborem rovnic) a v neposlední řadě i nároky plynoucí z matematického řešení celé úlohy. Zvláště první krok vyvolává závažné problémy, jež budou diskutovány v další části — totiž vztah mezi identifikací struktury objektu a postižením jeho dlouhodobého vývoje statistickými informacemi.

Modelové zobrazení

Oblast práce, jejíž modelové zobrazení na celospolečenské úrovni a v neopera-

tivním tvaru představuje zjednodušené synoptické schéma 1.(2) je v modelu pojímána jako vynakládání lidské pracovní síly v rámci institucionalizovaného pracovního procesu. Pracovní síla je definována jako souhrn fyzických a duševních schopností, jimiž člověk disponuje a které realizuje v procesu práce [Marx 1954: 186]. Jde v podstatě o „personální“ definici pracovní síly, ústící do její *kvalifikace*. Tu pak definujeme jako způsobilost vykonávat na základě získaných schopností, dovedností, zkušeností a znalostí práci určité složitosti. Kvalifikační systém představuje tedy v oblasti práce systém personální, formovaný především v rámci institucionalizovaného socializačního procesu (školské a jiné formy vzdělávání), ovlivňovaný však i vlastní praxí pracovníka.

Z materiálně technického hlediska je uplatnění osobních dispozic dáno objektivními nároky pracovního procesu, tj. výrobními prostředky, jejich technickou úrovní, technologií ap. Tyto nároky víceméně jednoznačně (zahrneme-li do nich i organizační aspekt pracovního procesu) determinují *obsah práce*, tj. náplň pracovních funkcí, které musí pracovník vykonávat, aby uvedl do chodu pracovní proces nebo ho v chodu udržel. Obsah práce představuje funkční systém dělby práce.

Průsečíkem obou těchto systémů (personálního a funkčního) je poziční systém oblasti práce, představovaný *profesní strukturou*. Na jedné straně zahrnuje procesy funkční specializace a integrace, promítající se do změn profesní struktury, na druhé straně pak proces alokace (obsazování pracovních míst, uplatňování kritéria kvalifikace, současně však obohacování kvalifikace zkušenostní složkou ap.).

Kvalifikační struktura, profesní struktura a obsah práce reprezentují objektivně determinované atributy pracovní síly. Objektivní v tom smyslu, že jejich úroveň a vývojové změny respektují v zásadě požadavky pracovní profesionálního systému společnosti jako celku.

Naproti tomu seberealizační dimenze práce vyvolává značné problémy. Na jedné straně je totiž zakotvena v hodnotovém systému společnosti (a sama se na jeho formování podílí), na druhé straně má mnohodimenzionální povahu, situačně či kontextuálně proměnlivou (viz např. výzkumy spokojenosti s prací). To komplikuje volbu vhodných indikátorů. Je-li proto v rámci diskutovaného modelu sféra *vztahu k práci* indikována rozsahem mimořádných na práci orientovaných aktivit, pak jde jen o nutný a ne příliš uspokojivý kompromis mezi nároky teoretického pojetí a empirickým postižením tohoto jevu. Problém je o to vážnější, že vedle kvalifikační úrovně a profesní struktury je vztah k práci významným faktorem růstu společenské *efektivity práce* — centrální transformační kategorie oblasti práce.

Efekty práce jsou ve formě individuální a společenské hmotné spotřeby použity k reprodukci životních podmínek společnosti. V rámci oblasti práce pak v této souvislosti zaujímá významné místo funkce odměn za práci, které v podobě *pracovních příjmů* představují základní zdroj individuální spotřeby. Současně však vystupují ve funkci hmotné stimulace pracovní aktivity. Příjmová diferenciací je tedy svázána jak s pozičním, tak i s personálním systémem v oblasti práce.

Vlastní pracovní proces má však i své prostorové a časové charakteristiky. *Pracovní čas* (jeho rozsah i struktura) představuje navíc podstatnou determinantu strukturace času nepracovního, který — zvláště v podobě struktury volného času — možno chápat jako jednu z významných dimenzí způsobu života společnosti. *Pracovní prostředí* je na celospolečenské úrovni snad nej-

(2) Úplná podoba komplexního prognostického modelu oblasti práce viz [Alan a kol. 1978].

obtížněji indikovatelné, nicméně ani jeho nezanedbatelné souvislosti (úrazovost, práce ve zdraví škodlivém prostředí ap.) nelze ponechat stranou.

Základní vstupy oblasti práce (viz schéma 1) jsou zabezpečovány potenciálními (zdrojovými) faktory relevantního okolí a jejich identifikace není — zvláště vzhledem k tomu, že představují předpoklad, nikoli předmět prognózy — obtížná. Složitější je to již s výstupovými (efektovými, cílovými) kategoriemi, které vlastně plní úlohu kritériálních, a tedy i optimalizačních proměnných.

Je třeba se ještě zmínit o jednom aspektu modelu, totiž o sféře organizace a řízení. Ta nebyla pojata jako samostatně indikovaný subsystém, nýbrž jako decizní sektor modelu, jako „nástroj“ rozhodovacích zásahů do infrastuktury oblasti práce (pracovní doby ap.). Tento sektor nabývá tedy na významu teprve ve fázi simulačních experimentů, testujících různé strategie rozhodování, různé „politiky“ v oblasti práce.

Údaje a formalizace

Běžný rozpor mezi nároky modelu na empirická data a disponibilní datovou základnou se projevuje i v případě modelu oblasti práce. Odtud plyne i nutný kompromis mezi dvěma krajnostmi: rezignací na rozvoj metodologie prognostického modelování uváděného typu, jehož jedním definičním znakem je striktní kvantifikace, a ignorováním významu reprezentativních empirických údajů, jež bývá spojeno s přeceňováním síly teorie, metody nebo subjektivních odhadů. Ve společenských vědách k tomu přistupuje fakt, že kvantitativní modely jsou často považovány za rigidní, že substituce reality (či teorie) daty je označována za „defaktizaci“, že mají-li data následovat teorii, pak v konečných důsledcích tuto teorii deformují atd. Oproti forresterovskému přeceňování metody dynamických matematických modelů, trpících konečkonců empirickou chudokrevností, lze spíše dát za pravdu názoru, že tyto modely nejsou konkurentem, nýbrž komplementem „mentálních“ (kvalitativních) modelů [Clark 1975: 33].

V souvislosti s výstavbou datové základny komplexního prognostického modelu oblasti práce bylo třeba řešit řadu metodických otázek (rekonstrukce časových řad je jenom jednou z nich), především však otázku dopadu invariantnosti měření na hodnotu dat, neboť práce s měřnými jednotkami používanými pro tvorbu homogenních až 50letých časových řad naráží na problém kolísání jejich významu.(3)

Specifické nároky metodologie komplexního modelování na empirickou bázi vyplývají z povahy a diferenciací modelových proměnných a použitého matematického algoritmu. Základní soubor údajů modelu oblasti práce je představován souborem časových řad asi 400 proměnných, které vstupují do jednoznačných (definičních) výroků (1) nebo (2):

$$H_t = H_{t-1} + P_t - U_t \quad (1)$$

$$DH_t = H_{t-1} \times DN_t \quad (2)$$

kde:

H — hladina (úroveň) prvku

P — přírůstek prvku

U — úbytek prvku

DH — distribuovaná hladina

(3) V současné statistice ovšem již existují postupy umožňující zavést hledisko měnící se váhy pozorování používané třeba v ekonomických modelech.

DN — distribuční norma
 t — čas

K nim se řadí soubor výroků hypotetické povahy v následujícím zevšeobecněném tvaru (3):

$$Y_t = h \left\{ b + \sum_{i=1}^n f_i \left[X_{i(t-Z_i)} \right] \right\} \quad (3)$$

kde:

Y — závisle proměnná (přírůstek, úbytek, distribuční norma)
 b — konstanta
 f — funkce senzitivity (vyjadřuje izolovaný vliv dané nezávisle proměnné na závisle proměnnou)
 h — relační funkce (vyjadřuje vliv lineární kombinace funkcí senzitivity na závisle proměnnou)
 X — nezávisle proměnná
 Z — časové zpoždění
 t — čas
 i — 1, 2, 3, ..., n

A právě z rovnice (3) vyplývají další požadavky na rozšíření základního souboru údajů o tzv. modelové informace. Patří mezi ně především:

- časové zpoždění (vzhledem k použitému algoritmu 1 — v let, v případě modelu práce 1—6 let);
- směr vlivu (vypovídající o pozitivním nebo negativním působení i -tého faktoru v hypotéze na závisle proměnnou);
- mezní hodnoty (vymezující přípustný prostor, v němž se mohou pohybovat hodnoty faktorů);
- množina přípustných funkcí senzitivity;
- množina přípustných relačních funkcí.

Jde o informace a charakteristiky, které — vynuceny nároky řešení modelových rovnic — by měly být výsledkem teoretických a empirických analýz. Často tomu tak není, a proto také zůstávají nejednou v první fázi formulace hypotézy nespecifikovány (například je uvažováno více možností časového zpoždění, není uveden směr vlivu ap.). Spolu s výčtem faktorů a časovými řadami představují soubor všech dostupných informací o hypotetické determinaci určitého jevu nebo procesu. A začleněny do úplného souboru rovnic typu 1—3 (kterých bylo v modelu oblasti práce téměř 400) tvoří základní podobu vstupního zadání pro další kvantitativní zpracování.

Metoda

Základem matematického řešení modelu je kvantitativní analýza hypotetických vztahů (autorem algoritmu, který od první aplikace na modelu oblasti práce prošel řadou proměn a zdokonalení, je V. Faifr [1977], viz též in: [Alan 1978]; uvádíme ovšem původní podobu algoritmu). Z matematického hlediska jde o nalezení takové funkce q ($X_1, X_2, \dots, X_n$), aby byl v libovolném čase t splněn vztah (4):

$$Y_t = q \left[X_{1(t-Z_1)}; X_{2(t-Z_2)}; \dots; X_{n(t-Z_n)} \right] \quad (4)$$

Z omezeného množství informací je tento vztah v plné všeobecnosti neřešitelný. Na základě již uvedených modelových informací je možno přistoupit k aproximaci (3). Kvantitativní analýza hypotetické rovnice (3) se pak realizuje ve dvou krocích. V prvním je vykonán předvýběr nezávisle proměnných na základě těsnosti vztahu k závisle proměnné. Teprve pak následuje specifikace hypotézy prostřednictvím tzv. výběrového lineárního programování. Účelovou funkcí je přitom minimum chyby vyrovnání, předmětem specifikace — vedle selekce faktorů — je pak časové zpoždění, funkce senzitivity, směry vlivu (pokud nebyly předem jednoznačně stanoveny) a relační funkce. Kvantitativní analýza hypotéz je iteračním procesem. Pro vstup do simulačních prognostických experimentů je přitom vybrána optimální varianta hypotetické rovnice, tj. varianta vykazující nejlepší vyrovnání retrospektivních hodnot proměnné Y . Dosavadní zkušenosti však ukazují, že je třeba přihlížet i k dalším kritériím výběru optimální varianty (zvláště k vyhodnocení výsledků věcné analýzy specifikovaných hypotetických rovnic ap.). V procesu ladění modelu je pak možno odzkoušet i více variant hypotetických rovnic. Tím nabývá etapa ladění modelu primárně validizační funkci. Směřuje nejen ke zpřesnění modelu, ale především k odstranění modelových inkonzistencí, zvláště těch, které mohou mít svůj původ v souboru hypotéz.

Vlastní propojení výsledných hypotetických rovnic na rovnice definičního typu (1) a (2) je již v podstatě programovacím krokem, jímž se vstupuje do fáze prognostických výpočtů a simulačních experimentů.(4)

Výsledky

Není úlohou této studie zabývat se konkrétními výsledky modelu [Alan a kol. 1978]. Je však třeba uvést, že vedle výstupů analytických (výběr faktorů, typ a míra jejich vlivu, časová zpoždění ap.) a prognostických (alternativní budoucnosti oblasti práce v ČSSR) byla získána řada poznatků metodologické povahy. Týkají se především povahy modelové struktury, algoritmu identifikace funkcí senzitivity, časových zpoždění, selekce hypotetických faktorů, způsobu formalizace distribučních procesů ap. Představují značné obohacení metodologie prognostického modelování obdobného typu.

Řada metodologických problémů zůstává však i nadále neřešených, například invariantnost časového zpoždění, petrifikace retrospektivy, nedostatek vhodných optimalizačních procedur ap. Diskuse nad prognostickým modelem oblasti práce, metodologická komparace použitého postupu s modelem ekonometrického typu, kritická analýza matematického aparátu ap. vedly k formulaci nových úkolů a některé metodologické inovace jsou již ve stadiu experimentálního ověřování.

Zvláštní pozornost zasluhuje typologie a funkce výstupů finalizovaného modelu. Jde o dvojí výstupy:

- (1) Výstupy validizující modelovou strukturu, k nimž patří ty retrospektivní a prognostické simulace, jejichž prostřednictvím jsou odhalovány formální a věcné chyby v logicko-matematické struktuře modelu. (Jen pro ilustraci: s každou ze 60 hypotéz modelu byly provedeny nejméně 2—3 validizační operace, s modelem jako celkem se za stejným účelem uskutečnilo asi deset prognostických simulací.)

(4) Programové vybavení modelu je řešeno soustavou programových modulů pro každou etapu počítačového zpracování se zastřešující řídicí složkou. Jde o kvalitativní posun v aplikaci programovacích postupů, který si vynutila specifika celé metody. Model byl zpracován na IBM-370.

- (2) Výstupy prognostického charakteru, které se dále člení podle podmínek, za nichž byl příslušný modelový experiment uskutečněn, na:
- prognózy živelného vývoje (výchozím předpokladem je nezměněná strategie řízení);
 - prognózy vývoje za předpokladu měnících se strategií řízení v relevantním okolí modelovaného systému (decizní zásahy do hodnot exogenních proměnných) a
 - prognózy vývoje za předpokladu změn strategií řízení modelovaného systému a změn parametrů jeho fungování (decizní zásahy do hodnot exogenních i endogenních proměnných).

Soubor externích a interních kritérií hodnocení (v případě oblasti práce jde především o efektivitu práce, způsob života a životní úroveň) umožňuje vytvářet „hierarchii“ získaných výsledků (pesimální, přípustné, optimální, žádoucí). Avšak vzhledem k tomu, že nebyl uspokojivě vyřešen problém optimalizace chování systému, jde o klasifikaci pohybující se výhradně v rámci realizovaných modelových experimentů. Proto implementace výsledků vyžaduje velmi citlivý a na mimomodelové expertizy a rozborů náročný přístup.

Diskuse

Diskuse o modelování a modelovatelnosti sociálních procesech doznaly v posledních letech — mimo jiné díky rostoucímu počtu více či méně úspěšných aplikací — určitého posunu. Zvýšila se jejich úroveň, prohloubilo se úsilí o pozitivní řešení problémů, rozšířila se spolupráce mezi „modeláři“ v různých disciplínách a různého metodického zaměření, ale i se specialisty z vědních oborů atd. Současné prokázaly, že každý konkrétní pokus o model představuje pouze jeden z možných přístupů, že tedy — jinak řečeno — každý model otevírá určité možnosti, ale současně implikuje svébytná omezení. Každý konkrétní model se tedy začleňuje do široké fronty diskusí o modelování.(5)

Také práce na komplexním prognostickém modelu oblasti práce přesáhly hranice účelového zaměření konkrétního prognostického úkolu a dotkly se několika problémů obecnější metodické povahy. V podstatě jde o tři problémové okruhy, spojené s existencí:

a) poznávací paradoxu, podle něhož je výstavba modelu cestou k odhalení reálných procesů, současně však představuje nebezpečí „defaktizace“ a „deformace“ reality;

b) prognostického paradoxu, podle něhož spolehlivost predikce stoupá s hodnotou postižení invariantní struktury, což však současně omezuje možnosti predikce strukturních změn;

c) aplikačního paradoxu, podle něhož má být výsledků simulačního testování budoucnosti, založených na poznávacím modelu deterministického typu, použito pro potřeby cílově orientovaného a normativně řízeného chování systému.

Pod uvedené tři paradoxy spadá řada dílčích konkrétních otázek, které se vyskytly při práci na modelu oblasti práce a vyvolaly vlastně tuto reflexi.

Poznávací paradox

Při tvorbě modelu určitého sociálního systému se často střetávají dvě „konstrukční“ hlediska: striktně deskriptivní přístup k realitě a apriorní teoretická

(5) Srovnej například [Matěmatiseskoje 1977; Modelování 1980] a další.

konceptualizace reality. Model obvykle směřuje k relativně přesnému zachycení základních komponentů modelovaného systému a k deskriptivní analýze kauzálních vztahů mezi nimi. Kdybychom vyšli z názoru, že deskripce, a zvláště deskripce kauzálních vztahů, je základní formou explanace, zdálo by se, že deskriptivní typ modelu splňuje hlavní požadavky vědeckého přístupu k realitě, tj. ukazuje, že něco nutně plyne z něčeho jiného a že na tomto podkladě lze spolehlivě predikovat.

Nesmíme však zapomenout, že konstrukce modelu jako cesta k organizaci faktů je i nástrojem určitého *pojetí* reality. Model usiluje o identifikaci zákonitostí chování modelovaného systému. A na této cestě naráží na dvojí tlak: na tlak ze strany teoretických pojmů, schémat či celých konceptuálních systémů a na tlak ze strany diponibilních empirických informací.

Diskuse k tomuto problému jsou stále aktuální. Podle jednostranných názorů některých autorů totiž není teorie určována fakty, nemění se podle nich, protože ovlivňuje jejich výklad a interpretaci. A výsledkem může být, že i „fakty budou modelovány“. Nebezpečí z této strany nelze podceňovat. Vždyť v buržoazní vědě najdeme řadu příkladů takové deformace. Ale ani snaha eliminovat teorii a nahradit ji modelovým „popisem“ reality není východiskem. Je známo, že model, který konečnicově vždy představuje určitý rámec pro analýzu a interpretaci chování modelovaného systému, může sice přispět k rozvoji teorie sociálních procesů, ale stejně dobře může vyústit i v „potvrzování“ starých a překonaných koncepcí. Klasickým příkladem je neomalthusiánské vyústění forresterovských modelů světa.

Otázkou proto není, zda model má či nemá být založen na teorii, ale na *jaké* teorii.(6)

Proto autoři komplexního prognostického modelu oblasti práce při koncipování vstupních představ o objektu vycházeli ze základních vědeckých marxistických principů společenského reprodukčního procesu a pojetí práce, v nichž spatřovali opěrnou linii modelového vyjádření oblasti práce. A proto také práci na modelu — z tohoto hlediska — pojímali jako a) prostředek dalšího rozpracování poznatků o zákonitostech chování daného systému, b) cestu k systémové organizaci poznatkové báze, včetně její transformace do deskriptivního modelu, c) nástroj empirické analýzy vývojové dynamiky systému. V této souvislosti se vyskytla řada metodologických problémů, vázaných především na dostupnost empirických dat a povahu interpretace faktů.

Podle řady autorů [například J. N. Shuman 1976] jsou modely uvažovaného typu (vzhledem k problému empirických dat) a výpočty na nich založené „pohybem k nerealitě“. Je-li chování modelu sevřeno omezeným počtem proměnných a pevně specifikovanými podmínkami jejich vztahů, pak je nebezpečí, že model nepovede k formování, nýbrž k deformování poznání. To ovšem souvisí s omezením „modelovací technologie“ a systémové analýzy vůbec. Matematický model a jeho počítačové zpracování mohou sice plnit úlohu formalizace sociální teorie, avšak výhradně ve smyslu její exaktnosti, definiční jednoznačnosti, empirické verifikovatelnosti ap. Počítačový model však nelze chápat jako nástroj výstavby sociální teorie. A právě na tomto místě vzniká řada nedorozumění o instrumentální funkci modelů a jejich postavení v procesu interakce mezi teorií a empirickými daty či jejich analýzou.

S tím do jisté míry souvisí i problém interpretace faktů. Zdá se, že úhelným kamenem je zde pojetí „zákonitostí“: jedno představuje deduktivní pojetí

(6) Zde odkazujeme na sovětskou diskusi k problému tzv. „konkretizace teorie společenského vývoje“ [G. J. Glezerman, V. G. Vinogradov, V. G. Gončaruk aj.).

explanace, jehož metodickým cílem je vyvozování tvrzení z jiných tvrzení; druhým je klasická kauzální explanace; třetí pak tvoří interpretace v užším smyslu, tj. přiřazování smyslu či významu událostem uvedením důvodů, jež vyznívají jako jejich vysvětlení. Důvod je definován jako nezbytná, nikoli však dostatečná podmínka události [Evered 1976]. G. H. von Wright [1971] k tomu poznamenal: je-li smyslem interpretace porozumět událostem, pak to vlastně znamená, že „pochopení dějin je determinismem ex post facto“. Uvedená dimenze metodologických problémů upozorňuje na vážné riziko vyvozování jednostranných závěrů z výsledků modelových analýz — a to zvláště v modelech, jejichž hlavní dimenzí je čas.

Konstrukce takového modelu tedy na jedné straně představuje nepopíratelný pozitivní vklad do systematického výzkumu dynamiky sociálních systémů s řadou netradičních a úspěšných postupů (v analytické, kvantifikační, prognostické a dalších rovinách), na druhé straně však — při nedostatečném přiznání jeho mezí — otevírá dveře přílišné důvěře v získané poznatky a jejich jednostrannému posuzování. Tím výrazněji vystupuje do popředí zdůrazňovaná hypotetická stránka modelového postižení zákonitostí chování systému, a především hodnota vstupní vědecké marxistické teorie a metodologie vývoje socialistické společnosti [Míček — Rychtařík 1973].

Prognostický paradox

J. S. Clark a kol. [1975] kriticky upozorňují na mechanický charakter tzv. globálních modelů, plynoucí z toho, že jsou v nich všechny strukturní vazby pevně fixovány. Ani model oblasti práce by se podobné výtce asi nevyhnul. Základním omezením jeho metodologické koncepce je analytická identifikace modelování struktury v podobě souboru fixovaných vazeb mezi faktory. Znamená to, že v celém vývojovém období (včetně prognózovaného) nevznikají v modelovém systému vazby mezi proměnnými, mění se pouze intenzita jejich vlivu. A navíc: v dané modelové struktuře nevznikají nové prvky. Model v tomto smyslu představuje uzavřenou myšlenkovou reprodukci reality *nebo*, přesněji řečeno, jejího statistického průměru. Z tohoto hlediska je oprávněná výtka proti jeho „mechanicismu“. K ní lze přiřadit ještě výhradu vůči jeho „historismu“ (tj. petrifikaci minulosti), který je řadou autorů [např. J. Mervart 1972] pokládán za neadekvátní prognostickému výzkumu.

Tak se zcela samozřejmě do centra prognostického výzkumu dostává podvojná problematika změny a vývoje. J. N. Shuman [1976] a jiní ji definují jako rozpor mezi statickou povahou modelu a jeho dynamickou aplikací. Jindy je definována pojmy strukturní změny a inovace, vztahem synchronie a diachronie, invariance a variantnosti ap.

Z metodologie komplexního modelování plyne, že struktura je chápána jako relativně invariantní dimenze sociálního systému, v jejímž rámci se vytváří široký prostor variability modelovaných procesů. Invariantnost je pokládána za nutnou podmínku identifikace, formulace a působnosti zákonitostí. Strukturní změnu můžeme v obrazně zjednodušené formě považovat — spolu s M. Guessousem [1967] — za změnu konstant a a b v rovnici $A = a + bX$. A vývoj tvoří změny hodnot proměnných Y a X .

Prognostické aplikace diskutované metodologie proto neumožňují, aby stálovisko protagonistů systemologické sociologie, podle nichž základním principem komplexních adaptivních systémů je možnost vývoje změnou vlastní struktury, bylo řešeno jinak než externími zásahy do běhu modelu. Model sám možnosti realizace tohoto postulátu neimplikuje. Současně však stojí v příkré opozici

vůči funkcionalistické redukci principu invariance směřující ke konsenzu jako podstatě sociálních procesů.

Neschopnost metodologie modelování uvedeného typu identifikovat strukturní inovace je jejím přiznávaným omezením. Současně však vede k uznání platnosti zákonitostí modelovaného systému i při změně mnoha jeho charakteristik. Je — velmi zjednodušeně řečeno — nástrojem poznání vývoje daného sociálního systému, nikoli však nástrojem poznání takových jeho změn, které se týkají vzniku nových jevů a vztahů. Její úspěšnost je proto podmíněna *vazbou na obecnější teoreticko-metodologický rámec marxistického pojetí sociálních změn*. Tím je vymezena i sféra její aplikability. Je metodou postižení vývoje systému, jehož strukturní charakteristiky jsou odvozeny z hluboké teoretické a historické analýzy dané etapy konkrétní společensko-ekonomické formace (kapitalismus, rozvinutý socialismus ap.). A v tomto rámci je třeba spatřovat a hodnotit i hranice její vypovídací síly.

Omezenost metodologie komplexního prognostického modelování se projevuje i v řadě konkrétních aspektů vlastní výstavby modelu. Tak například výsledek analytické etapy výstavby modelu, tj. specifikace hypotetických rovnic, znamená vlastně postižení vztahů mezi faktory v podobě kvantitativních charakteristik. Jde v podstatě o přenos postulátu invariantnosti struktury do podoby její invariantní parametrizace. Není sporu o tom, že právě tím se zvyšuje přesnost analytických (a implicitě i prognostických) výpovědí. V jistém směru se totiž naplňuje jedno z kritérií správnosti prognóz, která roste s prohlubováním empirického obsahu teorie. Na druhé straně se však zvyšuje hrozba „vývojového fatalismu“, daného striktními podmínkami kvantitativních parametrů modelu.

Povaha parametrů do značné míry potvrzuje inertní povahu modelu. Uvedme příklady: Vzhledem k tomu, že při formulaci hypotetické rovnice lze používat pouze monotonní funkce, je třeba vždy jednoznačně určit směr vlivu faktorů na závisle proměnnou pro celé časové rozpětí aplikace modelu. Tím je vyloučena možnost inverze vlivů. Ale právě sociální procesy se vyznačují tím, že vzhledem k jejich složitosti a komplexnosti dochází k proměnám ve směru působení jedné faktorů na druhé a tím vlastně ke změně „znaménka“ v příslušné smyčce zpětné vazby. Jednoznačné určení směru působení představuje do jisté míry prvek adialektičnosti těchto modelů. Na druhé straně je však třeba zdůraznit, že právě komplexnost modelu, vyjádřená složitou sítí smyček zpětné vazby, oslabuje jednoznačnost tohoto závěru. Tentýž faktor totiž působí na závisle proměnnou v rámci rozdílných smyček zpětné vazby — působí často rozporně.

Obdobné problémy vyvolává zavedení údajů o hodnotách časových zpoždění. V sociálních vědách jsou znalosti o časových souvislostech sociálně ekonomických procesů poměrně chudé a při vlastních analýzách se nejednou musíme spokojit s hrubými odhady. Proto představují výsledky, k nimž vede model, vlastně první systematicky provedenou aproximaci časové mapy procesů v oblasti práce.

Stejně jako v předchozím případě vzniká ovšem i zde problém vlivu zpětnovazební struktury na dynamičnost časových zpoždění a vztahů. Pomineme-li souvztažnost kauzality a temporality, stejně jako celou problematiku ekonomického a sociálního času, je třeba uvést alespoň fakt, že každý kauzální řetězec je současně řetězcem časových zpoždění, která se vlastně sčítají a vytvářejí obtížně identifikovatelné vzorce časového průběhu vlivových procesů v modelu. Ale tím současně je posilována orientace na dlouhodobost prognózování.

Neméně závažné metodologické důsledky plynou ještě z jedné charakteristiky modelů tohoto typu. Zadaná hypotetická rovnice (3) obsahuje soubor faktorů,

o nichž se předpokládá, že působí na závisle proměnnou. Výsledkem zpracování rovnice podle vytvořeného algoritmu je mj. hierarchizace zadaných faktorů, po případě vyloučení těch, které jsou z hlediska zvoleného kritéria uspokojivosti řešení rovnice irelevantní. Z hlediska matematického řešení jde o korektní postup. Z hlediska věcných důsledků jde však opět o petrifikaci minulosti, která se současně stává „vzorem“ výstavby budoucnosti. Na druhé straně mají z analytického hlediska výsledky tohoto algoritmu vysokou poznávací hodnotu, neboť hypotetická rovnice je hypotetickou proto, že nejsme schopni daný vztah definičně určit.

Nebudeme zřejmě daleko od pravdy, řekneme-li, že ve všech uvedených případech jde vlastně o diskusi mezi „zastáncem“ mentálních modelů a „zastáncem“ modelů počítačových. A přiznáme-li, že na obou stranách jsou závažné argumenty i protiargumenty, pak řešení nelze spatřovat ani ve forresterovské kontrapozici, ani v coleovské komplementaci, nýbrž v jejich postupné integraci.

Aplikační paradox

Plánování a řízení jsou aktivity orientované na budoucnost. Zavedení pojmů plán, cíl, ideál, aspirace apod. vede v mnoha směrech k závěru, že budoucnost determinuje přítomnost. Z jiného hlediska (vycházejícího z kauzálního pojetí vývoje, z důsledného dodržování jednosměrnosti času) jsou přítomnost a budoucnost jednoznačně determinovány minulostí.

V optice těchto dvou krajních přístupů k budoucnosti se do jisté míry formuje i pojetí prognostické aktivity, založené na modelování sledovaného typu, v návaznosti na činnost orgánů společenského plánování a řízení. Modely tohoto typu jsou koncipovány tak, že směřují k simulaci budoucího chování modelovaných systémů na osnově kauzální determinace. Zdrojem prognostického experimentování jsou záměrně měněné hodnoty vstupových faktorů a odraz decizních zásahů v hodnotách některých faktorů v infrastruktuře modelu. Konečným vyústěním sady simulačních testů je nalezení žádoucí trajektorie dlouhodobého vývoje *celého* modelovaného systému — za předem specifikovaných podmínek. Avšak již samo hodnocení této trajektorie je podmíněno formulací kritérií (např. rovnovážný vývoj, maximalizace hodnot těch či oněch faktorů ap.), jež jsou odvozována z ideální a plánovací sféry. Tak se i do konečné podoby výsledné optimalizace vývoje promítá jistá představa budoucnosti.

Na druhém pólu stojí požadavek normativního pojetí prognostických výstupů. Vytyčení cílových hodnot je v podstatě stanovením kritérií žádoucí — nikoli optimální — trajektorie vývoje, není však prognostickým výstupem. Ale i když model není schopen plnit normativní funkce, lze ze souboru provedených simulačních experimentů rekonstruovat výpovědi, které přispívají ke specifikaci cílů (stanovením podmínek, časovou alokací ap.). Z toho ovšem plyne, že předpokládaný model nemá roli plánovacího nástroje (ani k tomu není určen). Má však mnoho předpokladů pro plnění role modelu rozhodovacího.

Závěr

Prognostické modelování ve svých konkrétních aplikacích vyvolává řadu problémů obecnějšího dosahu. Nejinak je tomu i v případě *Komplexního prognostického modelu oblasti práce*. Ukázalo se, že aplikovaná metoda významně přispěla k systemizaci, formalizaci a konečně i kvantifikaci poznatků o procesech a vztazích mezi jevy v oblasti práce. I když její výsledky nelze přeceňovat, je třeba v ní spatřovat užitečný příspěvek k poznání fungování a vývoje složitého sociálně ekonomického systému. Také prognostické možnosti překračují

horizont většiny dosud používaných metod v dané oblasti. Model přispívá k přesnosti, citlivosti a variantnosti prognostických výstupů za daných vstupních podmínek, které na jedné straně představují hypotézu zákonitostí chování systému (invariantnosti struktury), na druhé straně jsou měnitelné při simulačních testech (dynamika vývoje).

Postupné rozpracování dané metodologie odkrývá řadu otázek, které se dotýkají v mnoha směrech profilujících epistemologických problémů vůbec (model jako deskripce a pojetí reality; vývoj a struktura systému; budoucnost jako předmět poznání; kauzální a cílová determinace chování atp.). Jejich řešení se neobejde bez otevřené a kritické diskuse nad principy a konkrétní podobou výstavby modelů i nad dosahovanými výsledky.

Literatura

- Alan, J. a kol.: *Metodologija dolgosročnogo komplexnogo prognozirovanija oblasti truda*. In: Naučnyje osnovy prognozirovanija v oblasti truda. Bratislava, ČSVÚPSV 1978.
- Alan, J. a kol.: *Matematizácia komplexného prognostického modelu oblasti práce*. Bratislava, ČSVÚPSV 1976.
- Alan, J. a kol.: *Komplexný prognostický model oblasti práce*. Bratislava, ČSVÚPSV 1978.
- Clark, J. S. et al.: *Global Simulation Models*. London, Wiley 1975.
- Evered, R. D.: *A Typology of Explicative Models*. In: Technological Forecasting and Social Change 1976, No. 3.
- Faifr, V. — Grim, A. — Zeman, M.: *Zpráva o vývoji a aplikaci komplexního prognostického modelování*. Praha, ÚVT-SPK 1976.
- Faifr, V. a kol.: *Komplexní model oblasti práce II*. Praha, ÚVT-SPK 1980.
- Forrester, J. W.: *Industrial Dynamics*. Cambridge, M. I. T. Press 1961.
- Forrester, J. W.: *World Dynamics*. Cambridge, M. I. T. Press 1971.
- Glinkij, B. A. a kol.: *Modelirovanije kak metod naučnogo issledovanija*. Moskva, Nauka 1965.
- Golovanin, V. A. a kol.: *Issledovanije vlijanija upravljenija na globalnuju model' Forrester*. In: Problemy kibernetiky. Moskva 1976.
- Gordon, T. J. — Stover, J.: *Using Perceptions and Data About the Future to Improve the Simulation of Complex System*. In: Technological Forecasting and Social Change 1976, No. 9.
- Gvišiani, D. M.: *Organizacija i upravljenje*. Moskva, Nauka 1972.
- Guessous, M.: *General Critique of Equilibrium Theory*. In: W. E. Moore — R. M. Cook (Eds.): *Readings in Social Change*. New Jersey, Englewood Cliffs, Prentice Hall Inc. 1967.
- Ivaněnko, A. G.: *Dolgosročnoje prognozirovanije i upravljenje složnymi sistemami*. Kijev, Tehnik 1975.
- Illner, M. — Forret, M.: *Sociální ukazatele*. Praha, Svoboda 1980.
- Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 30*. Praha, SNPL 1955.
- Lisičkin, V. A.: *Teorija i praktika prognostiki*. Moskva, Nauka 1972.
- Marx, K.: *Kapitál, I*. Praha, SNPL 1954.
- Matěmaticeskoje modelirovanije v sociologii*. Novosibirsk, Nauka 1977.
- Mervat, J.: *Metodologie prognózování a jeho funkce v procesu plánovitého řízení socialistického hospodářství*. Praha, VÚPŘ 1972.
- Míček, M. — Rychtařík, K.: *Angažovaná konstrukce budoucnosti*. Sociologický časopis 1973, č. 6.
- Modelování sociálních procesů v průmyslovém podniku*. Pardubice, VŠCHT 1980.
- Naylor, T. H.: *Computer Simulation Experiments With Models of Economic Systems*. New York 1971.
- Novik, I. S.: *Modelirovanije složnych sistem*. Moskva, Nauka 1965.
- Shuman, J. N.: *Mathematical Model Building and Public Policy*. In: Technological Forecasting and Social Change 1976, No. 3.
- Štoff, V. A.: *Modelirovanije i filosofija*. Moskva—Leningrad 1966.
- Valach, J. — Klír, M.: *Kybernetické modelování*. Praha, SNTL 1965.
- Vinogradov, V. G. — Gončaruk, S. I.: *Zakony obščestva i naučnoje predviždenije*. Moskva, Nauka 1972.

Walter, J. — Lauber, J.: *Simulační modely ekonomických procesů*. Praha 1975.
Wright, G. H. von: *Explanation and Understanding*. Cornell Univ. Press 1971.
Zeman, M.: *Některé otázky komplexního prognostického modelu*. Bratislava, ČSVÚPSV 1974.

Резюме

И. Алан—Ф. Гал: Возможности и пределы прогностического моделирования

В статье представлена комплексная прогностическая модель области труда ЧССР. На ее основе обобщается и обсуждается опыт применения моделей «Системной динамики», с аппликацией новейшей версии этого метода.

По сравнению с первоначальной концепцией Форрестера чехословацкий вариант метода включает в себя несколько важных изменений. Имн являются прежде всего: соблюдение принципа взаимодействия моделированной системы и ее решающей среды, гипотетическая структура модели, математическое решение и программное оснащение модели.

Ядром текста является дискуссия по поводу важных методологических проблем, связанных с кибернетическим и вычислительным моделированием социальных систем. Авторы разделяют их в три основные группы, а именно:

1. познавательный парадокс (связан с отношением вычислительная модель — социальная теория и наоборот);
2. прогностический парадокс (связан с повествовательной силой и применением этого типа моделей);
3. парадокс применения (связан с практическим использованием результатов модели).

Summary

Alan J. — Gál F.: Possibilities and Limits of the Prognostic Modelling

The article describes a comprehensive forecast model of work in Czechoslovakia. It also views in general terms and discusses the experience with models of "system dynamics" gained by the application of innovated versions of this method.

In contrast to Forrester's concept, the Czechoslovak variant introduces several major changes, namely, respect for the interaction of the modelled system and relevant background factors; a hypothetical structure of the model; and a mathematical solution of the model and its programmed equipment.

The text concentrates on a discussion of the major methodological problems connected with the cybernetic and computerized modelling of social systems. The authors arrange them into the following three main groups:

1. cognition paradox (resulting from the interrelation of the computer model and social theory);
2. forecasting paradox (connected with the informative capacity and applicability of this type of model);
3. application paradox (related to the implementation of the model's results).

1. Popis typu dat a jejich záznam

Výskyt jevů v čase sledujeme a zaznamenáváme pro potřebu společenskovední aplikace často. Popisujeme tak výsledky řady procesů, jež jsou charakterizovány realizacemi určitých činností či výskytem nějakých jevů, procesů vstupů, výstupů či průchodu prvků daným systémem, sledování stavů, procesů psané i mluvené řeči apod.

Cílem statí je seznámit zájemce s jednoduchou metodikou zpracování takových dat, která jsou založena na pravděpodobnostním modelu Poissonova rozložení četností:

- (a) bude uveden základní model zpracování takovýchto dat za předpokladu, že zaznamenáváme výskyty jevů v určitých časových intervalech s daným počátkem a koncem sledování procesu;
- (b) budou uvedeny nejjednodušší zpracovatelské techniky, jejichž použití není závislé na počítačích a programech; bude také uvedeno rozšíření známých technik o metodu detekce odchylek od modelu (znaménkové schéma);
- (c) pomocí zjednodušených ilustračních příkladů bude naznačena možná aplikace postupu na data dotazníkových šetření (přitom pochopitelně nesmí vzniknout dojem, že jde o jediné možné použití v sociologii!).

Uvedme si několik charakteristických proměnných, které mají běžné výzkumné použití:

- 1. Počet určitých činností osoby tak, jak byl zjištěn podle časového deníku (výzkum činností volného času, pracovní operace, apod.).
- 2. Počet určitých činností nebo stavů osoby podle jejího vlastního vyjádření, resp. podle vyjádření někoho jiného. („Kolikrát jste byl v měsíci březnu v kině?“, „Kolikrát Vaše dítě onemocnělo v tomto pololetí?“)
- 3. Odhad počtu jevů posuzovatelem, resp. i subjektivní představa o výskytu jevů.
- 4. Počet nehod na pracovišti.
- 5. Počet absencí jednotlivce.
- 6. Počet vystoupení osoby v průběhu schůze.
- 7. Počet návštěvníků galerie za určité období (resp. počet prodaných vstupenek).
- 8. Počet výjezdů první pomoci za noc.
- 9. Počet použití nějakého zařízení (automatu, telefonu apod.).
- 10. Pozorovaný počet průjezdů automobilů určitým místem, resp. počet zastavení automobilů na nějakém místě.

Ve všech uvedených případech je dán pevný časový interval.

Původní záznam o výskytech jevů v čase není omezen na uvedený případ daných intervalů. Data lze získat třemi různými způsoby, z nichž každý má svoje vlastní zpracovatelské modely. Zároveň s těmito typy si uvedeme jako příklad typ otázky z dotazníku, který je pro ně charakteristický. Předmětem statí je případ první.

Způsoby záznamu:

- a) Zjišťujeme počet výskytů daného jevu v intervalech předem zadanych délek. (Otázka z dotazníku: „Kolikrát jste byl v měsíci březnu v kině?“)
- b) Určujeme body na časové ose, kdy zkoumaný jev nastal. (Pokyn v dotazníku: „Uveďte dny, v nichž jste navštívil kino!“)
- c) Zjištění délky intervalů mezi výskyty. (Otázka z dotazníku: „Před kolika dny jste byl v kině?“)

Modely zpracování dat se liší nejen podle jejich geneze a podstaty jejich vzniku, ale také podle způsobu záznamu (typu informace, která je k dispozici, resp. kterou lze dostatečně spolehlivě získat).

Situace sběru dat o výskytovosti jevů v čase je užitečné rozdělit podle počtu a podle procesů stability či konstantnosti podmínek:

A) *Sledování jednoho procesu v jednom nebo více intervalech.* Často dělíme interval sledování na kratší dílčí (většinou stejně dlouhé) intervaly, v nichž zjišťujeme výskyty.

Základní úloha: zjištění, zda je proces v celém intervalu rovnoměrný či zda se vyskytují v některých částech odchylky, zda výskyt postupně nesílí či nezeslabuje se apod.

Příklad: Sledování úrazovosti; čas dělíme na roky, měsíce, týdny apod.

B) *Sledujeme jeden proces opakovaně nebo jeden proces opakujeme.* Přitom sledujeme cíl odhalení vlivu různých podmínek, které se při realizacích buď přirozeně nebo experimentálně mění.

Základní úloha: odhalení existence a síly vlivu jednotlivých podmínek.

Příklad: Sledování průjezdu křižovatkou v hodinových intervalech, a to v různých dnech, částech dne a za různých metod řízení dopravy.

C) *Sledování paralelních procesů:* zjišťování výskytu jevů v souběžných procesech (různé systémy, jednotlivci v dotazníkovém šetření).

Základní úloha: Zjištění, zda sledované procesy odpovídají stejnému pravděpodobnostnímu modelu (stejnému principu geneze dat), zda mají stejné intenzity výskytů (zda jsou data statisticky homogenní mezi sebou).

Příklady: — sledování úrazovosti v mnoha podnicích souběžně
— sledování průjezdů u několika křižovatek současně
— zjišťování počtu návštěv kina za měsíc březen

Ve výše uvedených (a mnoha podobných) praktických situacích považujeme čas za spojitý a výskyt jevu za možný kdekoli uvnitř zkoumaného intervalu.

Sledovaný proces může však být založen i na jiném parametru, než je plynoucí fyzický čas, a tento parametr nemusí být ani spojitý. Příkladem je mluvený projev nebo psaný text, u něhož sledujeme posloupnost slov, vět, výrazů apod. Zde místo časového intervalu máme úsek určité délky (délka měřená např. v počtu slov). V obsahové analýze (resp. v diagnostice textů) můžeme sledovat počet výskytů určitého slova, fráze, gramatického jevu, interpunkčního znaménka, obsahové zmínky, krátkých slov, cizích slov apod.

Obdobně můžeme takovýto proces sledovat tam, kde nás zajímá například počet automobilů, které zastaví na určitém místě (či v určité situaci) ze všech automobilů, které projíždějí (zde místo časového intervalu máme určitý počet projíždějících automobilů).

Velká rozmanitost úloh naznačuje užitečnost rozvoje adekvátní metodologie analýzy dat. Znalost těchto úloh a seznámení se s možnostmi jejich řešení i praktickými aspekty metod zpracování má velký význam pro přípravu projektu výzkumu,

může obohatit záměry výzkumníka při formulování úlohy, ovlivnit formulace otázek v dotazníku i přípravu záznamových instrumentů pro sběr dat či plán sběru informace.

2. Rovnoměrný výskyt jevů v čase: model Polssonova rozložení

Jevy vyskytující se v čase mohou vznikat podle nejrůznějších pravděpodobnostních mechanismů. Budeme se zabývat pouze jedním z modelů, nejzákladnějším a nej-jednodušším modelem, tzv. *Poissonovým procesem a Poissonovým rozložením dat*.¹⁾

Jeho vznik lze charakterizovat třemi vlastnostmi:

1. *Proces je stacionární*: výskyt jevů v intervalu $(t, t + T)$ se řídí stejnými pravděpodobnostmi bez ohledu na to, kde je položen počátek t na časové ose. Pravděpodobnost počtu výskytů je závislá na délce intervalu T , ale ne na tom, od kdy začínáme počet výskytů zjišťovat.

2. *Proces je nezávislý na své historii*: výskyt jevů v intervalu $(t, t + T)$ je zcela nezávislý na tom, co se odehrálo před dobou t . Pro společenskovední aplikace svázané s tradičním dotazníkovým šetřením můžeme tento aspekt charakterizovat jako: máme-li dva nepřekrývající se časové intervaly procesu, pak výskyt jevu v jednom z nich je nezávislý na druhém. Pojem nezávislosti se věcně liší ve třech výzkumných situacích A, B, C, popsanych výše. Například v případě C to znamená, že paralelní procesy (např. u jednotlivých respondentů) se neovlivňují (to nebude splněno například u aktivit volného času zjišťovaných u členů domácnosti, kde se jevy buď sbíhají, například společné plánování akcí, nebo doplňují, resp. vylučují, například problém hlídání dětí).

3. *Proces je ordinární*: v intervalu velmi krátké délky (vzhledem k výzkumné relevantní časové jednotce) pak pravděpodobnost, že se jev v takto krátkém intervalu vyskytne jednou, je úměrná délce intervalu h : $P = \lambda h$ a pravděpodobnost, že se jev vyskytne vícekrát v tomto intervalu, je zanedbatelně malá vzhledem k P .

Konstanta úměrnosti λ se nazývá *intenzita procesu* a hraje v modelu velmi důležitou roli.²⁾

Popis tří aspektů je proveden z uživatelského hlediska, matematicky lze formalizovat základní východiska pro odvození vztahu (1) (viz dále) stručněji. Zájemcům o matematickou stránku věci lze doporučit knihu Fellerovu [1967].

Třetí teoretický předpoklad je pro praktické uvažování nepříjemný, neboť nelze standardně určit, co rozumíme „velmi krátkým časovým intervalem“. V matematické formalizaci používáme k tomu infinitesimálního počtu (interval délky dt). Pro výzkumné úvahy si pod tím můžeme představit interval, jehož délka je prakticky vzhledem k použité časové jednotce a významu jevu v problému zanedbatelná. Budeme-li sledovat návštěvu kina, pak 1 den až 2 dny může být velmi krátkým intervalem vzhledem k měsíci: pravděpodobnost, že respondent navštíví kino během dvou dnů, může být považována za dvojnásobnou vzhledem k jednomu dni; zároveň pravděpodobnost, že respondent navštíví kino dvakrát za den, je nepatrná vzhledem k pravděpodobnosti jedné návštěvy. Budeme-li uvažovat den vzhledem k počtu televizních sportovních přenosů, pak je den jednotkou a není oním „velmi krátkým časovým intervalem“ a podobně.

Uvedené předpoklady jsou zformulovány tak, aby umožnily sestavení matematického modelu. Poznamenejme že pro praxi výzkumných úloh budou platit vždy jen přibližně, vždy půjde o abstrakci a tím o zjednodušení složitější reality.

¹⁾ Při formulaci modelu se budeme pokud možno vyhýbat jakýmkoli matematickým výrazům a odvozením. Zájemce bude odkázán na speciální literaturu. V dalších částech jsou uvedeny pouze vzorce nutné pro popis výpočtů v jednotlivých úlohách.

Prozatím jsme uvažovali také nepřerušovaný časový tok. V praxi to ovšem tak být nemusí. Sledujeme-li návštěvnost kina, pak pro daného respondenta uvažujeme pouze tu část časové osy, kterou má k dispozici pro volný čas (vynecháváme pracovní čas, spánek apod.). Proto ve skutečnosti je uvažovaný spojitý časový interval složený z dílčích intervalů fyzického plynulého času.

Proces můžeme tedy vázat pouze k času, který bychom mohli nazvat *realizačním* (či jinak podle konkrétního problému).²⁾

Výše uvedené příklady charakterizují tzv. Poissonovo rozložení [Feller 1967 : 431], u něhož je pravděpodobnost počtu výskytů v intervalu zadané délky T dána vzorcem:

$$(1) \quad P_{\text{POISS}}(Y = k) = P(\text{jev se vyskytl } k\text{-krát}) = P_k = e^{-\lambda T} \cdot \frac{(\lambda T)^k}{k!},$$

kde $k = 0, 1, 2, \dots$ je počet výskytů jevu v intervalech délky T ,

$\lambda > 0$ je parametrem rozložení, který nazýváme *intenzitou*.

Toto rozložení má dvě základní charakteristiky:

- (2) očekávaný počet výskytů $= EY = \lambda T$
- (3) rozptyl počtu výskytů $= \text{var } Y = \lambda T$

Rozptyl je tedy číselně roven očekávané hodnotě.

Vidíme také lépe (a využitelněji) význam parametru λ a důvod jeho názvu: bez ohledu na délku T je to průměrný (očekávaný) počet výskytů daného jevu za časovou jednotku. Tato vlastnost je tedy vyjádřením *rovnoměrnosti* procesu. Z hlediska očekávání můžeme pomocí tohoto ukazatele porovnat libovolné dva časové intervaly procesu (i překrývající se).

Použití Poissonova rozložení je širší, než je možno vyčerpát v této stati. Používá se například při analýze četností tzv. *vzácných jevů*,³⁾ tj. jevů, jejichž četnosti výskytu jsou velmi malé a neplatí pro ně zpracovatelské modely, běžně aplikované pro četnostní data. Na druhé straně vidíme, že předpoklady Poissonova modelu jsou dosti striktní a že nemůžeme jejich platnost očekávat jako samozřejmost u všech proměnných diskutovaného typu. Proto při většině aplikací můžeme očekávat pouze přibližné splnění podmínek modelu.

Tři typy souborů dat A, B a C (viz část I) se od sebe poněkud liší vzhledem k úlohám formulovaným v konkrétních aplikačních situacích. Liší se také v pojetí poissonovské homogenity, která představuje jeden ze základních aplikačních pojmů. *Poissonovskou homogenitou* v případě jednoho procesu (typ A) rozumíme tu vlastnost, že intenzita všech dílčích intervalů je stejná a variabilita výskytů v intervalech odpovídá pravděpodobnostem (1). Tak ji také ověřujeme.

Jde tu tedy o *rovnoměrnost v čase* při zachování poissonovských vlastností.

V případě dat o více procesech, resp. o více podmínkách, v nichž proces funguje, je úloha formulována jako homogenita mezi procesy, tj. poissonovskou homoge-

²⁾ Přitom čas t měříme v libovolných jednotkách, a proto si můžeme zvolit za jednotku délku toho úseku, který byl základem zjišťování (1 měsíc, 1 rok, 1 týden, 1 čtvrtrok, 2 týdny apod.). Intenzita je pak vztažena ke zvolené jednotce: $\lambda =$ průměrný počet výskytů za danou jednotku. Poznamenejme, že volba jednotky času v otázce dotazníku nemusí být pochopitelně jednotkou, s níž sociolog pracuje. Tak „1 měsíc“ může například znamenat „tu část z 1 měsíce, která je k dispozici pro danou činnost“ apod.

³⁾ Termín „vzácné jevy“ pochází z matematické statistiky (rare events) a má sloužit k charakteristice výskytů s nepatrnými pravděpodobnostmi. V sociologii je prozatím takováto aplikace spíše výjimkou. Široké uplatnění má však model zejména v lékařském výzkumu při zkoumání výskytu málo četných diagnóz, v sociálním lékařství apod.

nitou tu rozumíme *stejně intenzity u jednotlivých procesů* při platnosti předpokladů modelu.

Statistické zkoumání dat provádíme v obou případech stejně. V obou případech pro aplikaci statistických technik také musí být splněna podmínka *nezávislosti* jednotlivých údajů. Při porovnávání nesmí být jednotlivé procesy statisticky závislé, výsledek jednoho procesu nesmí ovlivňovat výsledek jiných procesů.⁴⁾ Pro vzájemně závislé procesy musíme volit jiné techniky.

Uvedme ještě několik zcela praktických poznámek:

1. Časovou jednotku můžeme volit libovolně, a proto bude ve většině situací vhodné volit $T = 1$, abychom v modelu (1) eliminovali jeden parametr.

2. Analýza pomocí Poissonova modelu se značně komplikuje v případě, že nemáme k dispozici úplnou informaci o realizovaných četnostech. Jde na příklad o kategorizovaná data, o data, u nichž nemůžeme zjišťovat četnosti vyšší než určitý prah, data, u nichž slučujeme všechny vysoké četnosti do jednoho kódu apod. Proto se snažíme udržet původní záznamy jako počet výskytů a pracujeme s pokud možno podrobným rozložením četností. Kategorizace provádíme podle potřeby až v průběhu vlastní analýzy. I když je analýza při uvedených komplikacích v zásadě možná, vyžaduje speciální přístupy a náročné výpočty.

3. Při záznamu dat je nepřípustné „napravit“ chyby tím způsobem, že zapomeneme-li zaznamenat výskyt do příslušného intervalu, přiřadíme jej k následujícímu. Tato častá záznamová chyba vede sice ke stejnému průměru, ale porušuje informaci o variabilitě procesu v čase, a tudíž narušuje možnost ověření poissonovských vlastností.

V dalším textu bude diskutován případ paralelního zjišťování údajů o procesech charakterizujících jednotlivé respondenty v sociologickém šetření. Z hlediska zajištění všech předpokladů modelu a metody je to pravděpodobně nejkomplikovanější případ. Paralelně lze formulovat všechny úlohy i pro jiné typy procesů a výzkumných situací — převod je snadný. Též analogie pro typy A a B je zřejmá.

3. Sociologické úlohy spojené s daty subjektivních výpovědí respondentů

Předpoklady modelu jsou dosti silné a v praxi je jejich platnost silně omezena. Tyto předpoklady mají však důležitou aplikabilitu a závažné metodologické důsledky. Výzkum je totiž nutno připravit tak, aby do analýzy dat nevstupovaly metodologické šumy a tak místo meritorních interpretací nevznikaly artefakty způsobené metodologickými nedostatky (viz též poznámka 3).

⁴⁾ Poučná chyba se mohla přihodit v jednom z výzkumů autorovi článku: Otázka „Kolikrát za poslední měsíc jste navštívili koncert vážné hudby? (uvažujte vždy poslední kalendářní měsíc, vyplňujete-li v dubnu, odpověď se týká měsíce března, apod.)“. Zde mohly nastat hned dvě chyby, které by zkreslily analýzu: 1) měsíce jsou různé dlouhé (únor 28 dní, březen 31 dní), což je rozdíl délky sledovaného intervalu o 10 %; 2) z organizačních důvodů pokryl sběr dat období od února až do června — toto časové rozpětí nemělo vliv na velikou většinu šetřených proměnných, ale uvedená otázka tím byla zcela zkreslena, neboť sezónnost produkce vážné hudby (Pražské jaro apod.) tu mají nesmírně vysoký vliv. Soubor dat by tedy reprezentoval mnoho meritorně zcela nesrovnatelných procesů.

Proto u otázek podobného typu zjišťujeme i datum realizace dotazu. V daném případě byly zpracovávány příslušné podsoubory zvlášť. Znalost modelu zpracování a důsledky, které z něho vyplývají, tedy ovlivňují už i záznam dat, resp. i zjišťování dodatečné informace.

Obdobné chyby by bylo možno se dopustit například při dotazu na návštěvu sportovních podniků, ale i kin, neboť role návštěvy kina v létě je jiná než v zimě a nemůžeme proto předpokládat stejnou intenzitu. Tento aspekt vystupuje velmi silně při *komparaci výzkumů* či při *opakování výzkumu*. Rozdíly intenzity ve dvou výzkumech nemusí mít jen význam vývoje v čase, ale i význam vzhledem k umístění šetření v rámci ročního sezónního cyklu. Tyto chyby je velmi nebezpečná. Při plánování srovnávacích výzkumů je nutno s tím předem počítat. Jinak jsou data nesrovnatelná a šetření znehodnoceno.

Je zřejmé, že *volba časového úseku* je důležitá jednak z metodologických aspektů, jednak z důvodů podstaty problému. V případě otázek v dotazníku musíme respektovat tyto aspekty:

- a) schopnost respondenta správně určit počet výskytů;
- b) úsek musí splňovat požadavek rovnoměrnosti, nesmí v něm nastat zlom v intenzitě výskytů;
- c) ve zkoumaném úseku musí jít o ekvivalentní roli pro všechny respondenty; pro různé respondenty může totiž tentýž časový úsek mít různé významy vzhledem k realizovatelnosti jevu: jsou to například dovolená, zkouškové období pro studenty, sezónní dostupnost, práce na směny pro večerní aktivity, mateřská dovolená, nemoc a podobně;
- d) určení jevu samého vzhledem k časovému úseku: večerní sledování televize redukuje „měsíc“ o třetinu u osob se střídavými pracovními směny; stejná intenzita se tu projeví v daleko nižší sledovatelnosti

Všechny takovéto aspekty spolupůsobí na obsah pojmu „homogenní“ a „rovnoměrný“ v konkrétních výzkumných podmínkách. Pro každou sociologickou aplikaci musíme proto provést dobrou diskusi okolností a všech aspektů modelu. ⁵⁾, ⁶⁾

Základní analytické úlohy spojené se souborem dat

A. Homogenita zkoumané skupiny jednotlivců

Poissonovská homogenita⁷⁾ byla definována jako stav souboru, v němž všechny údaje vznikly na základě Poissonovských předpokladů a se stejnou intenzitou (pro daný časový úsek). I zde musíme počítat s vlivem náhodných chyb, nepřesností měření i záznamu, kódování, výpovědí osob. Vzhledem k těmto okolnostem i vzhledem k velmi rozrůzněné sociální realitě je potvrzení homogenity dosti vzácné. Sociální skupiny jsou vnitřně dále diferencovány nejrůznějšími faktory sociálními, biologickými, zájmovými i kulturními a je proto velmi obtížné najít soubory, pro něž by sociolog mohl vyslovit bytí i hypotézu homogenity. O to důležitější je nalézt i menší skupiny, které už homogenní budou. Skupina vnitřně homogenní se stejnou intenzitou (je-li navíc odlišitelná od jiných skupin) se tak stává *typem*, jehož empi-

⁵⁾ Podobný rozbor lze aplikovat i na zdánlivě odlehlý případ obecnější otázky: „Jak často chodíte do kina?“, u níž jsou dány kategorizované odpovědi. Taková obecná otázka má smysl *pouze tehdy*, pokud se váže k časovému úseku, na němž je proces realizace dané aktivity respondentem rovnoměrný (ve smyslu stejné intenzity). Pokud se ž. mění pro danou osobu, pak respondent neví, jak na ni odpovědět, nebo *výzkumník neví, ke které části procesu se respondentova odpověď váže*. Diskuse modelu má tedy i jednu velmi závažnou kvalitativní metodologickou konsekvenci: otázka výše uvedeného typu (i když často používaná), bývá chybně formulována a mívá smysl pouze pro odlišení kategorie „nikdy“.

⁶⁾ Zde je opět vidět dosti názorně, jak důležité je znát zpracovatelské techniky předem. Statistická metodologie je těsně spojena s kvalitativními rozhodnutími metodologie sběru dat, přípravy dotazníku. Formalizace, i když velice jednoduchá a používaná vlastně jen jako přepis heuristických základů, nám umožňuje uspořádat různé faktory vlivu na zpracování dat systematicky a tak se předem vyvarovat různých interpretačních chyb. Formalizace sama o sobě nemá pro sociologii význam, avšak i v tomto velmi jednoduchém případě ukazuje svoji roli a svoji užitečnost — její opravdová síla spočívá v sepětí s úvahami metodologickými. Proto není šťastné, oddělujeme-li metodologii „kvantitativní“ a „kvalitativní“. Matematizace sama o sobě, samoučelně zaváděná, je prázdný efekt. Nepoužívání, potlačení, či dokonce vymýcení matematiky pak vede k oslabení vlastní metodologické možnosti a v důsledku toho k větší pravděpodobnosti výzkumných chyb, a tedy k nepřesným či chybným závěrům, interpretacím dat.

⁷⁾ Nutno znovu zdůraznit, že zde mluvíme o specifickém typu homogenní skupiny. Bude-li podobné úlohy formulovat vzhledem k jiným typům proměnných, budeme muset i pojem homogenity operacionálně vymezit jinak.

rickým projevem je právě intenzita procesu realizace daného jevu, rovnoměrnost a nezávislost v časových realizacích.

Ověření platnosti hypotézy homogenity pomocí metod matematické statistiky spočívá v tom, že zjistíme, zda rozložení dat v daném souboru má tvar Poissonova rozložení, to jest, zda až na náhodné a přípustné výjimky odpovídají empirické relativní četnosti vztahu (1) s nějakým, empiricky odvozeným nebo předem daným parametrem λ .

B. Odchýlení od homogenity

Není-li zkoumaná skupina homogenní vzhledem ke stejné intenzitě, tj. jestliže ne-nalezneme shodu mezi daty a modelem Poissonova rozložení, jistě nás bude zajímat, jakým způsobem se empirické četnosti liší od očekávaných.

Bude nás zajímat, zda můžeme odhalit směr odklonu od homogenity, tj. od předpokládaného modelu — je to otázka kvalitativních vlastností zkoumané populace vzhledem k jevu: Čím je heterogenita způsobena? Jaký proces vede ke zjištěné odchylce? Na takové otázky statistika nemůže přímo odpovědět, nicméně některé typy odchylek od Poissonova rozložení (1) jsou dobře interpretovatelné a jejich identifikace může podstatně pomoci k sociologické interpretaci zjištěných rozložení dat.

Některé modely alternativních situací jsou i matematicky zvládnutelné. Uvádíme ty situace, které jsou nejčastější a zároveň interpretačně nejzávažnější.

a) Proces v čase nemá ani u jedinců či u podskupin poissonovské vlastnosti, tj. rovnoměrnost, resp. nezávislost realizace jevu na předchozím průběhu. V takovém případě musíme hledat jiné modely vhodně popisující vznik dat (a matematická statistika jich má velké množství).

b) Část populace má tu vlastnost, že se u ní jev nevyskytuje nebo ani nemůže vyskytnout (tj. u části populace je pravděpodobnost výskytu nula). To znamená, že četnost údajů odpovídající nulovému výskytu je *směsí dvojí kvality*: ti, u nichž se jev nerealizuje nikdy, a ti, u nichž se nerealizuje pouze v daném zkoumaném intervalu. Tento případ je zřejmě dosti častý: naprostý nezájem o sport, o vážnou hudbu, nemožnost navštívit divadlo, část respondentů nemá televizor, a proto nesleduje dramatické pořady.

c) Existence dvou nebo více vnitřně poissonovsky homogenních částí souboru, z nichž však každá má jinou intenzitu.

d) Jednotlivé údaje se řídí Poissonovým rozložením, ale každý údaj má jinou intenzitu a tyto intenzity mají svoje vlastní rozložení v populaci nebo její části (které nás ovšem velice zajímá).

Jednotlivé případy se mohou různě kombinovat. Existují ještě další možné alternativní modely, uvedené však mají zcela jasnou sociologickou relevanci. Ověřování těchto modelů se provádí po odmítnutí shody s modelem (1). Abychom měli alespoň nějakou představu o alternativě, je možno využít *znaménkového schématu*, jehož výpočet bude uveden.

C. Odhad parametru

Jestliže je ověřena platnost modelu (1), zajímá nás pochopitelně, jaká je společná intenzita pro danou skupinu. Chceme odhadnout (bodově i intervalově) parametr λ pro reprezentovanou populaci. Společná intenzita je totiž agregovanou charakteristikou populace a může sloužit nejen jako základ pro její odlišení od jiných populací, ale také pro extrapolaci očekávaného jevu na různé dlouhé časové intervaly.

Jestliže se ukáže, že v některých souborech dat můžeme přijmout hypotézu jejich vnitřní homogenity, může nás zajímat, zda některé soubory nezůstanou homogenní i po sloučení, tj. mají-li *společnou intenzitu*. Jestliže ano, pak nás pochopitelně zajímá i jejich společná intenzita. Jde o testování hypotézy rovnosti λ_i v jednotlivých skupinách a při přijetí hypotézy o rovnosti o výpočet společného λ ze spojeného souboru dat. V případě zjištění rozdílnosti intenzit nás pak mohou zajímat přesnější komparativní metody, přinášející další sociologickou informaci, které však už v této stati neuvádíme.

4. Metody řešení úloh a příklady z výzkumné praxe

V této části postupně ukážeme metody řešení úloh A—D statistickými prostředky a předvedeme si je na příkladech z praxe analýzy dat. Dále budeme značit $n_i =$ počet pozorování pro hodnotu $X = i$, $N = \sum n_i =$ součet validních dat, $f_i = N_i/N$ jsou relativní četnosti výskytu.

A. Test shody pro Poissonovo rozložení

Úloha zní takto: je zjištěno rozložení četností (n_i) pro hodnoty $i = 0, 1, 2, \dots$ atd. Odpovídá toto rozložení Poissonovu rozložení? Uvedeme dvě možná řešení problému. První řešení má za účel rychlou orientaci, je užitečné, i když může vést k nepřesnému závěru. Druhé řešení je založeno na testu chí-kvadrát.

Poissonovo rozložení má tu pozoruhodnou vlastnost, že jeho průměr je číselně stejný jako rozptyl (viz vzorec (2), (3)). Proto můžeme svoji rychlou orientaci založit na srovnání empirického průměru a rozptylu. Bohužel v případě rovnosti nemáme plně zajištěno, že jde o Poissonovo rozložení, typ rozložení může být i jiný (a tím platí i jiné vysvětlení vzniku dat). Test popíšeme:

A1. Fisherův index disperze

1. Formulace hypotézy:

$$H_0 : EX = \text{var } X$$

$$H_A : EX \neq \text{var } X, \quad H_{A'} : EX < \text{var } X, \quad H_{A''} : EX > \text{var } X$$

2. Data

rozložení četností $n_0, n_1, n_2, \dots, n_i, \dots$

n_i = počet výskytů i jevů

$N = \sum n_i$ = velikost souboru

R = maximální pozorovaná hodnota

3. *Intuitivní model*: jestliže H_0 platí, pak poměr empirické variance a empirického průměru bude přibližně roven 1. Odehylnost od 1 znamená příklon k některé alternativní hypotéze.

4. Testové kritérium — postup výpočtu:

a) spočítáme Fisherův index disperze:

$$(4) \quad D = \frac{\sum_{i=0}^R n_i (i - \bar{X})^2}{\bar{X}}$$

$$= \frac{\sum n_i i^2 - \frac{(\sum n_i i)^2}{N}}{\bar{X}}$$

$$= \frac{N \sum n_i^2 - (\sum n_i)^2}{\sum n_i},$$

$$\text{kde } \bar{X} = \frac{1}{N} \sum_{i=0}^R n_i$$

b) D je rozloženo jako X o $(N - 1)$ stupních volnosti. To znamená, že pro malá N použijeme porovnání s distribucí chí-kvadrát a pro větší N použijeme normální aproximaci chí-kvadrátu.

α) Pro $N \leq 30$ použijeme tohoto postupu H_0 vs H_A : pro předem danou významnost α s zjistíme horní a dolní kritickou hodnotu na hladině $\alpha/2$ odvozenou z rozložení chí-kvadrátu o $(N - 1)$ stupních volnosti. Označíme je D_d a D_h .

Je-li $D_d \leq D \leq D_h$ pak nemáme důvod zamítnout H_0 .

Je-li $D \geq D_d$ nebo $D \leq D_d$ pak odmítáme H_0 ve prospěch H_A .

Kritické hodnoty nalezneme například v tabulkách Janko⁸⁾ [1958 : 118, tabulka 5].

H_0 vs H_A' : pro danou významnost α nalezneme horní kritickou hodnotu pro rozložení chí-kvadrát o $(N - 1)$ stupních volnosti. Označíme ji D_H .⁹⁾

Je-li $D < D_H$ pak nemáme důvod zamítnout H_0 .

Je-li $D \geq D_H$ pak odmítáme H_0 ve prospěch H_A' .

H_0 vs H_A'' : obdobně nalezneme dolní kritickou hodnotu D_D na hladině α .

Je-li $D \geq D_D$ pak nemáme důvod zamítnout H_0 .

Je-li $D > D_D$ pak odmítáme H_0 ve prospěch H_A .

Tento postup budeme používat i pro $N > 30$, pokud máme k dispozici přesné tabulky pro chí-kvadrát distribuci s příslušným počtem stupňů volnosti.

β) Pro $N > 30$ (resp. pro N vybočující z rámce dostupných tabulek) použijeme Wilson-Hilfertyovy aproximace normálním rozložením (viz Johnson-Kotz [1970]).

Spočítáme:

$$Z = \left[\left(\frac{D}{N-1} \right)^{\frac{1}{3}} - 1 + \frac{2}{9(N-1)} \right] \sqrt{\frac{9(N-1)}{2}}$$

Dále porovnáme Z s kritickou hodnotou normálního rozložení. V tabulkách¹⁰⁾ normálního rozložení nalezneme hodnoty Z_d , Z_h , Z_D , Z_H k danému α a testy provedeme zcela obdobně jako v předchozím případě.

Hypotézy H_A , H_A' , H_A'' musíme volit před samotným testováním, resp. před pohledem na data. H_A' znamená, že očekáváme jako alternativu nějakou další rozptýlenost navíc kromě té, kterou povoluje náhodné chování našich dat za Poissonova modelu. Tento případ je ovšem častý a nejvíce nás zajímá. H_A'' spočívá v tom, že zde dále působí nějaký nenáhodný faktor, který snižuje náhodné rozptýlení — je to případ, při němž proti přirozené očekávané homogenitě modelu působí ještě dodatkový homogenizační faktor. Tím může být například restrinkce počtu výskytů jevu¹¹⁾ v určitých mezích. H_A pak je obecná alternativa. Používáme ji v případě,

⁸⁾ Tabulka je uzpůsobena tak, že pro hladinu α volíme sloupce označené $\alpha/2$. 100 a $(1 - \alpha/2)$ 100, v nichž nalezneme D_h a D_d ; řádek odpovídá hodnotě $(N - 1)$. Při programování postupu nám počítač nalezne hodnotu významnosti přímo.

⁹⁾ V tabulkách Janko [1958 : 118, tab. 5] nalezneme D_H ve sloupci označeném 100α , v řádku označeném $(N - 1)$. D_D (viz test H_0 vs H_A'') nalezneme ve sloupci označeném $100(1 - \alpha)$.

¹⁰⁾ Viz např. Janko [1958 : 113–114, tab. 2], nejobvyklejší hodnoty viz také Řehák, Řeháková [1978 : 87, tab. C; 82, tab. A]. Poznamenejme, že stačí vyhledat Z_h a Z_H , které jsou obvykle tabelovány, neboť ostatní hodnoty získáme pouhou změnou znaménka $Z_d = -Z_h$, $Z_D = -Z_H$. Připomeňme zde také, že uvedená aproximace se používá při ručních výpočtech. Při programování na samočinné počítače používáme přesnější vzorce.

¹¹⁾ Omezení počtu výskytů zkoumaného jevu se v praxi projeví téměř vždy. Například počet návštěv opery je omezen počtem představení za měsíc. Takové omezení je však pro málo četný jev pouze teoretické a v datech se neprojeví. H_A'' se prokáže především tehdy, když dané omezení působí jako součást procesu vzniku dat nebo záznamu dat, to jest, pokud se projevuje přímý vliv na snížení hodnoty variance.

že u dat nemůžeme předem stanovit, zda očekáváme variabilitu navíc či variabilitu nižší.

Kromě statistického postupu Fisherova indexu disperze můžeme použít poměr rozptylu a průměru, tj. $D/(N-1)$ pro rychlou optickou kontrolu předpokládané rovnosti.

A2. Chí-kvadrát test dobré shody pro Poissonovo rozložení

Test chí-kvadrát je založen na porovnání shody celého rozložení, nikoli tedy jen na vybraných statistikách.

Postup:

1. Formulace hypotézy:

H_0 : rozložení četností odpovídá Poissonovu modelu (jehož intenzita není známa)
 H_A : rozložení četností se významně liší od Poissonova modelu.

2. Data:

rozdělení četností: $n_0, n_1, n_2, \dots$; $N = \sum_{i=0}^R n_i$,

R = maximální pozorovaná hodnota;
 předpokládáme $N \geq 30$.

3. Intuitivní model:

Rozdělení relativních četností f_i/N ($i = 0, 1, 2, \dots, R$) by se nemělo příliš lišit od teoretického rozložení (1), v němž za λ dosadíme nejlepší empirický odhad, který nám statistická teorie poskytuje. Teoretické pravděpodobnosti P_{R+1}, P_{R+2} , by měly být už zanedbatelně malé.

4. Testové kritérium — postup výpočtu:

Postup výpočtů uvádíme paralelně ve dvou verzích: výpočty odhadnutých relativních četností P_k a výpočty očekávaných četností E_k , mezi nimiž platí ovšem jednoduchý vztah: $E_k = N \cdot P_k$.

a) spočteme odhad $\hat{\lambda}$ pro λ :

$$(5) \quad \hat{\lambda} = \frac{1}{N} \sum_{i=0}^R i \cdot n_i$$

b) spočteme hodnoty $\hat{P}_k$, resp. E_k , $k = 0, 1, 2, \dots$

$$(6) \quad \hat{P}_k = e^{-\hat{\lambda}} \cdot \frac{(\hat{\lambda})^k}{k!}, \quad E_k = N \cdot e^{-\hat{\lambda}} \frac{(\hat{\lambda})^k}{k!}$$

$k = 0, 1, 2, \dots$

Postupujeme tak, že určíme¹²⁾

$$(7) \quad \hat{P}_0 = e^{-\hat{\lambda}}, \quad \text{nebo} \quad E_0 = N \cdot e^{-\hat{\lambda}}$$

¹²⁾ Výpočet na kapesním kalkulátoru je velmi jednoduchý. Výraz (7) zjistíme buď z tabulky exponenciální funkce, nebo přímo na kalkulátoru a dále už každý další výraz vzniká násobením konstantou $\hat{\lambda}$ a dělením hodnotou k (8). V praxi je jednodušší počítat přímo očekávané četnosti E_k .

a dále postupně

$$(8) \quad \hat{P}_k = \hat{P}_{k-1} \cdot \frac{\hat{\lambda}}{k}, \quad \text{resp.} \quad E_k = E_{k-1} \cdot \frac{\hat{\lambda}}{k}$$

Postupujeme tak dlouho, pokud¹³⁾

$$(9) \quad N - \sum_{k=0}^K E_k > m,$$

kde m je zadáno takto:

$$\begin{aligned} m &= 5 & \text{pro } K &= 3 \\ m &= 3 & \text{pro } K &= 4 \\ m &= 2 & \text{pro } K &= 5 \quad \text{a} \quad K = 6 \\ m &= 1 & \text{pro } K &\geq 7 \end{aligned}$$

Přitom chceme, aby bylo K co největší

Dále volíme

$$(10) \quad P_{K+1} = 1 - \sum_{k=0}^K P_k, \quad \text{resp.} \quad E_{K+1} = N - \sum_{k=0}^K E_k$$

c) K tomuto K spočteme

$$(11) \quad n_{K+1} = N - \sum_{k=0}^K n_k$$

d) je-li $K + 1 \geq 2$, můžeme sestavit tabulku A

a z ní spočítáme kritérium chí-kvadrát, které má počet stupňů volnosti $df = K$

$$(12) \quad X^2 = \sum_{i=0}^{K+1} \frac{(n_i - E_i)^2}{E_i}$$

$$(13) \quad = \sum_{i=0}^{K+1} \frac{n_i^2}{E_i} - N$$

e) Hodnotu X^2 porovnáme s tabulkovou kritickou hodnotou na zvolené hladině α [Janko 1958 : 118, tab. 5].

Pro většinu praktických případů postačí také údaje v článku Řehák, Řeháková [1978 : 93, tab. E].

Je-li $X^2 <$ nalezená kritická hodnota, nemáme důvod odmítnout hypotézu shody.

Je-li $X^2 \geq$ nalezená kritická hodnota, hypotéza shody (a tedy příslušnost empirického rozložení k Poissonovským rozložením) zamítáme.

Příklad 1

Data jsou vybrána z výzkumu čtenářů časopisu *Mladý svět*. Data tabulky 1 odpovídají počtu navštívených koncertů populární hudby zjištěnému u části kontrolního souboru studentů středních škol. Zkoumaná část vznikla identifikací určitého typu čtenářského zájmu.¹⁴⁾

¹³⁾ Je tu voleno jednoduché pravidlo, které je odvozeno z různých simulačních prací [Řeháková 1979 : 618]. Konečné slovo ani jednoznačné pravidlo není zatím vyřešeno a jednotliví autoři se zatím neshodli. Zformulované pravidlo je platné jen do té doby, dokud nebude dalšími extenzivními simulačními šetřeními upřesněno či vyvráceno. Hranice pro daný speciální případ jsou voleny spíše konzervativně, aby aproximace platila i u vyšších hladin významnosti.

¹⁴⁾ Šlo o skupinu respondentů, kteří byli určeni vysokou hodnotou faktoru „zájem o zábavné části časopisu“, a to bez ohledu na to, jaké jiné čtenářské zájmy a postoje se u nich vyskytly.

Výskyt jevu	0krát	1krát	2krát	...	(K + 1)krát	Součet
Empirické četnosti	n_0	n_1	n_2	...	n_{K+1}	N
Očekávané četnosti	E_0	E_1	E_2	...	E_{K+1}	N

a) Postup numerických výpočtů pro test rovnosti průměru a rozptylu pomocí *Fisherova indexu disperse*. Volíme předem hladinu významnosti $\alpha = 0.05$, zajímá nás dvoustranná alternativa: H_0 versus H_A .

Spočteme Fisherův index disperse a podíl variance a průměru:¹⁵⁾

$$N = 184 \quad \Sigma n_i i = 237 \quad \Sigma n_i i^2 = 575$$

$$(N - 1) \text{ var } X = \Sigma n_i i^2 - \frac{1}{N} (\Sigma n_i i)^2 = 269.73$$

$$\bar{X} = 1.29 \quad \text{var } X = 1.47 \quad \frac{\text{var } X}{\bar{X}} = 1.14$$

$$D = 209.41; \quad \text{počet stupňů volnosti} = 183$$

Použijeme transformace (5):

$$Z = \left[(1.14)^{\frac{1}{2}} - 1 + \frac{2}{9(184 - 1)} \right] \cdot \sqrt{\frac{9(184 - 1)}{2}}$$

$$= [1.0460 - 1 + .0012] \times 28.6967$$

$$= 1.3539$$

Tabulka 1. Rozložení počtu návštěv koncertů populární hudby v měsíci březnu

Počet návštěv	0	1	2	3	4	5	6	7	Celkem
Studenti (zájmová skupina)	54	62	44	14	7	2	—	1	184

Při testování použijeme kritické hladiny normálního rozložení, která je pro náš případ ($\alpha = 0.05$, dvoustranná alternativa) rovna $Z_d = -1.960$, $Z_h = 1.960$. Protože skóre Z leží v přípustných hranicích, nemáme důvod k zamítnutí hypotézy o rovnosti.¹⁶⁾

Podíl variance a průměru, který byl 1.14, se ukázal být nevýznamně odlišný od jedné. Nečekáme tedy žádnou heterogenitu navíc proti očekávané ani faktory, které by nám omezovaly výskyt jevu v dané skupině studentů. Výsledek testu nám však bohužel nic neříká o tom, zda princip realizace dat (tj. výskytu jevu) opravdu odpovídá poissonovskému principu.

b) Postup numerických výpočtů pro test dobré shody se provádí postupně podle vzorců (5) až (13).

Nejprve odhadneme λ a očekávané četnosti E_k :

$$\hat{\lambda} = \frac{1}{N} \Sigma n_i i = \frac{237}{184} = 1.29 \quad (\text{vzorec (5)})$$

$$E_0 = N \cdot e^{-\hat{\lambda}} = 184 \times 0.2758 = 50.75 \quad (\text{vzorec (7)})$$

¹⁵⁾ Všechny výpočty uvádíme s omezeným počtem míst, výpočet však probíhal s maximální přesností, s níž mohl minikalkulátor pracovat. Proto například nepočítáme s $\bar{X} = 1.29$, ale $\bar{X} = 237/184$, kteroužto hodnotu uložíme v paměti s maximální přesností.

¹⁶⁾ Ekvivalentně je možno použít ještě jiný způsob, nemáme-li k dispozici kritickou hranici normálního rozložení, ale máme k dispozici tabulky kritických hodnot chí-kvadrátu. V takovém případě používáme Z^2 a porovnáváme s kritickou hodnotou chí-kvadrátu s jedním stupněm volnosti, v našem případě $Z^2 = (1.3539)^2 = 1.8330$ porovnáváme s kritickou hodnotou: $3.84 = (1.96)^2$. (Výsledek je pochopitelně tentýž.)

Dále postupně podle vzorce (8):

$$E_1 = 50.75 \times \frac{1.29}{1} = 65.37$$

$$E_2 = 65.37 \times \frac{1.29}{3} = 42.10$$

$$E_3 = 42.10 \times \frac{1.29}{3} = 18.07$$

$$E_4 = 18.07 \times \frac{1.29}{4} = 5.82$$

$$E_5 = 5.82 \times \frac{1.29}{5} = 1.50$$

Vzhledem k tomu, že očekávané četnosti rychle klesají, budou další četnosti už malé, a proto zkontrolujeme, zda zbytek intervalů nebudeme slučovat. To se provede tak, že postupně zjistíme

$$\begin{aligned} N - E_0 &= 184 - 50.75 = 133.25 \\ N - E_0 - E_1 &= 133.25 - 65.37 = 67.88 \\ N - E_0 - E_1 - E_2 &= 67.88 - 42.10 = 25.78 \\ N - E_0 - E_1 - E_2 - E_3 &= 25.78 - 18.07 = 7.71 \\ N - E_0 - E_1 - E_2 - E_3 - E_4 &= 7.71 - 5.82 = 1.89 \end{aligned}$$

Tento výpočet ukazuje, že na intervaly 1 a výše připadá očekávaná četnost 133.25, na intervaly 2 a výše připadá 67.88 atd. Vidíme, že na intervaly 5 a výše připadá 1.89, a tedy musíme připojit ještě předchozí interval, abychom splnili podmínku, že očekávaná četnost má být větší než $m = 5$ pro $K = 3$.

Můžeme tedy pro test chí-kvadrát sestavit tabulku:

Tabulka 2. Empirické a očekávané četnosti pro Poissonovo rozdělení z tabulky 1

Výskyt jevu	0	1	2	3	4 a více	Celkem
Empirické	54	62	44	14	10	184
Očekávané	50.75	65.37	42.10	18.07	7.71	184

Testové kritérium X^2 spočteme podle vzorce (13):

$$\begin{aligned} X^2 &= \frac{54^2}{50.75} + \frac{62^2}{65.37} + \frac{44^2}{42.10} + \frac{14^2}{18.07} + \frac{10^2}{7.71} - 184 \\ &= 2.06 \end{aligned}$$

Porovnáním s kritickou hodnotou ($df = 3$, $\alpha = 0.05$), která je rovna 7.81, vidíme, že není žádný důvod k odmítnutí shody empirického rozložení s Poissonovým rozložením.

Závěr tohoto statistického testu vede k důležitému poznatku. Vzhledem k dané činnosti je definovaná skupina respondentů homogenní. Má společnou intenzitu, patří z hlediska analyzovaného znaku ke stejnému typu (v relaci k definici skupiny pak ovšem můžeme provést další hlubší interpretace; výsledek je sociologicky pouze jednou součástí celého souhrnu poznatků, jejichž syntéza vyjeví nové výsledky).

B. Znaménkové schéma a testy pro odchylku četnosti v poli

V případě odmítnutí hypotézy homogenity, tj. hypotézy Poissonova rozložení četností, je důležité formulovat hypotézy alternativní, tj. hypotézy, které by nám pomohly interpretovat získaná data. K tomu lze použít v podstatě dvou přístupů:

a) formulovat jiné modely a pokusit se je ověřit nebo mezi nimi diskriminovat.¹⁷⁾

¹⁷⁾ K tomu účelu se používá ponejvíce negativně binomického rozložení, Poissonova rozložení s nulami, Fisherových nebo Neymanových epidemických rozložení, beta-binomických rozložení, rozložení logaritmické řady, nebo useknutých rozložení, popřípadě směšových rozložení. Každé z nich má své zvláštní vlastnosti odvozené z modelových základů a z geneze určující vznik měřených náhodných veličin.

b) zjistit znaménkové schéma, které by pomohlo identifikovat platný model.

Zde ukážeme pouze druhý přístup, který však ve speciálním případě může řešit i úkoly prvního typu.

Odvození znaménkového schématu znamená nalezení standardizovaných Z -skóre pro každé pole tabulky. Vysoká hodnota Z -skóre (u něhož předpokládáme normální standardizované rozložení) indikuje, že v daném poli se projevuje významná odchylka.

Výpočet znaménkového schématu provedeme tak, že určíme standardizované reziduální odchylky v jednotlivých polích a podle nich se orientujeme při upřesňování hypotézy. Reziduální standardizovanou odchylku určíme jako:

$$(14) \quad Z_j = \frac{n_j - E_j}{\sqrt{E_j \cdot V_j}},$$

$$\text{kde } V_0 = 1 - \hat{P}_0 - \hat{P}_0 \frac{1}{i(\lambda)}$$

$$= 1 - \hat{P}_0 \left(1 + \frac{1}{i(\lambda)} \right)$$

$$(15) \quad V_j = 1 - \hat{P}_j - \left[\frac{\hat{P}_{j-1} - \hat{P}_j}{\hat{P}_j} \right]^2 \hat{P}_j \cdot \frac{1}{i(\lambda)}$$

$$= 1 - \hat{P}_j \left[1 + \left(\frac{j}{X} - 1 \right)^2 \frac{1}{i(\lambda)} \right], \quad j = 1, 2, \dots, K$$

$$V_{K+1} = 1 - \hat{P}_{K+1} - \frac{\hat{P}_K^2}{\hat{P}_{K+1}} \cdot \frac{1}{i(\lambda)}$$

$$= 1 - \hat{P}_{K+1} \left[1 + \frac{\hat{P}_K^2}{\hat{P}_{K+1}} \cdot \frac{1}{i(\lambda)} \right]$$

Fisherovu informační míru $i(\lambda)$ můžeme spočítat dvěma způsoby. Pro ruční výpočty postačí jednoduchý způsob I, při programování použijeme způsob II¹⁸⁾

Způsob I:

$$(16) \quad i(\lambda) = \frac{1}{X}$$

¹⁸⁾ Oba způsoby se liší odvozením:

Způsob I:

1) odvodíme odhad parametru z původních četností n_i pro každou hodnotu veličiny; 2) odvodíme tzv. Fisherovu informaci pro jedno pozorování; 3) sloučíme málo obsazené hodnoty od $(K+1)$ -ního počínaje tak, aby očekávaná četnost byla alespoň 5; 4) odvodíme znaménkové schéma.

Způsob II:

1) obdobně; 2) obdobně 3. kroku; 3) odvodíme Fisherovu informaci pro tento nově kategorizovaný znak; 4) odvodíme znaménkové schéma.

Oba způsoby se tedy liší pouze výpočtem Fisherovy informace. Numericky nedostáváme příliš rozdílné výsledky, způsob II odpovídá lépe modelu vzniku a zpracování dat, je však výpočetně náročnější.

$$\text{označíme } \hat{R}_k = \sum_{j=0}^k \hat{P}_j$$

$$(17) \quad i(\lambda) = \hat{R}_K + \left(\frac{1}{\bar{X}} - 2\right) \hat{R}_{K-1} + \hat{R}_{K-2} + \frac{\hat{P}_K^2}{P_{K+1}}$$

Výpočty je možno provádět tak, že místo pravděpodobností P_i , $\hat{R}_i$ používáme očekávané četnosti, a výsledek dělíme N . Tento způsob je pohodlnější a i numericky vhodnější. Zjištěné standardizované reziduální odchylky Z_j můžeme použít k určení znamének podle zvoleného rozhodovacího pravidla [Řehák, Řeháková 1978 : 625, pozn. 11] a tím si zjednodušíť orientaci v datech.

Postup lze využít také tam, kde bychom si předem určili pole, jehož odchylku chceme testovat.

Příklad 2

V tabulce 3 je uvedeno rozložení odpovědí na otázku: „Kolikrát jste v měsíci březnu navštívili koncert populární hudby?“

Tabulka 3. Počet návštěv koncertů populární hudby v měsíci březnu (procentní rozložení pro jeden z výběrových souborů čtenářů MS)

Počet návštěv	0	1	2	3	4	5	6	Celkem
Soubor čtenářů	342	140	31	8	3	2	2	528

Pro testování kritériem chí-kvadrát nejprve odvodíme průměr $\bar{X}$, očekávané četnosti a poslední z nich sloučíme tak, aby očekávaná četnost spojené kategorie byla alespoň 5.0 (stejně jako v příkladu 1b), pouze pro znaménkové schéma máme přísnější požadavek na četnost posledního intervalu).

Dostaneme postupně $\bar{X} = \frac{260}{528} = .4924$ a $X^2 = 13.2$ pro $df = 2$ (očekávané četnosti a sumarizace výsledků viz tabulka 4). Tato hodnota je vyšší než 5.99 (kritická hodnota pro $\alpha = 0.05$). Vypočteme $i(\lambda)$:

$$\text{Způsob (1): } i(\lambda) = \frac{1}{\bar{X}} = 2.0308; \quad \frac{1}{i(\lambda)} = .4924 \quad (\text{vzorec (16)})$$

$$\begin{aligned} \text{Způsob (2): } Ni(\lambda) &= 520.70 + (2.0308 - 2) 481.58 + 322.68 \\ &+ \frac{39.12^2}{7.3} = 1067.8382 \quad (\text{vzorec (17) vynásobený } N) \\ i(\lambda) &= 1067.8382 / 528 = 2.0224 \\ 1/i(\lambda) &= .4945 \end{aligned}$$

Kumulativní četnosti viz tabulka 4. Dále vezmeme za základ výpočtů výsledky druhého způsobu. Místo (15) použijeme N -násobku, který je uveden v rovnicích (18)

$$\begin{aligned} (18) \quad w_0 &= Nv_0 = N - E_0 \left(1 + \frac{1}{i(\lambda)}\right) \\ w_j &= Nv_j = N - E_j \left[1 + \left(\frac{j}{\bar{X}} - 1\right)^2 \cdot \frac{1}{i(\lambda)}\right], \quad j = 1, 2, \dots, K \\ w_{K+1} &= Nv_{K+1} = N - E_{K+1} \left[1 + \left(\frac{E_K}{E_{K+1}}\right)^2 \cdot \frac{1}{i(\lambda)}\right] \end{aligned}$$

a vzorec (14) se změni na

$$(19) \quad Z_j = \frac{n_j - E_j}{\sqrt{\frac{E_j w_j}{N}}}$$

Smysl tohoto postupu je ve zkrácení a zjednodušení výpočtů (nemusíme vůbec zjišťovat P_j , stačí k tomu E_j).

Proto:

$$w_0 = 528 - 322.68(1 + 0.4945) = 45.75$$

$$w_1 = 528 - 158.90[1 + (2.0308 - 1)^2 \times 0.4945] = 285.61$$

$$w_2 = 528 - 39.12[1 + (2 \times 2.0308 - 1)^2 \times 0.4945] = 307.55$$

$$w_3 = 528 - 7.30[1 + (7.30/39.12)^2 \times 0.4945] = 520.57$$

a dále pak standardizované reziduální odchylky

$$Z_0 = \frac{342 - 322.68}{\sqrt{\frac{322.68 \times 45.75}{528}}} = 3.65$$

$$Z_1 = \frac{140 - 158.90}{\sqrt{\frac{158.90 \times 285.61}{528}}} = -2.04$$

$$Z_2 = \frac{31 - 39.12}{\sqrt{\frac{39.12 \times 307.55}{528}}} = -1.70$$

$$Z_3 = \frac{15 - 7.30}{\sqrt{\frac{7.30 \times 520.27}{528}}} = 2.87$$

Tyto hodnoty porovnáme s hranicemi ± 1.96 , ± 2.58 , ± 3.29 : interval $(-1.96, 1.96)$ určuje ve schématu nulu a při postupném překračování hranic dostaneme +, -; ++, --; +++, ---. Shrnutí výsledků podává tabulka 4.

Interpretace výsledku:

Znaménkové schéma odhaluje, že vzhledem k modelu Poissonova rozložení máme mnohem více pozorování v kategorii $X = 0$ a v kategorii $X = (3 \text{ a více})$ a relativně se nedostává pozorování v kategorii $X = 1$.

Tabulka 4. Výpočet znaménkového schématu — souhrnná tabulka postupu pro data tabulky 3

Počet návštěv i	0	1	2	3 a více	Celkem
Četnosti n_i	342	140	31	15	528
Očekávané četnosti E_i	322.68	158.90	39.12	7.30	528
Kumulativní očekávané četnosti $F_i = NR_i$	322.68	481.58	520.70	528	—
Hodnoty w_i	45.77	285.61	307.55	520.27	—
v_i	.0867	.5409	.5825	.9859	—
Standardizované reziduální odchylky Z_i	3.65	-2.04	-1.70	2.87	—
Znaménkové schéma	+++	—	0	++	

$\chi^2 = 13.2$, $df = K = 2$, významné na hladině 0.05

$\bar{X} = .49$, $\text{var } X = .72$, $D = 767.57$, $\text{var } X/\bar{X} = 1.46$

Odchyly uvedené v tabulce 4 naznačují, že se soubor rozkládá na tři části: 1) část souboru, která nechodí na koncerty populární hudby; 2) část souboru, která má společnou intenzitu této návštěvní činnosti (kterou neznáme, ale která nemusí být příliš různá od $\bar{X} = .49$); 3) část souboru (není nikterak velká), která navštěvuje populární hudbu daleko intenzivněji než průměrný návštěvník souboru.

Skóre Z_i můžeme použít jako *testové kritérium v předem určeném poli*. Používáme toho především v testování odchyly v poli $X = 0$. Taková hypotéza je sociologicky zajímavá proto, že významně vyšší četnost v tomto poli může indikovat část populace, která se vůbec dané činnosti nevěnuje (tj. pravděpodobnost účasti na činnosti je nula).

Jiná hypotéza pro odchylku v poli se může týkat některé kategorie znamenající zaokrouhlenou odpověď (jako je pět, deset a podobně).¹⁹⁾

C. Odhad parametru

Za předpokladu, že získané rozložení je Poissonovo, je odhadem intenzity λ aritmetický průměr $\bar{X}$. Můžeme však také snadno získat intervaly spolehlivosti pro λ jako:

$$(20) \quad \lambda \in (\lambda_D, \lambda_H)$$

Horní a dolní hranici pro interval se spolehlivostí $100(1 - \alpha)\%$ určíme pro malé $N\lambda$ (řekněme ≤ 5) z interpolace distribuce chí-kvadrát.

Je-li $X = \sum n_i$ větší než 5, pak použijeme vzorce²⁰⁾

$$(21) \quad \lambda_D = \bar{X} + \frac{1}{N} \left[\frac{1}{2} u^2 - u \sqrt{X + \frac{1}{4} u^2} \right]$$

$$(22) \quad \lambda_H = \bar{X} + \frac{1}{N} \left[\frac{1}{2} u^2 + u \sqrt{X + \frac{1}{4} u^2} \right],$$

kde u je kvantil normálního rozložení. Hodnoty u jsou v tabulce B:

Tabulka B. Koefficienty u v rovnicích (21), (22)

Spolehlivost	Hodnota u
90%	1.6449
95%	1.9600
99%	2.5758
99,9%	3.2905

Tento postup má význam jen v tom případě, že jde opravdu o Poissonovo rozložení. Například v příkladu 2 tento postup aplikovat nelze, neboť jsme v něm hypotézu o shodě empirického výskytu dat a modelu (1) odmítli.

Příklad 1 (pokračování)

Z dat tabulky 1 jsme odvodili platnost modelu Poissonova rozložení. Jeho parametr λ (=intenzita měsíční návštěvnosti koncertů populární hudby) byl odhadnut pomocí průměru $\bar{X}$ jako

¹⁹⁾ V jedné aplikační situaci odhalil test přetížení kategorie 10; kontrola celého procesu práce s daty odhalila příčinu, která nebyla v zaokrouhlování údajů respondentů, jak bylo očekáváno, ale v tom, že kategorie 1 byla často omylem kódována jako 10.

²⁰⁾ Viz například Johnson, Kotz [1969 : 96]; Janko [1958 : 83] uvádějí nepatrně rozdílné vzorce s korekcemi pro spojitost, které však pro větší počet respondentů jsou bezpředmětné. Pro $X \leq 5$ použijeme k určení intervalu podrobných tabulek rozložení chí-kvadrát [Janko 1958 : 83].

$\hat{\lambda} = 1.29$. Abychom určili interval spolehlivosti, potřebujeme k tomu ještě $X = 237$, $N = 184$.

$$\lambda_D = 1.29 + \frac{1}{184} \left[\frac{1.96^2}{2} - 1.96 \sqrt{237 + \frac{1.96^2}{4}} \right] = 1.1361$$

$$\lambda_H = 1.29 + \frac{1}{184} \left[\frac{1.96^2}{2} + 1.96 \sqrt{237 + \frac{1.96^2}{4}} \right] = 1.4648$$

95%ní konfidenční interval pro λ : (1.14, 1.46).

Pro spolehlivost 99% provedeme stejný výpočet, pouze dosadíme $u = 2.5758$: interval dostaneme jako (1.09, 1.52).

D. Porovnání dvou nebo více Poissonových rozložení

Dvě nebo více rozložení obvykle porovnáváme neparametricky tím, že aplikujeme chí-kvadrát test nezávislosti [Řehák - Řeháková 1978]. Jestliže však víme, že distribuce jsou poissonovské, porovnávání můžeme provést přesnějším způsobem při využití informace, kterou Poissonovo rozložení poskytuje. Přecházíme ke komparaci pomocí parametrických metod, které jsou jemnější a jsou platné (za předpokladu platnosti Poissonova modelu) i pro malé počty pozorování (zde i pro $N = 1$).

Testování homogenity Poissonových distribucí provádíme postupem:²¹⁾

1. *Hypotéza* H_0 : Nezávislé Poissonovy distribuce mají stejnou intenzitu:

$$\lambda_1 = \lambda_2 = \lambda_3 = \dots = \lambda_R, \quad R = \text{počet porovnávaných distribucí}$$

Alternativní hypotéza: Alespoň jedna z intenzit λ_i je odlišná od ostatních.

2. *Uspořádání dat*:

Máme-li R rozložení četností, (n_{ij}) , $i = 1, 2, \dots, R$, zjistíme pro každé z nich:

$$\begin{aligned} \text{počet pozorování} &= N_i = \sum_j n_{ij}, \quad i = 1, 2, \dots, R \\ \text{součet pozorování} &= X_i = \sum_j j n_{ij}, \quad i = 1, 2, \dots, R \end{aligned}$$

n_{ij} = počet výskytů hodnoty j v i -tém souboru dat

$$N = \sum_i N_i \quad X = \sum_i X_i$$

$$(23) \quad \text{[očekávané součty]} = S_i = \frac{N_i}{N} \cdot X$$

Údaje uspořádáme do tabulky C.

4. Testové kritérium — postup výpočtu

Testování provádíme kritériem chí-kvadrát dobré shody:

$$(24) \quad X^2 = \sum_{i=1}^R \frac{(X_i - S_i)^2}{S_i}$$

$$(25) \quad = \sum \frac{X_i^2}{S_i} - X$$

²¹⁾ Postup je založen na vlastnosti: jsou-li n_i ($i = 1, \dots, R$) Poissonovy proměnné s parametry λ_i , pak rozložení $(n_1, n_2, \dots, n_R)$ za podmínky, že $\sum n_i = n$ je multinomické s parametry n a $p_i = \lambda_i / \sum \lambda_i$.

$$(26) \quad = \frac{N}{X} \cdot \sum \frac{X_i^2}{N_i} - X$$

počet stupňů volnosti $df = R - 1$

Hypotézu H_0 zamítáme, je-li X významné na předem zvolené hladině významnosti α .

Poznámky k testu:

1. Test je použitelný za předpokladu, že každá z R distribucí se řídí modelem (1), pro jiné geneze náhodných veličin není platnost závěru zajištěna. Robustnost vzhledem k jiným modelům není známa.

2. Při zamítnutí nulové hypotézy je možné provést běžnou další analýzu komparace procentních hodnot, jako je například znaménkové schéma pro generování alternativních hypotéz [Řeháková 1979] nebo simultánní inference pro řazení procent, testy pro poměr procent a podobně.

3. Test nemá omezení na N_i , N_i může být rovno jedné; platí však obvyklá omezení na testy dobré shody, a to vzhledem k hodnotám S_i .

Příklad 3

„Kolikrát jste v měsíci březnu navštívil kino?“

U třech nepřekrývajících se podsouborů byla zjištěna poissonovská vlastnost (shoda teoretického modelu a dat). U každého podsouboru byly zjištěny intenzity (viz tab. 5). Otázka zní, zda můžeme předpokládat, že se tyto intenzity vzájemně neliší.

Tabulka 5. Údaje o třech souborech

Soubory	Počet údajů (N_i)	Součet návštěv (X_i)	Intenzita (λ_i)
Soubor A	121	341	2.82
Soubor B	85	234	2.75
Soubor C	64	107	1.67
Celkem	270	682	2.53

Pozn.: intenzita sjednocení ($\lambda = 2.53$) by byla vhodným společným odhadem pouze v případě, že prokážeme rovnost jednotlivých dílčích intenzit.

Tyto údaje převedeme do tvaru tabulky C:

Tabulka C. Porovnání R Poissonových distribucí

Soubor	1	2	...	R	Celkem
Součet pozorování	X_1	X_2	...	X_R	X
Očekávaný součet	S_1	S_2	...	S_R	X

Podle vzorců (23), (25):

$$S_1 = \frac{121}{270} \cdot 682 = 305.64$$

$$S_2 = \frac{85}{270} \cdot 682 = 214.70$$

$$S_3 = \frac{64}{270} \cdot 682 = 161.66$$

$$\bar{X}^2 = \frac{341^2}{305.64} + \frac{234^2}{214.70} + \frac{107^2}{161.66} - 682 = 24.31$$

počet stupňů volnosti $df = 2$

Podle vzorce (26):

$$X^2 = \frac{270}{682} \left[\frac{341^2}{121} + \frac{234^2}{85} + \frac{107^2}{64} \right] - 682 = 24.31$$

Získaná hodnota je vysoce významná, proto hypotézu shody intenzit u všech tří rozložení považujeme za vyvrácenou.

Při postupu uváděném v příkladu 3 vidíme, že druhý postup (aplikace vzorce (26)) je jednodušší a rychlejší, není ani třeba vytvářet tabulku 6 (není třeba počítat očekávané četnosti). Přesto uvádíme oba postupy.

Tabulka 6. Porovnání tří Poissonových distribucí

Soubor	A	B	C	Celkem
Součet návštěv (X_i)	341	234	107	682
Očekávané četnosti	305.64	214.70	161.66	682

Komparaci Poissonových distribucí můžeme prohloubit ještě dále celou řadou dalších postupů, z nichž jmenujme především regresní přístup závislosti intenzity λ na nějakém jiném parametru (například na věku, vzdělání, časovém umístění atd.).

5. Závěr

Ve stati byly uvedeny jednoduché metody analýzy dat, které vypovídají o výskytu jevu v určitém časovém intervalu a vznikají jako realizace Poissonova procesu. Taková data vznikají v případech sledování různých procesů, jejichž intenzita, ale i mechanismy geneze, jsou pro společenskovední interpretace velmi zajímavé a důležité. Příklady použití k numerické ilustraci jsou vzaty z výzkumné praxe a ukazují, že aplikace Poissonova rozložení je možná i v datech tradičního dotazníkového sociologického šetření. V této souvislosti se velmi silně prosazuje pojem poissonovské homogenity souboru dat, který vnáší kvalitativní informaci o možném způsobu geneze dat. Nalezení homogenních podsouborů však není jednoduché a nemůžeme očekávat, že takové hledání lze rutinizovat. Důležitou úlohou se jeví také identifikace odklonu od modelu; existuje řada jiných modelů pro analýzu výskytu jevů v čase a každý z nich заслужuje samostatné prozkoumání vzhledem k použitelnosti v sociologii.

Výzkumníkům, kteří jsou zvyklí na rutinní zpracování pomocí kontingenčních tabulek, se může jevit podobná analýza jako zbytečná, zbytečně jemná či speciální, pátrání po platnosti parametrických modelů jako nepotřebné. A přesto taková snaha zbytečná není. Ověření platnosti určitého modelu má přinejmenším tyto podstatné rysy:

1. umožňuje daleko přesnější informaci o parametrech a dává parametrům zcela specifický význam, věcně z modelu interpretovatelný,
2. umožňuje získat informaci o mechanismech geneze dat, to jest informaci o kvalitě a podstatě procesu, který data produkuje,

3. umožňuje *zpětný tlak na metodologii* sběru dat a tím působí na kvalitu disponibilních datových základů,

4. umožňuje *přesnější posouzení souvislosti* měřených proměnných s jinými proměnnými, a to jak srovnání procesů stejného typu (zde poissonovského), tak porovnání kvalitativní s jinými typy procesů,

5. umožňuje *použití jednoduchých modelů* v modelech daleko komplexnějších, které souhrnně odrážejí širší společenské souvislosti a obsahují větší počet proměnných a kde vhodná formalizace jednotlivých složek podstatně zpřesňuje celkovou platnost modelu,

6. umožňuje *redukovat informaci* z celého rozložení do jedné nebo několika smyslných charakteristik, které dostatečně soubor opisují.

Dále bychom mohli jmenovat další úlohy, jako zjednodušení sekundárních analýz, klasifikaci sociálních indikátorů, analýzu opakovaných šetření, analýzu časových řad atp. atp.

Metody uvedené ve statí jsou (až na znaménkové schéma) pro tento případ dobře známé a v citované literatuře dobře popsáné. Cílem této statí bylo především upozornit na úlohu zkoumání poissonovské homogenity, a tak obohatit naše nejen analytické, ale především interpretační možnosti. Plný význam modelu se však projeví až ve spojitosti a v porovnání s jinými modely geneze dat.

Dodatek:

Standardizace reziduálních odchylek při testu dobré shody Poissonova rozložení

Přijmeme označení tak, jak bylo zavedeno ve statí (1) (7), (8) (10), n_j = počet pozorování v j -tém poli.

Podle teorie asymptotických odhadů [Rao 1978 : kap. 6] mají reziduální odchylky za předpokladu platnosti modelu (tj. nulové hypotézy dobré shody) normální rozložení s nulovým průměrem a rozptylem, který lze spočítat [Rao 1978 : 6b. 3; 437]. Standardizované reziduální Z -skóre pro pole j spočteme jako:

$$Z_j = \frac{n_j - E_j}{\sqrt{v_j E_j}},$$

$$v_j = 1 - P_j - \frac{1}{P_j} \left(\frac{dP_j}{d\lambda} \right)^2 \cdot \frac{1}{i}$$

$i = i(\lambda)$ = Fisherova míra informace o parametru λ , obsažené v jednom pozorování.

Dosazením (1) dostaneme:

$$v_0 = 1 - P_0 - P_0 \cdot \frac{1}{i}$$

$$v_j = 1 - P_j - \left(\frac{P_{j-1} - P_j}{P_j} \right)^2 P_j \cdot \frac{1}{i}, \quad j = 1, 2, \dots, K$$

$$= 1 - P_j \left[1 + \left(\frac{j}{\lambda} - 1 \right)^2 \frac{1}{i} \right]$$

$$v_{K+1} = 1 - P_{K+1} - \frac{P_K^2}{P_{K+1}} \cdot \frac{1}{i}$$

$$= 1 - P_{K+1} \left[1 - \frac{P_K^2}{P_{K+1}^2} \cdot \frac{1}{i} \right]$$

Zbývá tedy odhadnout Fisherovu informační míru. Obecně platí, že

$$i = i(\lambda) = \sum_{j \in J} \frac{1}{P_j} \left(\frac{dP_j}{d\lambda} \right)^2,$$

kde J je množina indexů kategorií pro dané rozložení. Budeme uvažovat nyní dva způsoby odvození informace:

Způsob I

Pro původní Poissonovo rozložení, u něhož jsou P_j dány vzorcem (1) a J je množina všech nezáporných celých čísel snadno zjistíme, že $i(\lambda)$ je dáno jako

$$i(\lambda) = \frac{1}{\lambda}$$

Způsob II

Testování dobré shody provádíme pro kategorizované rozložení tak, že spojíme všechny kategorie od $(K+1)$ ní výše. Proto jsou P_j ($j = 0, \dots, K$) dány vzorcem (1), zatímco P_{K+1} je určeno jako:

$$P_{K+1} = \sum_{k=K+1}^{\infty} e^{-\lambda} \cdot \frac{\lambda^k}{k!}$$

Označíme

$$R_i = \sum_{k=0}^i P_k$$

a spočteme Fisherovu informaci pro tento případ (v odvození jsou použity vztahy (18.3), (18.7) a (17.3) z práce Johnson - Kotz [1969]):

$$\begin{aligned} i(\lambda) &= P_0 + \sum_{k=1}^K \frac{(P_{k-1} - P_k)^2}{P_k^2} \cdot P_k + \frac{P_K^2}{P_{K+1}} \\ &= P_0 + \sum_{k=1}^K \left(1 - 2 \frac{k}{\lambda} + \frac{k^2}{\lambda^2} \right) P_k + \frac{P_K^2}{P_{K+1}} \\ &= R_K + \left(\frac{1}{\lambda} - 2 \right) (R_{K-1} + R_{K-2} + \dots + \frac{P_K^2}{P_{K+1}}) \end{aligned}$$

Pro velká K se takto vypočtená informační míra limitně blíží k hodnotě odvozené pro Poissonovo rozložení (viz způsob I) bez slučování kategorií.

Asymptoticky má veličina Z_i normální standardizované rozložení. Proto ji lze aplikovat na testování odchylky v jednom předem určeném poli.

Při výpočtech a testování postupujeme tak, že za P_i dosazujeme očekávané hodnoty $\hat{P}_i$ a za λ dosadíme odhad $\bar{X}$.

Literatura

- Cox, D. R. - Lewis, P. A. W.: *Statističeskij analiz posledovatel'nostej sobytij*. Moskva, Mir 1969.
- Feller, W.: *Vvedeniye v teoriyu veroyatnostej i jego prilozheniya*. Tom I. Moskva, Mir 1967.
- Janko, J.: *Statistické tabulky*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1968.
- Johnson, N. L. - Kotz, S.: *Distributions in Statistics: Discrete Distributions*. Boston, Houghton Mifflin Company 1969.
- Johnson, N. L. - Kotz, S.: *Distributions in Statistics: Continuous Univariate Distributions — 1*. Boston, Houghton Mifflin Company 1970.
- Kendall, M. G. - Stuart, A.: *Statističeskije vyvody i svyazy*. Moskva, Nauka 1973.
- Rao, O. R.: *Lineární metody statistické indukce a jejich aplikace*. Praha, Academia 1978.
- Řehák, J. - Řeháková, B.: *Analýza kontingenčních tabulek: rozlišení dvou typů úloh a znaménkové schéma*. Sociologický časopis 1978, č. 6, s. 619—631.
- Řeháková, B.: *Statistické ověřování reprezentativity: testy dobré shody*. Sociologický časopis 1979, č. 6, s. 615—629.
- Yarnold, J. K.: *The Minimum Expectation in χ^2 Goodness of Fit Tests and the Accuracy of Approximations For the Null Distribution*. Journal of the American Statistical Association 1970/65, pp. 864—886.

Резюме

Я. Ржегак: Анализ данных о появлении событий в временном промежутке. Применение модели распределения Пуассона

Основная модель для случайных величин распределенных по закону Пуассона находит множество различных применений в социальных исследованиях. В статье рассмотрены основные статистические техники для работы с данными Пуассоновского типа: критерии проверки модели (хи-квадрат и индекс дисперсии Фишера), знаковая схема для спецификации альтернативной гипотезы, доверительные интервалы для параметров распределения (представляющего интенсивность потока событий) и проверки равенства интенсивностей для нескольких пуассоновских распределений.

Основной целью статьи является введение проблемы, которая не так часто встречается в социологических исследованиях: искание пуассоновской однородности и существования пуассоновского процесса, чтобы получить важную качественную информацию о возникновении данных и о механизмах воздействующих на появления исследованных событий.

Численная иллюстрация статистических техник показана на примерах из исследовательской практики — из того следует что проблема практична и ее более широкое введение в анализ социологических данных может принести пользу для интерпретации даже в данных анкеты и опросных листов.

В статье тоже дискутируется обратная связка требований вытекающих из применимости модели на методологию сбора данных и на формулировку отдельных анкетных вопросов. В приложении выведены формулы которые лежат в основе указанного в статье метода знаковой схемы.

Summary

Rehák J.: Analysis of Data Concerning an Occurrence of Events in a Time Interval. An Application of the Poisson Distribution Model

The basic model for Poisson distribution can be used in a number of situations of the social science data analysis. The paper offers the basic techniques for testing goodness-of-fit (chi-square test and Fishers dispersion index), the sign scheme that helps in formulation of more specific alternative hypothesis and serves as a rapid graphical aid for orientation in data, and shows the interval estimation of intensity parameter as well as the comparison of intensities under the assumption of Poisson distribution for each compared sample.

The main aim of the paper is, however, to introduce the problem that is not common in a routine analysis of research data: the search for the existence of Poisson proces and Poissonian homogeneity to obtain an important qualitative information on the genesis of data and mechanism that functions under investigated process. The methods of the paper are illustrated by numerical examples that are, however, taken from the research practice; thus the problem is not artificial even in the traditional questionnaire surveys, from which data come.

In the paper, the important methodological feedback of a model on research methodology is discussed. In the appendix, the derivation of the test for deviation in individual cells is used for the presented method of sign scheme.

Michal Illner – Miroslav Foret: Sociální ukazatele

Praha, Svoboda 1980, 375 s.

Problematika sociálních ukazatelů představuje v poslední době jednu z nejfrekventovanějších oblastí v odborných publikacích. Souvisí to zejména s rozvojem sociálního plánování a obecně s úkoly současné etapy budování rozvinutého socialismu. Práce autorů M. Illnera a M. Foreta si klade za cíl shrnout dosavadní bohatou, ale značně roztržštěnou produkci o sociálních ukazatelích, zhodnotit procesy tvorby sociálních ukazatelů z hlediska jejich obsahu, metodologické oprávněnosti a funkčnosti. Jde tedy o náročné cíle, jejich řešení vyžaduje ve všech krocích důsledné respektování teoreticko-metodologických principů marxismu. Užitečnost předložené práce spočívá dále v tom, že se snaží zhodnotit poznávací a vypovídací význam stávajících sociálních ukazatelů. Jejich dosud převážně prakticistní stanovení vede totiž k řadě problémů metodologického a věcného charakteru. To jenom dokazuje nutnost vědeckého poznání jejich tvorby. Je třeba proto přivítat každý seriózní pokus o zhodnocení a zobecnění v této oblasti.

Jestliže posuzujeme knihu z hlediska těchto cílů, je možno říci, že základní teoretické otázky vědecké tvorby ukazatelů jsou v ní řešeny úspěšně. Práce je však zpracovanější právě v rovině rozboru metodické tvorby ukazatelů, zatímco analýza návaznosti jejich tvorby na obecnou teorii marxistického společenského pohybu je obsažena spíše jen implicitně, jako snaha respektovat metodologické principy marxistické sociologie, a to zřetelněji zvláště v těch kapitolách, kde jsou diskutovány základní metodologické přístupy a vymezován pojem „ukazatel“. Toto jisté zjednodušení je vzhledem k tomu, že kniha je zaměřena spíše na shrnutí a přehled v praxi společenského řízení používaných ukazatelů, pochopitelné a zdůvodnitelné.

Autoři jsou zkušení sociologové a to jim umožňuje věcně hodnotit poznávací sílu jednotlivých ukazatelů či jejich systémů ve vztahu k praktickým úkolům řízení různých oblastí společenského systému. Právě tento přístup pokládám za velmi přínosný nejen z praktického hlediska, ale i z hlediska vytváření předpokladů pro formování konzistentnější teorie sociálních ukazatelů na bázi obecné marxistické teorie společenského pohybu.

Autoři správně uvádějí, že bez respektování obecné teorie a její aplikace na relevantní oblasti společenského života nelze uspokojivě řešit ani obsahové otázky tvorby sociálních ukazatelů, ani koncipovat jejich účinné a smysluplné soustavy. To vše předpokládá další teoretickou práci v oblasti modelování sociálních procesů, odhalování mechanismů působení obecných vývojových zákonitostí, rozpracování nových metod měření sociálních jevů a celé řady dalších významných metodologických otázek. Řešení všech těchto úkolů nemůže však být „čistě teoretické“. Musí být v těsném spojení s praxí, především s praxí řízení společnosti, tj. musí vycházet i z poznání fungování současných informačních systémů a jejich formalizace a respektovat procesy prohlubování jejich vypovídací hodnoty a tvorby nových, dokonalejších systémů. V naznačení tohoto úkolu a v konkrétních pokusech o rozbor hlavních oblastí fungování ukazatelů v informační soustavě společnosti vidím další přínos posuzované knihy.

Práce je poměrně rozsáhlá a je rozčleněna do třinácti kapitol. I když v některých místech trpí jistou popisností (například informace o statistické službě), je tento nedostatek vyvážen systematickostí a téměř vyčerpávajícím charakterem výkladu, zaměřeným na tři hlavní témata.

Předně je to *teoretická problematika tvorby ukazatelů* (kapitola 1-4). V této souvislosti autoři poukazují na význam marxistické teorie pro metodologii tvorby ukazatelů a zabývají se i otázkami gnoselogickými, zejména problematikou operacionalizace obecných kategorií a problémy komplexnosti jejich postižení. Dále je stručně zmíněna historie vzniku a používání ukazatelů ve společnosti a některé souvislosti této praxe s teoretickými doktrínami společenského vývoje. Konečně je v této části knihy diskutována problematika formy ukazatelů.

Druhou tematickou část tvoří *problematika vztahu sociálních ukazatelů a řízení* (kapitola 5. a 6.). Autoři si všímají především místa a funkcí ukazatelů a jejich soustav v řídicím procesu, a to na jeho různých úrovních. Přestože se tato část ome-

zuje spíše na výklad a neusiluje o řešení teoretických otázek, lze ji považovat z hlediska dalšího rozpracování předpokladů pro formování teorie sociálních ukazatelů za klíčovou. Jde o velmi náročnou tematiku s mnoha konkrétními problémy, které pochopitelně nemohou být v práci vyčerpávajícím způsobem řešeny (například problém standardizace, kvantifikace atd., s. 153 ad.).

Třetí část knihy tvoří tematika *současní ukazatelé, jejich přehled, systém a fungování* (kapitola 7.—13.). Zde je největší pozornost věnována úloze statistiky v procesech užití a tvorby sociálních ukazatelů a dále zdrojů informací ve statistice. Další kapitoly jsou zaměřeny na sledování dynamiky určitých oblastí života společnosti pomocí statistických ukazatelů. Tato tematika je zajímavá zvláště tam, kde se kritika zabývá otázkami kvantifikace, modelování a zjišťování dynamiky životního způsobu, neboť zde se rozbor opírá o zkušenosti z jeho sociologického zkoumání. Je zde zachycena zkušenost z procesu vymezení samotného pojmu způsob života a z postupného upřesňování jeho operacionalizace pro oblast empirického výzkumu. V závěru se autoři zabývají otázkami vztahu sociálního výzkumu a tvorby sociálních ukazatelů.

Přesto, že kniha *Sociální ukazatele* některé problémy pouze naznačuje, představuje velmi seriózní zpracování rozsáhlé tematiky. Její interdisciplinární charakter vytváří předpoklady pro použití nejen v oblasti sociologie, ale také ve sféře řízení a statistické služby. Autorům se podařilo zmapovat a zhodnotit tuto rozsáhlou a dosud značně roztržitou oblast tak, že vznikl seriózní základ pro další hlubší a systematictější řešení všech teoretických i konkrétních praktických problémů tvorby a fungování sociálních ukazatelů. V tom spatřuji hlavní přínos knihy.

František Zich

H. Maier: Existují hranice ekonomického růstu?

Praha, Svoboda 1979, 117 s.

Tato otázka, která se stala „šlágr“ buržoazní publicistiky, byla výrazně vyjádřena v sedmdesátých letech v tzv. „zprávách Římského klubu“. (1) V roce 1972 byla zveřejněna první zpráva, výsledek práce týmu z Massachusetts Institute of Technology, vedeného Meadowsem, nazvaná *Hranice růstu*, (2) v roce 1974 následovala druhá zpráva M. Mesaroviče a E. Pestela *Lidstvo na rozcestí*. (3) Uvedené dvě práce tvoří teoretický základ přístupu Římského klubu k otázkám ekonomického růstu. Další zprávy se většinou pokoušejí vnášet opravy do prvních dvou zpráv; (4) všechny však shodně ignorují skutečnost, že existují dvě principiálně rozdílné společensko-ekonomické formace — kapitalismus a socialismus.

Profesor H. Maier, známý teoretik z NDR, který se zabývá otázkami zvyšující se role subjektivního faktoru v rozšířené socialistické reprodukci, zaujímá marxistické stanovisko především ke dvěma prvním zprávám Římského klubu. Pokud jde o principiální otázku v nadpisu práce, soudí, že se na ni nedá jednoznačně odpovědět „ano“ nebo „ne“. Již tím zpochybňuje základní premisy Meadowsovy práce a upozorňuje na „ekonomický diletantismus konstruktérů modelu první zprávy Římského klubu (s. 84). Racionalita či iracionalita ekonomického růstu může být charakterizována pouze z hlediska společenského pokroku, jen tak lze odhalit, jak dalece jde o projev rozvoje lidských produktivních sil. Marxismus-leninismus vždy vyvíjel velké úsilí v teorii i praxi k „zajištění takové úrovně ekonomické reality, jež bude adekvátní komunistické společenské formaci“ (s. 16).

(1) V roce 1969 bylo v Římě uzavřeno volné sdružení teoretiků a praktiků z různých oblastí průmyslu, obchodu a vědy, které si dalo za cíl zkoumat příčiny a souvislosti závažných problémů lidstva a působit na politické představitele na celém světě, aby se zamýšleli nad globálními problémy lidstva. Díky tisku se sdružení stalo známé jako „Club of Rome“, v češtině „Římský klub“.

(2) Meadows, D. L. et al.: *Die Grenzen des Wachstums*. Stuttgart, Weltlage 1972.

(3) Mesarovič, M. — Pestel, E.: *Menschheit am Wendepunkt*. Stuttgart, Weltlage 1974.

(4) Koncem roku 1976 byla otištěna třetí zpráva od D. Gabora a U. Colomba *Konec plýtvání*, v roce 1977 následovala zpráva *Reforma mezinárodního řádu* (RIO), vypracovaná pod vedením nositele Nobelovy ceny za hospodářské vědy J. Tinbergena (Tinbergen — Dolman — Ettinger: *Reshaping the International Order. A Report to the Club of Rome*. N. Y., Dutton 1976). V polovině roku 1977 vyšla již pátá zpráva, studie E. Laszla a jeho kolektivu, nazvaná *Cíle lidstva* (Laszlo, E. et al.: *Goals for Mankind. A Report to the Club of Rome on the New Horizons of Global Community*. N. Y., Dutton 1977).

V první části práce charakterizuje autor zdroje metodologických a metodických východisek tvůrců první a druhé zprávy Římského klubu. Analyzuje rozporný postoj buržoazie k rozvoji výrobních sil a podmínky „obratu od růstového opojení k růstovému pesimismu v buržoazní hospodářské teorii“. Skutečnost, že „kapitalistickému výrobnímu způsobu je vlastní tendence ke ztrátě vnitřní dynamiky, v jejímž důsledku rozvoj této ekonomiky přechází neustále ve stagnaci“, viděli již A. Smith a D. Ricardo (s. 16). Marx pak odhalil příčinu základního rozporu narůstání kapitálu: „prostředek – neomezený rozvoj společenských produktivních sil – se dostává do neustálého konfliktu s omezeným účelem, se zhodnocováním daného kapitálu.“ (s. 16) Činnost Římského klubu, jeho zprávy, jakož i aktivita ostatních teoretiků i praktiků, jsou jedním z odrazů skutečnosti, že „monopolní kapitál hledá novou strategii ekonomického růstu“ (s. 33). Předkládané návrhy na řešení jsou poznamenány naivitou a neschopností pochopit, že cíle ekonomické aktivity lidí „... jsou koncentrovaným výrazem podstaty panujících výrobních vztahů...“ (s. 35).

Za ohnisko celé práce lze považovat analýzu apologetičnosti prvních dvou zpráv, pojatou jako odhalení „metodického triku zpráv pro Římský klub“. Autor odhaluje především jasnou ideologickou tendenci nestranně a věcně se tvářících závěrů první zprávy.(5) Metodický trik, který má zprávám Římského klubu propůjčit zdání vědeckosti, spočívá v prohlášení, „... že hranice, na které musí ekonomický růst každého rozsahu v rámci daného systému dříve či později narazit, představují obecná vysvětlení současných rozporů ekonomického růstu“ (s. 38), což dovoluje, aby „... hranice a protiklady kapitálu byly vykládány jako omezení všelidská“ (s. 38).

Autor označuje termínem „metodologická lest“ některé z postupů Meadowsova týmu, který vytvořil silně zjednodušený model založený na nesprávných premisách: přes zjednodušení jde o složitý víceúrovňový systém modelů, v něm bylo rovnicemi propojeno asi 120 proměnných; pro ústřední proměnné (lidské zdroje, kvantitativní objem investic, znečištění životního prostředí, spotřeba surovin, energie a potravin) je předpokládán exponenciální růst; závažná proměnná, sociální a vědeckotechnický pokrok, neroste exponenciálně; model je realizován na počítači a tím se výsledky stávají neotřesitelnými. Byly vypracovány neadekvátní závěry, „kondicionální výpočty, které může ekonomicko-matematický systémový model v nejlepším případě podat...“ (s. 39), byly zaměřeny za výpovědi *kauzální*.

Analýza uvedeně lsti přerůstá kritiku jednoho nebo několika modelů do formulace obecnějších principů „pastí“, kterou si líčíme při využívání ekonomicko-matematických metod, modelů a výpočetní techniky neopatrným, či spíše málo kvalifikovaným zacházením. Touto pastí je „nekontrolovatelnost“ výsledků, neboť kdo nemá přístup k počítači, není schopen se orientovat ve spletnosti rovnic, dobrat se výchozích hypotéz, premis a často dodatečně zaváděných omezení, nemůže vůbec tyto lsti odhalit.(6)

Neexponencionální vědeckotechnický růst a exponencionální růst ostatních faktorů dostatečně jasně prozrazují extenzivní charakter růstu meadowsových modelů. Jak ukázaly výpočty vědců ze Sussexu (Velká Británie), zavedení proměnné „kontinuální vědeckotechnický pokrok“ činí ústřední myšlenku „ekonomického krachu“ bezpředmětnou „... pro každé časové období“ (s. 41).

H. Maier podrobuje marxistické kritice jednotlivé dílčí výchozí premisy a vazby modelu, kapitalistickou akumulaci a omezení růstu, ekonomický růst a rozvoj surovinové a energetické základny, ekonomický růst a rozvoj životního prostředí, ekonomický růst a vývoj populace. Velmi cenná je formulace „základní ideologické struktury zpráv pro Římský klub“. I když hlasatele světobolu a pesimismu dvou prvních zpráv není možné vždy podezírat z postranních úmyslů, jejich práce plní důležitou ideologickou funkci, ať to měli v úmyslu nebo ne. „Na buržoazním ideologickém trhu se výrobky – ideje – ve vztahu ke svým tvůrcům osamostatňují právě tak jako na každém jiném trhu. Základní ideologická struktura pak vypadá takto: 1. Hranice

(5) 1. Jestliže potrvá současný růst světové populace, rozvoj industrializace, výroby potravin a těžby surovinových zdrojů, bude na zemi během příští stovky let dosaženo absolutních hranic ekonomického růstu... 2. Zdá se být možné odstranit tendence k ekonomickému růstu a navodit ekologický a ekonomický stav rovnováhy, který může být zachován i nadále v budoucnosti... 3. Čím dříve se lidstvo rozhodne tento stav rovnováhy nastolit a čím rychleji s tím začne, o to větší jsou šance, že tohoto cíle bude také dosaženo (s. 37).

(6) „Skupina vysoce kvalifikovaných expertů nejrůznějších oborů musela po celé měsíce tvrdě pracovat, aby plně pochopila metody, předpoklady a nedostatky kybernetického modelu světa. Dodnes jsme ještě některým okruhům pravidel plně neporozuměli a plně je neproověřili“ (pozn. č. 54, s. 109).

ekonomického růstu, na něž naráží kapitál, jsou vydány za všeobecná, přirozená omezení výrobních sil. 2. Současná krize postihuje nejen kapitalistický systém, nýbrž celé lidstvo, má jít o krizi společensky neutrální.“ (s. 51)

H. Maier odhaluje nesprávné postavení problému v těchto zprávách: není v tom, že za určitých historických situací se vytvářejí „uzlové problémy“ a jisté hranice rozvoje lidských produktivních sil. Spočívá v tom, do jaké míry výrobní vztahy (rozhodující pro vytváření prostoru rozvoje výrobních sil) jsou schopny vypořádat se s potížemi a „zajistit další rozvoj výrobních sil“ (s. 55).

Positivní marxistické překonání kritizovaných přístupů je naznačeno ve všech částech práce. Někdy to vede i k určitému opakování myšlenek, což však není na závadu a je čtenářsky účelné. Koncentrovaně jsou otázky překonání nesprávných „maltuziánských“ výchozích koncepcí rozebírány v poslední části jako „problémy zajištění efektivního růstu a růstu orientovaného potřebami v rámci socialistické ekonomiky“, jakož i v části „Komunismus a jeho první fáze socialismus jako ztělesnění nového stupně ekonomické racionality“.

V závěrečné části rozpracovává H. Maier otázky správného určování nutného tempa ekonomického růstu za socialismu, což chápe jako „hlavní problém teorie i praxe socialismu“ (s. 82). Originálním způsobem stanoví kritéria celkového charakteru reprodukčního procesu, extenzivní a intenzivní cesty rozvoje hospodářství. Zcela jasně a přesvědčivě ukazuje, že „hranice růstu“ nejsou necitlivé ke konkrétně panujícím „výrobním vztahům“. Hranice růstu kapitalismu nejsou hranicemi růstu všeho lidstva. Řešení „globálních problémů“ v ovzduší trvalého míru a plánovitě mezinárodní spolupráce může přispět k překonání některých omezení současného období vývoje.

Vladimír Pernica

Sborník dokladov. Meždunarodnyj simpozium „Sistěma socialnyh pokazatel'ej kak osnova socialnogo planirovanija“ (Sborník referátů. Mezinárodní symposium „Soustava sociálních ukazatelů jako základ sociálního plánování a prognózování“)

Sofia, Sociologický ústav Bulharské akademie věd, Institut sociálního řízení při ÚV BKS, 218 s.

Bezmála po dvou letech vyšel sborník referátů z mezinárodního symposia *Soustava sociálních ukazatelů jako základ sociálního plánování a prognózování*, které se konalo ve dnech 25.–27. září 1978 ve Varně. (1) Bulharští pořadatelé vydali práci v ruském jazyce. Přitom náklad 300 exemplářů není v tomto případě nijak veliký. Vždyť tematika sociálních ukazatelů patří dnes, zejména v souvislosti s rozpracováním a praktickou realizací všech forem řízení sociálních procesů, jako jsou plánování sociálních procesů a sociální prognózování, k velmi aktuálním a perspektivním úkolům společenských věd ve všech socialistických zemích.

Těchto skutečností si byla plně vědoma pracovní skupina pro otázky sociálního plánování a prognózování při *Problémové komisi mnohostranné spolupráce akademii věd socialistických zemí „Vývoj sociální struktury socialistických zemí, sociální plánování a prognózování“* již při přípravách symposia. Celý průběh třídního jednání znovu potvrdil nesporný význam, který má v socialistických zemích problematika sociálních ukazatelů pro další rozvoj sociálního plánování. A nejen pro sociální plánování. I na této konferenci se ukázalo, jak těsně je tematika sociálních ukazatelů spojena například s metodologickými otázkami zjišťování a měření sociálních jevů, s teorií modelování sociálních procesů, se snahami o zdokonalování v praxi používaných soustav sociálně ekonomických informací a celého systému sociálně ekonomického řízení vůbec a dalšími okruhy aktuálních společenskovedních výzkumných úkolů.

Na sympoziu bylo předneseno celkem dvacet pět referátů. Sborník obsahuje šestnáct příspěvků, z nichž některé nebyly na konferenci předneseny. Z obsahového hlediska je lze rozdělit do těchto skupin:

I. Obecné teoreticko-metodologické otázky sociálních ukazatelů — jednalo se často o přehledy dosavadního vývoje problematiky sociálních ukazatelů buď v mezinárodním měřítku (Kutta, Bejazov), nebo v konkrétní zemi (Illner).

II. Sociální ukazatele jako informační základna plánování sociálního rozvoje — šlo o zobecnění prvních praktických zkušeností se soustavami sociálních ukazatelů v konkrétních sociálních plánech (řada československých příspěvků).

(1) Blíže viz například informaci M. Illnera: *Mezinárodní symposium o sociálních ukazatelích*. Sociologický časopis 1979, 15, č. 1, s. 125–126.

III. Sociologické výzkumy zaměřené na obecné sociologické kategorie (sociální struktura socialistické společnosti, socialistický životní způsob) jako důležitý zdroj informací pro soustavy sociálních ukazatelů (především domácí delegáti).

Do první skupiny nepochybně náleží hlavní referát celého sympozia, který přednesl František Kutta (ČSSR) a který nese ve sborníku název *Vybudování informační báze a systém ukazatelů plánovitého řízení sociálních procesů*. Autor si v něm hned úvodem všímá místa problematiky sociálních ukazatelů v současném mezinárodním výzkumu sociálního plánování a prognózování, zejména s ohledem na práci skupiny pořádající celé sympozium. Podává dále kvalifikovaný přehled vývoje a současného stavu tematiky sociálních ukazatelů ve světě, se zvláštním zřetelem na socialistické země a možnosti jejich vzájemné spolupráce. K tomu poznamenává, že efekt výsledků dosažených v oblasti teorie, metodologie a metodiky tvorby soustavy sociálních ukazatelů je nižší v důsledku různorodosti, odlišnosti a nedostatku koordinovanosti výzkumu. Proto je vysoce aktuální potřeba mezinárodní spolupráci integrovat a koordinovat (s. 13). Velký význam příkládá F. Kutta vytvoření soustavy ukazatelů „sociální neboli společenské efektivnosti“. Přitom shledává, že: „tak jako rozvoj společenské výroby představuje základ společenského rozvoje, tak také ekonomické ukazatele efektivnosti výroby jsou obecným základem systému ukazatelů sociální efektivnosti“ (s. 18). V závěru referátu vyvrazňuje zejména tyto čtyři skutečnosti:

1. Vytvoření komplexní soustavy sociálních ukazatelů je nemožné bez rozpracování otázek plánovitého řízení sociálních procesů.
2. Soustava sociálních ukazatelů je těsně svázána s modelováním sociálních procesů.
3. Má-li se zvyšovat úroveň soustav ukazatelů, je třeba systematicky rozpracovávat metodologické otázky měření sociálních jevů.
4. Rozvoj a využití soustav sociálních ukazatelů závisí na rozvoji informačních soustav a veškeré jejich kádrové, technické a organizační infrastruktury.

Z toho vyplývá i závěrečná trojjediná soustava dalšího výzkumu, která by měla zahrnout „soustavu sociálních ukazatelů a normativů; modelování sociálních procesů a rozpracování soustavy modelů plánu; využití automatizovaných systémů řízení v sociálním plánování a prognózování“ (s. 25).

Do skupiny obecných teoreticko-metodologických přístupů k sociálním ukazatelům dále patří příspěvek I. I. Čangliové (SSSR) *K otázce metodologie tvorby soustav ukazatelů sociálního rozvoje*. Autorka potvrzuje nutnost, aby soustavy sociálních ukazatelů byly soustavami ukazatelů sociálně ekonomických, neboť jde o postižení a plánování sociálně ekonomických procesů.

Stejně zaměřen je i referát H. Bergera (NDR) *O významu soustavy sociálních ukazatelů pro plánování a řízení společenského rozvoje*. Autor zvláště zdůrazňuje spojitost „tvorby ukazatelů neboli indikátorů základních sociálních procesů... s vytvářením databank sociologických dat, s intenzivním využitím matematicko-statistických metod, se standardizací metodických instrumentů a se vznikem sociální statistiky“ (s. 43).

Příkladem velmi precizního přehledu o vývoji problematiky sociálních ukazatelů v konkrétní zemi je stať M. Illnera (ČSSR) *Současné tendence a problémy výzkumu a využití sociálních ukazatelů v Československu*, v níž úvodem nechybí metodologické úvahy o vymezení celého tématu a diskuse základních metodologických otázek sociálních ukazatelů. V dalším výkladu si autor všímá různých přístupů k problematice: inventarizace a zhodnocení databází, sociální přehledy, modely sociálních ukazatelů, využití sociálních ukazatelů v informačních soustavách a v plánech sociálního rozvoje. V závěru jsou probrány některé aktuální problémy sociálních ukazatelů.

Příspěvek M. Minkova (BLR) *Podstata sociálního plánování a soustava sociálních indikátorů* rozebírá možnost využít v metodologicky náročném přístupu k sociálnímu plánování celé soustavy modelů, vycházejících z modifikované metody „input – output“, neboli „meziodvětvových bilancí“.

N. I. Alexejev (SSSR) prezentuje otázky *komplexní soustavy ukazatelů ekonomického a sociálního rozvoje pracovních kolektivů*. Zvláště cenné jsou příklady použití kvantifikovaného hodnocení některých cílových oblastí plánů sociálního rozvoje pracovních kolektivů.

Referáty G. Kostova (BLR) *O podstatě soustavy ukazatelů plánování sociálního rozvoje* a Z. Stajkova (BLR) *Časový rozpočet, sociální ukazatele a sociální plánování* shodně potvrzují význam časových rozpočtů pro tvorbu sociálních ukazatelů. Bulharští sociologové přitom vycházejí ze svých bohatých zkušeností s výzkumem a prognózováním časových rozpočtů, které provádějí na základě výsledků z rozsáhlých empirických výzkumů z let 1967, 1971 a 1976–1977.

Důležité otázky využití sociálních ukazatelů v ideologickém boji se věnuje stať C. Bejazova (BLR) *Sociální ukazatele a ideologický boj*. Přehledně jsou zde uvedeny

podstatné práce, které v této oblasti provedli buržoazní autoři v 60. a 70. letech spolu s ideologickými konsekvencemi, k nimž jejich výsledky vedly.

Začlenění problematiky sociálních ukazatelů do širšího rámce teoreticko-metodologických otázek sociálního plánování zdůraznila většina příspěvků. Samostatnou skupinu představují ty referáty v nichž jsou sociální ukazatele hodnoceny z hlediska prvních empirických poznatků a zkušeností se zaváděním sociálního plánování do řídicí praxe. M. Nebeský (ČSSR) se zabývá *některými problémy koncepce soustavy ukazatelů pro plánování sociálního rozvoje pracovních kolektivů v ČSSR*. Zkušenosti jak z komplexních programů péče o pracovníky, tak z experimentálního ověřování plánů sociálního rozvoje ve vybraných organizacích ukazují, že jednou z nejdůležitějších otázek je rozsah soustavy sociálních ukazatelů. Jde o to, jak s minimem ukazatelů maximálně pokrýt všechny podstatné stránky sociálního rozvoje.

Stejnému problému, tentokrát však v kontextu sociálního plánování a prognózování na úrovni teritoriálních jednotek, věnuje pozornost referát J. Mihalika (ČSSR) o *kvalitativních aspektech soustav sociálních ukazatelů sociálního plánování a prognózování teritoriálních jednotek*.

Závažnou otázkou využití sociálních ukazatelů při řízení vědeckotechnického rozvoje se zabýval V. Preller (NDR) — *Sociální indikátory řízení vědeckotechnického rozvoje v podnicích a kombinátech v NDR*. Zvláště v otázce postižení efektivnosti vědeckotechnické revoluce lze očekávat, že sociální ukazatele sehraji v budoucnosti velmi významnou úlohu.

Do této skupiny lze konečně ještě řadit dva referáty z Československa: L. Rýznara *Zkušenosti v plánování sociálního rozvoje středního článku řízení v ČSSR — problém ukazatelů* a O. Bíliny *Právní normy jako zdroj informací pro vznik soustav ukazatelů sociálního plánování*. V obou případech jsou prezentovány praktické zkušenosti s experimentálním zaváděním sociálních plánů v našich podmínkách.

Poslední, třetí skupinu referátů reprezentují ve sborníku jen dva příspěvky (bulharských delegátů). Práce Ž. Ošavkova o *jednotné soustavě sociologických informací* je v tomto ohledu reprezentativní ukázkou výzkumného zaměření bulharských sociologů. Ošavkov vychází ze svého pojetí sociologické struktury společnosti a odtud přistupuje k aktuální otázce tvorby jednotné soustavy sociologických informací jako součásti jednotné soustavy sociálních informací v celospolečenském měřítku. Jako příklad dílčího výsledku práce, nutně vycházející z modelového přístupu, uvádí soustavu sociologických informací zjištěných při několika sociologických výzkumech religiozity.

Příspěvek A. Atanasova *Empirické sociologické výzkumy při tvorbě informační báze sociálního plánování a prognózování* se zaměřuje na některé metodologické otázky sociologických výzkumů, jako jsou operacionalizace sledovaných sociálních jevů, konstrukce otázek apod.

Do sborníku nebyly zařazeny všechny referáty přednesené na sympoziu. Mezi nepublikovanými by se rozhodně našla celá řada těch, jež byly pro vlastní průběh jednání přínosem. Uveďme jen namátkou vystoupení bulharských akademiků V. Dobrijanova a E. Mateeva, z nichž první ve svém zahajovacím referátu upozornil na *obecné metodologické problémy sociálních ukazatelů a vytyčil možné etapy dalšího výzkumu*, zejména s ohledem na možnosti mezinárodní spolupráce, a druhý potom konfrontoval *sociologické přístupy k tématu s teorií a praxí národohospodářského plánování a funkcí státní statistiky*; W. Adamského, který podal přehled o *dosaavadním vývoji výzkumu sociálních ukazatelů v Polsku* a podrobněji se zabýval problematikou standardizace některých znaků (věk, profese) ve všech sociálně ekonomických výzkumech; maďarského delegáta Roberta Manchina, který na praktických zkušenostech ukázal *nutnost vycházet při tvorbě sociálních ukazatelů z dynamického modelu životního způsobu* a některé další referáty.

Vydání sborníku, stejně jako uspořádání vlastního sympozia byly nesporně významné kroky na cestě ke koordinovanému společnému výzkumu otázek sociálních ukazatelů v rámci akademií věd socialistických zemí. Je sice pravda, že se dosud plně nedaří zajistit účast všech stěžejních pracovišť a pracovníků, kteří se danou problematikou zabývají.⁽²⁾ Přesto zůstává recenzovaný sborník cenným dokumentem prvního většího setkání společenskovědních pracovníků akademií věd socialistických zemí zaměřeného k tematice sociálních ukazatelů, na němž se nejenom bilancovaly výsledky předchozí práce, ale kde byly také vytyčeny další směry výzkumu.

Miroslav Foret

(2) Jedním takovým týmem jsou například autoři významné kolektivní monografie *Issledovaniye postrojenija pokazatelej social'nogo razvitiya i planirovaniya*. Moskva, Nauka 1979.

Zdravko Mlinar — Henry Teune (eds.): The Social Ecology of Change. From Equilibrium to Development (Sociální ekologie změny. Od rovnováhy k rozvoji)

London, Sage Publications 1978, 296 s.

Založení *Výzkumného výboru pro sociální ekologii* při Mezinárodní sociologické asociaci (ISA) u příležitosti VII. světového kongresu ve Varně (1970) signalizovalo, že sociální ekologie — rozvíjející se po kritice převážně pozitivisticky založených pokusů o její renesanci (zejména tzv. social area analysis) spíše na periférii sociologické teorie a výzkumu — bude znovu hledat své místo nejen v obecné sociologické teorii, ale i v řešení hlavních problémů sociálně ekonomického vývoje současnosti. Kritika dosavadního vývoje sociální ekologie vyústila ve stanovení její nové orientace na problematiku sociálního rozvoje. Již v roce 1972 Výzkumný výbor na své schůzce ve Varšavě položil důraz na otázky související s orientací sociální ekologie na zkoumání ekologických aspektů sociálního rozvoje a vývojové změny. Pracovní setkání Výboru v Lublani v roce 1976, orientované na téma *Srovnávací ekologická analýza sociální změny*, se v rámci přípravy na zasedání IX. Světového sociologického kongresu v Uppsale soustředilo na zhodnocení výsledků dosavadní aktivity na poli rozvoje nového konceptuálního, teoretického a metodologického rámce „dynamické“ sociální ekologie. Recenzovaná práce je pokusem o shrnutí výsledků tohoto pracovního setkání.

Publikace je členěna do čtyř oddílů: I. *Sociální ekologie na rozcestí*, II. *Sociálně ekonomické procesy v prostoru a čase*, III. *Lidské jednání a ekologická struktura*, IV. *Metodologické přístupy ke studiu sociálně ekologické změny*.

V úvodu k prvnímu oddílu formulují autoři (Mlinar, Teune) své stanovisko k současnému postavení sociální ekologie v procesu vývoje soudobé sociologie. V souladu s míněním téměř všech účastníků posledních pracovních setkání zaměřených na problematiku sociální ekologie [Varšava 1978, Uppsala 1978] tvrdí, že sociální ekologie dospěla do stadia značné izolace ve vztahu k vývoji soudobé sociologie, a to především v důsledku značné kontinuity konceptuálního aparátu klasické ekologické školy, specifického metodologického přístupu (v němž dominuje převážně metoda deskripce) a značné kumulace empirického materiálu, který nebyl interpretován v širších sociálních souvislostech a v souladu s vývojem sociologické teorie (zejména marxistické teorie sociálního vývoje). „Přes explozi v analýze dat zůstala sociální ekologie deskriptivní vědou poskytující informace relevantní pro zkoumání sociální změny, avšak bez teoretické kapacity tuto změnu vysvětlit“ (s. 9). V závěru autoři zdůrazňují, že sociální ekologie je nyní na rozcestí. Buď se může dále rozvíjet jako relativně úzce definovaná sociologická disciplína, nebo může být včleněna do rámce hlavních trendů vývoje teorie a metodologie soudobé sociologie, zejména pak v souvislosti s hledáním odpovědi na otázky související se sociálním rozvojem a sociální změnou. Předpokladem k tomu ovšem je, aby „překonala svůj ryze deskriptivní charakter a získala schopnost vysvětlovat a predikovat. Rovněž musí překonat svůj čistě strukturalistický přístup, aby byla schopna do své teorie zahrnout prvek lidské volby a činnosti, a to i za cenu, že bude pohlcena pojmy a teoriemi obecné sociologie.“ (s. 9)

Teoretickým vstupem k celé publikaci je stať Zdravko Mlinara *Teoretická transformace sociální ekologie — od rovnováhy k vývoji*. Mlinar se pokouší o zhodnocení pojmů a teoretických základů dosavadní sociální ekologie a usiluje o hledání východisek pro transformaci sociální ekologie v disciplínu schopnou nejen popsat, ale i vysvětlit sociálně ekologické aspekty globální společenské změny. Na rozboru pojmů dosavadní sociální ekologie dokazuje, že pokud přistupovala ke studiu „ekologických procesů“, reflektovala pouze změny v prostorové distribuci lidí, institucí a aktivit, přičemž zpravidla ponechávala stranou vývojové změny a jejich zákonitosti. „Byly uvažovány toliko změny ve formě osídlení aglomerací, zatímco historický význam těchto změn zůstal nevysvětlen“ (s. 15). Jednou z příčin této situace je podle Mlinara fakt, že změna byla zkoumána spíše optikou „růstu“ než z hlediska „vývoje“, což se odrazilo v koncentraci zkoumání „akumulace kvantitý“ místo „změn v kvalitě“.

Základní předností Mlinarovy kritiky dosavadní sociální ekologie je důraz, který klade na propojení ekologické analýzy s teorií a analýzou rozvoje společnosti. Ekologické jednotky (teritoria, regiony, městské komunity atd.) jsou součástí určitého společenského systému a rozvíjejí se v souvislosti s dynamikou společnosti jako celku. Vývoj těchto jednotek nemůže být tedy zkoumán izolovaně. Z metodologického hlediska je ekologická analýza analýzou agregovaných dat, avšak teoretická konceptualizace jednotek analýzy jako pouhých agregátů, jejichž společným denominátorem jsou pouze určité „fyzické“ hranice, je v zásadě chybná, protože oslabuje socio-

loickou interpretaci výsledků analýzy v širším sociálně ekonomickém a historickém kontextu.

Mlinar však nezůstává jen u kritiky. V závěru své stati se pokouší z pozic obecné sociologie formulovat rámcový teoretický model pro analýzu sociálně ekologických aspektů společenské změny. Z tohoto modelu, založeného na sociálně historických proměnách vztahů mezi jedincem, teritoriálním společenstvím a společenským systémem, pak odvozuje některé požadavky jak pro výstavbu teorie sociálně ekologické změny, tak pro její empirický výzkum. Požadavky, které Mlinar klade na novou orientaci sociálně ekologického výzkumu, jsou důkazem vlivu marxistického sociologického myšlení na oblast, která byla až dosud doménou převážně buržoazní sociologie. Předpokladem rozvoje „dynamické“ sociální ekologie je podle Mlinara pochopení dialektiky vztahů mezi ekologickými jednotkami (teritoria, regiony atd.) a širším sociálním rámcem, neboť sociální rozvoj těchto jednotek je manifestací jak kvantitativních, tak především kvalitativních sociálních změn společností a nelze je tedy zkoumat mimo relevantní sociálně ekonomický kontext. Ve zkoumání sociálně ekologické změny bude tedy třeba výrazně posílit explanační roli kvalitativních společenských proměn a v této souvislosti orientovat výzkum na komparaci sociálně ekologických struktur v rozdílných společensko-ekonomických systémech.

Druhá kapitola prvního oddílu, nazvaná *Teorie, metodologie, výzkum a aplikace*, je zpracována na základě kolektivních diskusí účastníků pracovního setkání. Její autoři (Mlinar, Teune) zde prezentují výsledky jednotlivých pracovních skupin (teorie, metodologie, komparativní výzkum, užití v sociálním výzkumu a plánování). Otázky, v jejichž řešení bylo dosaženo určité názorové shody, jsou zde shrnuty v určité teoreticko-metodologické zásady dalšího rozvoje „dynamické“ sociální ekologie. Na této kapitole je zatím nejvíce patrná značná pojmová i teoretická nejasnost koncepce dynamické sociální ekologie. Množství nedostatečně definovaných pojmů (úroveň vývoje, rovina vývoje, stupeň vývojové změny atd.) klade určité překážky objasnění vlastní myšlenkové podstaty diskusí. Z textu je nicméně patrné, že rozvoj teorie, metodologie i výzkumu sociální ekologie společenské změny rozhodující měrou závisí na prohloubení teorie a výzkumu společenského vývoje v komparativní dimenzi. Přeměny ekologických struktur úzce souvisí nejen se stupněm rozvinutosti společnosti a s mírou dynamiky jejího vývoje, ale rovněž se směrem vývoje, který nelze charakterizovat jinak než v souvislosti s přeměnami sociálně ekonomické a sociálně politické struktury společnosti. Bez těchto souvislostí nelze totiž nalézt odpověď na otázky související se směrem a dynamikou řešení nerovností v regionálním a teritoriálním měřítku.

Druhý oddíl, *Sociálně ekonomické procesy v prostoru a čase*, obsahuje příspěvky zaměřené k problematice utváření ekologických struktur. V první kapitole (*Urbanismus a sociálně ekonomické procesy v prostoru* — O. P. Williams) je v centru pozornosti proces urbanizace jako forma organizace prostoru v podmínkách měnící se technologie a v této souvislosti autor navrhuje nahradit při interpretaci některých urbanizačních procesů pojem „lokalizace“ sociologicky obsažnějším a obecnějším pojmem „dostupnost“. Druhá a třetí kapitola tohoto oddílu jsou dílem jugoslávských sociologů a jsou zaměřeny na regionální problémy rozvoje Jugoslávie. V první z nich (*Sociální ekologie vývojové změny*) testuje Mlinar na empirických datech některé ze svých teoretických hypotéz (vztah mezi rovinou vývoje a mírou vývojové změny v ekologické struktuře, mezi „otevřeností“ ekologické struktury a rovinou vývoje atd.). Zjišťuje základní závislosti sociálního chování na ekonomických, komunikačních a kulturních změnách společnosti. Další kapitola (*Ekologické determinanty migračních procesů v Jugoslávii* — D. Vogelink, A. Ferligoj) hledá vzorce migrace na pozadí dynamiky společenské změny v ekologické dimenzi. Poslední kapitola oddílu (*Formování státu a politická ekologie ve Finsku* — R. Alapuro) se zabývá ekologickými aspekty utváření státu a politických zápasů ve Finsku v letech 1907–1932. V centru pozornosti zde stojí procesy politické mobilizace venkovské populace v závislosti na regionální diferenciaci.

Třetí oddíl publikace je souborem statí západních teoretiků zabývajících se problematikou role politiky v utváření ekologických struktur. H. Teune ve svém příspěvku *Vývojová ekologie a politická intervence* řeší některé problémy integrace politických, sociálních a ekonomických procesů v ekologické dimenzi. K nejzajímavějším statím tohoto oddílu patří srovnávací studie hodnot uplatňovaných v politice (*Politické vedení a vývojová změna* — P. E. Jacob), v níž autor na základě mezinárodního výzkumu (Indie, USA, Polsko, Jugoslávie) porovnává rozdílné postoje představitelů politického vedení k některým společensko-ekonomickým cílům (ekono-

mický rozvoj, rovnost, inovace, participace atd.) jako faktorů ovlivňujících směr a dynamiku vývojové změny.

Čtvrtý oddíl, *Metodologické přístupy ke studiu sociálně ekologické změny*, je vedle teoretického úvodu k problematice a k celé publikaci nejzajímavější a nejvíce inspirativní částí recenzované práce. Jsou zde ve čtyřech statích řešeny hlavní metodologické problémy přechodu od statické k dynamické sociální ekologii (problém aplikace faktorové analýzy na studium ekologické změny v čase, problém měření časové distance mezi ekologickými jednotkami ve stupni rozvoje, problém typologie regionálního rozvoje a otázky propojování výzkumných a ekologických dat statistické povahy).

Carl-Gunnar Janson, jeden z předních metodologů aplikace faktorové analýzy v sociálně ekologickém výzkumu, zde ve své stati *Faktoriální výzkum sociálně ekologické změny* kriticky hodnotí dosavadní přístupy tzv. faktoriální ekologie ke zkoumání sociálně ekologické změny. Tyto přístupy lze podle Jansona rozdělit do dvou skupin: 1. komparace mezi systémy založená na porovnávání faktorových struktur, 2. komparace ekologické struktury systému v časové distanci. V obou případech jsou používány tradiční faktorové postupy, což je — zejména v případě zkoumání vývoje ekologické struktury mezi dvěma časovými body — nejjednodušší, ale také nejméně efektivní způsob zachycení změny sociálně ekologické struktury. Janson proto uvádí některé další alternativy, ve své podstatě jednoduché, avšak schopné zachytit proces změny. Jednu z diskutovaných metod Janson aplikuje na data ze švédských měst za léta 1960 a 1965.

Další stať, *S-distance jako míra časové dimenze rozdílů*, je pokusem nalézt míru nerovností v ekologické struktuře založenou na odhadu času potřebného pro dosažení rovnosti v určitých kritériích. Autor (P. Sicherl) zde využívá svých zkušeností v měření příjmových nerovností a pokouší se o aplikaci „S-distance“, vyvinuté na příjmových strukturách, na měření nerovností v ekologické dimenzi.

Poslední dva příspěvky v této metodologické partii publikace jsou dílem polských sociologů. Krysztof Zagórski v článku *Sociální mobilita v polských sociodemografických regionech* vnáší do sociálně ekologické analýzy nový prvek — sociální mobilitu. Spojením ekologických dat statistické povahy a výsledků výzkumu sociální mobility v Polsku (1973) na bázi typologie regionů obohacuje možnosti interpretace jak zdrojů sociální mobility, tak vývoje sociálně ekologické struktury. Zagórski dospívá k některým zajímavým závěrům: v ekologické dimenzi existuje pozitivní vztah mezi celkovou a čistou mobilitou (ve všech regionech s nízkou celkovou mobilitou hraje strukturální mobilita větší roli než čistá mobilita); celková mobilita je vyšší v urbanizovaných, industrializovaných, demograficky mladých a dynamických regionech a nižší v zemědělských a demograficky starších regionech, což není nijak překvapující zjištění, avšak „čistá mobilita je relativně významnější v industrializovaných, ale demograficky starších regionech než v demograficky mladších a dynamických regionech“ (s. 277). Je škoda, že Zagórski se ve své analýze omezil jen na základní charakteristiky mobilitních procesů a na jejich analýzu pouze v rámci elementárních ekologických proměnných (urbanizace, industrializace, demografická struktura). Bylo by možné a nepochybně zajímavé hledat odlišné typy mobilitních drah v určitých věkových skupinách (kombinace generačních a regionálních rozdílů mobilitních šancí), což by současně testovalo Mlinarovu hypotézu o „zpoždění“ globálních společenských procesů v ekologické dimenzi (rezistence některých regionů a teritorií vůči společenské změně).

Posledním příspěvkem tohoto oddílu a celé publikace je stať *Multivariační komparativní statistické metody v regionálních studiích*, kde autor (G. Gorzelak) navazuje na tradici užití faktorové, typologické a taxonomické analýzy v regionální ekologii (Berry, Grigg, Hellwig) a na bázi sociálně ekonomických dat za polská vojvodství konstruuje míru sociálně ekonomického rozvoje a stupně ekonomické specializace. Jednoduchými metodami pak poměřuje jednotlivé typy regionů podle stupně sociálně ekonomického rozvoje v závislosti na funkční specializaci. Metodologickým cílem statí je dokázat výhody „podmíněného vzorce ekonomického rozvoje“ (ekonomickou specializací regionů) ve srovnání s „obecným vzorcem ekonomického rozvoje“ dosud v regionální ekologii běžně užívaného.

Vcelku má recenzovaná publikace všechny výhody a nevýhody sborníku. Je v něm možné prezentovat celou škálu názorů a přístupů, ale na druhé straně lze jen stěží udržet určitou logiku explikace problému. V případě recenzované práce, která usiluje o prosazení nové orientace ve vývoji sociálně ekologického výzkumu, je rozdílnost

východisek spíše zavádějící. K základním problémům patří podle našeho názoru pojetí sociální změny, na niž má být sociálně ekologický výzkum orientován. Ačkoli úvodní kapitola (Mlinar) usiluje o stanovení konceptuálního rámce ekologie vývojové změny, kategorie společenské změny – tedy kategorie v jistém smyslu klíčová – je zde prezentována jen v nejobecnější poloze. Mlinar vymezuje společenskou změnu v termínech kvantity, kvality a úrovně vývoje. Společenská změna je tak určena změnou kvality na nejvyšší (tj. celospolečenské, makrosociální) úrovni, přičemž úkolem sociální ekologie vývojové změny je odhalit „pronikání“ této kvalitativní změny do nižších úrovní (teritoriální rozvoj a diferenciacce), hledat vzájemné vazby mezi jednotlivými „rovinami“ vývoje (celospolečenská, teritoriální).

Tímto obecným vymezením kategorie společenské změny se otevírá široké pole pro její nejružnější interpreteace. Role zásadní (tj. revoluční) společenské změny, restrukturalce společensko-ekonomické a politické struktury společnosti v procesu změny a utváření sociálně ekologické struktury tak zůstává jak na teoretické, tak na empirické úrovni jen naznačena.

Nicméně je třeba konstatovat, že pro přeměnu ekologické analýzy v nástroj zkoumání společenské změny jsou nejvýznamnější ty stati, které se inspiroují – byť v různé míře – marxistickou filozofií a sociologií společenského vývoje. Sympatickým zjištěním je i skutečnost, že na recenzované práci – zejména v metodologické části – se podíleli autoři ze socialistických zemí (Zagórski, Gorzelak). S politováním však musíme konstatovat, že pracovní schůzky v Lublani se nezúčastnil žádný z československých sociologů (přítomni byli pouze zástupci Maďarska a Polska), kteří tak pro její nejružnější interpreteace. Role zásadní (tj. revoluční) společenské změny, v utváření ekologické struktury společnosti. Přitom právě Československo v tomto směru dosáhlo v poválečném vývoji výrazných úspěchů (zejména ve vyrovnávání teritoriálních nerovností). Naši sociologii tak – alespoň ex post – nabízí recenzovaná práce řadu teoretických i metodologických problémů, jejichž řešení by přispělo k rozvoji marxistické sociální ekologie, jejíž význam pro pochopení sociálních procesů v jejich celistvosti (tj. mimo jiné i v prostorových souvislostech) nebyl u nás dosud plně doceněn. Z hlediska problému v tomto směru dominantního (vztah sociální a prostorové struktury viděný optikou sociální změny) je recenzovaná práce inspirativní spíše tím, jakým způsobem otázky klade, než tím, jakým způsobem na ně odpovídá. Bylo by jistě prospěšné této příležitosti využít a pokusit se z pozic marxistické filozofie a sociologie i z pozic praktických zkušeností s územním plánováním v Československu hledat na tyto otázky uspokojivou odpověď.

Petr Matějů

Založení Mezinárodní varnské sociologické školy*

Ve dnech 2.—7. června se v Mezinárodním domě vědců ve Varně uskutečnilo XI. zasedání Mezinárodní letní varnské školy marxisticko-leninské filozofie. Zúčastnilo se ho 146 delegátů a hostů z BLR, NDR, MLR, SSSR, VLR a ČSSR. Základním tématem byla *materialistická dialektika jako teorie poznání*. Bylo předneseno 12 hlavních referátů a více než sto zpráv a diskusních příspěvků.

Program zahrnoval i dvě specializovaná sociologická zasedání na téma *dialektika teoretického a empirického poznání v sociologii*.

První z nich řídil T. M. Jaroszewski (PLR), který v úvodním projevu ocenil toto nové rozšíření programu, jež je výrazem těsného spojení mezi marxisticko-leninskou filozofií a sociologií. Vyslovil naději, že diskuse o vztazích mezi teoretickým a empirickým poznáním v sociologii povede k důležitým závěrům při objasňování vazby sociologických teoretických a matematických modelů k sociální realitě a k empirickému sociologickému poznání. Tato problematika má základní význam v řadě případů: při zjišťování vazeb mezi synchronickými a diachronickými, mikrosociálními a makrosociálními procesy, mezi hodnotovými systémy a reálným chováním, při upřesňování struktury teoretického sociologického poznání, při zkoumání vzájemného působení sociologie a ostatních věd o společenské skutečnosti, při zpracovávání sociologických informací samočinnými počítači aj. Objasnění těchto vazeb přispěje k včasnému odhalení nových procesů a rozporů ve výstavbě rozvinuté socialistické společnosti a k efektivnímu řízení v podmínkách přechodu od extenzivní k intenzivní formě budování socialismu a rozvíjení soudobé vědeckotechnické revoluce.

První hlavní referát na téma *základy explikace pojmů teoretického a empirického poznání v sociologii* přednesl V. Dobrijanov (BLR). (1) Zdůraznil nutnost diskuse o specifičnosti a vzájemném působení teoretického a empirického poznání v sociologii, která má vést ke zvýšení poznávací účinnosti sociologických výzkumů a sociálně technologického a ideologického významu jejich výsledků. Jako otázky, o nichž je třeba diskutovat, označil zvláště problém kritérií umožňujících rozlišovat v sociologii teoretické a empirické poznání, problém vzájemného působení těchto dvou typů poznání při přípravě a provádění jednotlivých sociologických výzkumů, při praktické realizaci sociologického poznání i v rámci vztahu sociologie, filozofie a ostatních věd o společenské skutečnosti.

Společný referát akademika M. B. Mitina a člena korespondenta T. V. Rjabuškina (SSSR) O *vztahu mezi teoretickým a empirickým poznáním v sociologii* byl přednesen akademikem Mitinem. Bylo v něm poukázáno na vzrůstající zájem o sociologii, což svědčí o složitosti současných úkolů, které je třeba řešit při poznávání a řízení sociálních procesů. Marxisticko-leninská sociologie může tyto úkoly řešit pouze na základě a v těsné spolupráci s marxisticko-leninskou filozofií, především s historickým materialismem. Tato spojitost se projevuje i při diskusi o pojmech teoretického a empirického sociologického poznání.

V souvislosti s otázkou vztahu mezi teoretickým a empirickým sociologickým poznáním rozlišil M. B. Mitin dva aspekty. Prvý z nich se týká vztahu rozvíjejícího se sociologického teoretického aparátu k empirické základně sociologických výzkumů. Druhý aspekt se vztahuje k formování teoretického aparátu vědy. Oba aspekty jsou důležité jak pro vývoj marxisticko-leninské sociologie, tak při diskusi s nemarxistickými názory. Součástí pokračujícího řešení těchto problémů v marxisticko-leninské sociologii je diskuse o úloze historického materialismu, o speciálních sociologických teoriích a o empirických sociologických výzkumech, o různých formách vědění a metod poznání v rámci sociologického výzkumného procesu. V diskusi je třeba hledat odpověď na otázky struktury sociologického vědění a jeho souvislosti se sociálně filozofickým věděním, na otázky shod a rozdílů mezi teoretickým a empirickým poznáním v sociologii a ostatních vědách aj.

Tyto problémy jsou neobyčejně aktuální zejména proto, že zaostávají výzkumy zaměřené na strukturu a výstavbu speciálních sociologických teorií a na úlohu

* Tato zpráva byla napsána pro redakci časopisu *Sociologičeski problemi*; s jejím laskavým svolením ji otiskujeme.

1) Referát je otištěn v rubrice statí tohoto čísla.

procesů „formalizace“, „idealizace“ a „modelování“ při získávání sociologických teoretických poznatků. Pozornosti si zasluhuje i diskuse o úloze experimentu v přírodovědě a v sociologii, jakož i o otázkách spojení teorie se sociální a vědeckou praxí.

Od jednotlivých empirických výzkumů lze účinně přejít k vysvětlování zkoumaných jevů pouze tehdy, jestliže se přitom přihlíží k zákonitostem společnosti jako celku. Dostatečně hluboké studium jednotlivých sociálních jevů je však na druhé straně možné jen tehdy, jestliže se opírá i o empirické sociologické výzkumy.

Koreferát S. Widerszpila (PLR) *O vzájemném vztahu teoretického a empirického poznání* byl věnován některým základním metodologickým otázkám teorie rozvinuté socialistické společnosti. Mezi těmito otázkami mají základní význam otázka teoretického či empirického východiska při výstavbě této teorie a otázka jejich poznávacích zvláštností. S. Widerszpil přistupuje ke kladení a analýze těchto otázek z pozice pojmu empirie, jež ztotožňuje s pojmem praxe, kterou chápe jako souhrn činnosti lidí při přetváření přírodní a sociální skutečnosti. Za „teoretické vědění“ označuje takové vědění, které je schopno vysvětlit určité jevy. Strukturu a funkce teoretického vědění znázorňuje jako sedmičlennou množinu s odpovídajícími vazbami mezi jejími členy. Jako kritérium pro hodnocení teorií navrhuje ekonomičnost, stupeň obecnosti, vědeckou odůvodněnost a prognostické možnosti.

Podle S. Widerszpila neodpovídají výsledky, jichž bylo dosaženo při výstavbě teorie rozvinuté socialistické společnosti, maximálním požadavkům uvedených kritérií. Možnost urychlené výstavby této teorie je ve spojení ideálního modelu rozvinuté socialistické společnosti s odpovídajícími zobecněními provedených pozorování a pokusů. Konečným (praktickým) cílem je v obou případech formování efektivních plánovaných úkolů rozvoje socialistické společnosti.

Hlavní úsilí však nesmí směřovat k přesnému ohraničení teoretického a empirického sociologického poznání, ale musí mezi nimi vytvářet most.

D. Spasov (BLR) se ve svém koreferátu *O některých nesprávných spojeních mezi empirickou a teoretickou sociologií* zabýval názorem, podle něhož je empirické v sociologii více či méně prostou registrací, zatímco teoretické předpokládá více či méně složitou interpretaci. Analyzoval některé nelogické přechody mezi takto chápaným empirickým a teoretickým sociologickým poznáním. Charakteristickým příkladem takového nesprávného spojení je unáhlené přisuzování kauzální vazby jevům či znakům, které za sebou následují nebo se proporcionálně střídají. V takovém případě je úkolem teoretické interpretace postihnout i další existující proměnné charakterizující uvedené souvislosti. Problematické jsou rovněž určité varianty spojení registrace a interpretace. Jako typické příklady uvedl D. Spasov krajnosti metodologického holismu a metodologického individualismu. Jiný typ nesprávného spojení empirické a teoretické sociologie vyrůstá z náchylnosti autorů empirických sociologických výzkumů k různým variantám „teorie faktorů“. Zvláštní nebezpečí v této souvislosti představuje přehlížení sociálního smyslu nezávislých proměnných, jako jsou „rasa“, „pohlaví“ či „věk“, což vede k různým biosociologickým tendencím. Jedinou cestou k překonání těchto nebezpečí je přístup z důsledně dialektickomaterialistických pozic.

V diskusi zdůraznil V. A. Lektorskij (SSSR), že je nutné na jedné straně přesně metodologicky odlišit pojmy empirického a teoretického sociologického poznání, na druhé straně však současně propojit empirické a teoretické poznání v reálném výzkumném procesu. Empirické sociologické poznání není charakterizováno procedurou „popisu“, neboť je známo, že empirické vědění může obsahovat i možnosti vysvětlení. Dodatečnou diferenciaci předpokládá i pojem teoretického poznání, poněvadž různé teorie, které se vztahují i k jedné předmětné oblasti, mohou mít různé vysvětlovací a prognostické kvality. Při určování metodologických charakteristik sociologických teorií je třeba nadto mít na zřeteli jejich angažovanost v reálném společenském procesu.

V. Adamski (PLR) se zabýval existující dělbou práce mezi empiricky a teoreticky orientovanými teoretiky, k nimž se řadí ještě odborníci v oblasti metodologie. Tato dělba je nutná a efektivní, její krajní formy v sobě však skrývají vážné nebezpečí. V současnosti je nejdůležitější spojit teoretické konstrukce s jejich empirickým prověřováním a zobecňovat výsledky empirických sociologických výzkumů v sociologických teoriích. Tento dvousměrný proces je spojen s řadou potíží podmíněných překážkami při operacionalizaci teoretických pojmů nebo nehistorickým přístupem k interpretaci údajů získaných při empirických výzkumech. Aktuálním úkolem je i rozpracování mikrosociologických teorií v těsném spojení s makrosociologickými teoriemi.

Druhému sociologickému zasedání předsedal F. Charvát (ČSSR), jenž vyzdvihl význam základních momentů diskuse o otázkách empirického a teoretického poznání v sociologii pro společenskou praxi. V podmínkách socialismu jako společnosti,

kteřá je budována na základě vědeckého objasňování a předvídání, jsou tyto otázky zvlášť významné.

P. Sztompka (PLR) ve svém referátu *Struktura sociologického teoretického poznání* osvětlil a analyzoval základní koncepty kognitivismu a aktivismu v sociologii a načrtl marxistickou alternativu překonání těchto metodologických krajností. Podle jeho názoru existují zejména dva způsoby jak překonat dichotomii, jež je pro tyto krajnosti charakteristická (hodnotová neutralita — hodnotová závaznost, deskripce — direktiva, poznávací zájem — praktický zájem aj.). Prvním způsobem je odhalení obecných předpokladů dichotomních stanovisek druhý způsob spočívá v nalezení alternativních stanovisek. K obecným postulátům kognitivismu a aktivismu v sociologii patří přesvědčení o objektivnosti a stabilitě sociální skutečnosti, o protikladu mezi poznávací a praktickou činností, mezi poznáním a hodnotou. Marxistické pojetí překonává tyto dichotomie, neboť chápe společnost jako produkt lidské činnosti, sociální skutečnost vidí v její jednotě i v neustálém procesu vývoje, přihlíží k sociálním funkcím sociologického poznání, ke spojitosti mezi poznáním a hodnocením, mezi kategorickými (deskriptivními) a normativními soudy.

H. Scheiner (NDR) přednesl referát na téma *Místo a funkce sociologické teorie v systému společenských teorií*. Odmítl dichotomizaci teoretického a empirického poznání v sociologii a ukázal řadu jejich vzájemných vazeb. Věnoval pozornost především specifice teoretického poznání v sociologii a osvětlil základní vazby sociologie k historickému materialismu, k politické ekonomii a k teorii vědeckého komunismu; poukázal rovněž na spojitost obecné sociologie s odvětvovými sociologickými teoriemi. Za centrální pojem, jenž má v diskusích o místu a funkcích marxisticko-leninské sociologické teorie základní teoretický a organizující význam, označil H. Scheiner pojem společensko-ekonomické formace. Sjednocuje v sobě pojmy mikro-sociální a makrosociální závislost, struktura a proces, fungování a vývoj sociální skutečnosti.

K. Gurski (PLR) přednesl zprávu *Teoretické a empirické přístupy ve výzkumu společenského pokroku*. Vzájemně odlišil pojmy „sociálně ekonomický růst“, „vývoj“ a „pokrok“ a zdůraznil, že pro různé oblasti společenského života jsou nutná různá kritéria společenského pokroku.

M. Minkov (BLR) se věnoval *základním teoretickým a metodologickým principům operacionalizace teorie sociologické struktury*. Za hlavní moment spojený s operacionalizací jednoho z klíčových pojmů v bulharské sociologické literatuře označil rozlišování „vertikální struktury společnosti“ (společenské vztahy, struktury a pod-struktury) a „horizontální struktury společnosti“ (základní stránky a hlavní oblasti společenského systému). Metodologický aparát pro řešení komplexního úkolu operacionalizace tohoto pojmového aparátu, vybudovaného pomocí kritérií „vztahy“, „potřeby“ a „činnosti“, představuje podle M. Minkova metoda „input — output“, efektivně využívaná pro dosažení meziodvětvové rovnováhy. Výsledkem aplikace tohoto přístupu při operacionalizaci pojmu sociologická struktura společnosti je vydělení základních strukturních jednotek, zajišťujících vzájemné vztahy ve společnosti, a jejich nižších složek.

A. Denes (VLR) se zabýval otázkou *konkrétnosti v empirickém sociologickém výzkumu*. Podle jeho názoru jsou představy o pyramidě sociologických teorií užitečné při přednáškách, v reálném výzkumném procesu se proplétají různé teoretické roviny. Nejčastěji se při výzkumu sociální skutečnosti postupuje od některého kontextuálního celku k jednotlivé části. Poznatky a výzkumy odtržené od celku jsou abstraktní. Charakteristickým příkladem nutnosti systémového (komplexního) přístupu je výzkum sociální efektivnosti jednotlivé výrobní jednotky.

Z. Stankov (BLR) v referátu *Oblast vzájemné součinnosti empirického a teoretického ve společenských vědách (zóna paradoxů v sociologii)* uvedl několik příkladů poznávacích obtíží při přechodu od empirického sociologického poznání k teoretickému, a naopak. Charakteristickým příkladem vzniku paradoxní situace je v tomto kontextu podle jeho názoru problematika vztahu pracovního a volného času. Zastaralé teorie jsou zde objasňovány údaji z empirických výzkumů. Paradoxy, které přitom vznikají, je možno řešit pouze prohloubenou aplikací metody měření časového rozpočtu.

Ž. Ošakov (BLR) obšírně zdůvodnil nutnost rozpracování a aplikace pojmu sociologická struktura společnosti. Bude tak umožněna interpretace sociologických údajů z občanské statistiky, operativních informací společenských organizací a údajů ostatních věd o sociální skutečnosti. O takovýto interpretační aparát usiluje i moderní buržoazní sociologie (Parsons), avšak ve své podstatě byl problém řešen již klasiky marxismu. Nyní je třeba tento aparát využít, abychom se vyhnuli opakování a neefektivnosti jednotlivých výzkumů, aby bylo možno unifikovat empirické indikátory

i v rámci výzkumů v jednotlivých socialistických zemích a tak cílevědomě sociologicky zkoumat sociální skutečnosti.

P. Mitev (BLR) analyzoval ve svém vystoupení některé teoretické, metodologické, technické a organizační problémy vzájemného vztahu teoretického a empirického poznání v sociologii. V souvislosti s těmito problémy jsou charakteristické pokusy operacionalizovat kategorie historického materialismu a vypracovat takové kategorie (způsob života, životní postoj), které poskytují možnost spojit teoretické a empirické poznání. V současnosti nejde pouze o vypracování a prověření jednotlivých metodik výzkumu, ale o jejich sjednocení a porovnání. Po organizační stránce je třeba otázku součinnosti teoretického a empirického poznání při výzkumu jednotlivých předmětů ných oblastí, například mládeže, klást s ohledem na instituce, které tento výzkum realizují a využívají.

V. Dobrijanov (BLR) odpověděl na některé otázky vztahující se k jeho referátu a vyjádřil se k problémům, které byly posuzovány v diskusi. Diskuse o teoretickém a sociologickém poznání v sociologii se podle jeho názoru nesnaží tyto typy poznání oddělovat a klást proti sobě, ale metodologicky objasnit jejich specifčnost, aby pak na tomto základě mohla být zvýšena efektivnost jejich součinnosti v reálném výzkumném procesu. Reálným problémem je v této souvislosti například využití poznatků o empirických sociologických zákonech. Je nesporné, že mezi teoretickým a empirickým poznáním v sociologii existují nesprávná spojení. Jejich příčiny však nejsou jen logicko-metodologické, ale rovněž sociální. To je třeba mít na zřeteli i při diskusi o některých tradičních dilematech v sociologii.

K diskusi byly dále předloženy vědecké zprávy. Tématem zprávy A. Atanasova bylo *teoretické a empirické sociologické poznání při přípravě programu pro zpracování individuální základní informace*. Program je určen pro zajištění přechodu od individuální informace k souhrnné informaci. Prolíná se v něm empirické a teoretické poznání i určení cílů a úkolů empirického sociologického výzkumu, vypracování teoretického modelu, pracovní hypotézy a výzkumného instrumentária. Kromě toho poskytuje možnost verifikace teoretických závěrů a stimulace nových teoretických a empirických výzkumů.

N. Genov se ve své vědecké zprávě *Výzkumný program ve struktuře teoretického sociologického poznání* zabýval ontologickými, metodologickými, gnoseologickými a sociologickými předpoklady, které usměrňují a regulují („programují“) jednotlivé teoretické sociologické výzkumy. Cílevědomé srovnávání, formování a využívání výzkumných programů je podle jeho názoru jedním z nejefektivnějších prostředků ke zvýšení poznávací, praktické a ideologické efektivnosti sociologického výzkumu.

V písemné formě byl na sociologickém zasedání předložen i obšírný referát K. Rychtaříka (ČSSR) *Vztah empirického a teoretického poznání v marxistické sociologii*. Byl věnován otázkám určení pojmů empirického a teoretického poznání v sociologii, při němž je třeba vycházet z dialektickomaterialistického pojetí vztahu praxe a poznání a aktivity poznávacího odrazu. Vzájemný vztah teoretického a empirického poznání v sociologii je možno zkoumat z logického, gnoseologického a metodologického hlediska. Autor analyzoval charakteristické příklady takových přístupů s ohledem na různé etapy v sociologickém výzkumném procesu.

Na závěr jednání sociologů se pod předsednictvím T. M. Jaroszewského (PLR) uskutečnilo ustavující zasedání *Mezinárodní varnské sociologické školy*. S. Angelov (BLR) načrtl základní etapy vybudování mezinárodní školy marxisticko-leninské sociologie a informoval o rozhodnutí porady místopředsedů akademií věd socialistických zemí (Praha, květen 1980), jímž byla škola založena. Představitelé jednotlivých zemí zakládajících školu navrhli členy vědecké rady školy. Zvoleni byli Ž. Ošavkov a V. Dobrijanov z BLR; R. Weidig a G. Winkler z NDR; N. Handin z MLR; S. Widerszpil a V. Adamski z PLR; člen korespondent T. V. Rjabuškin a G. V. Osipov ze SSSR; F. Charvát a V. Bauch z ČSSR. Návrhy na členy vědecké rady za VLR budou předloženy dodatečně.

Na jejím prvním zasedání byly prodiskutovány a schváleny dočasné stanovy školy, platné do příštího setkání v červnu 1981 ve Varně. Byl prodiskutován a schválen program příštího zasedání, jehož základním tématem bude *sociologie a sociální praxe v podmínkách socialismu – zkušenosti a perspektivy*. Předpokládá se, že budou připraveny základní referáty a koreferáty zaměřené ke čtyřem základním otázkám: *využití sociologie ve společenské praxi; sociologické výzkumy sociální struktury a řízení sociálních procesů; sociální plánování a socialistická společnost – zkušenosti a perspektivy; sociologie a průmyslový podnik*. Pro mladé sociology bude především určen „kulatý stůl“ na téma *sociální úloha sociologie v podmínkách socialistické společnosti*.

Založení Mezinárodní varnské sociologické školy tvoří jednu z posledních etap institucionalizace sociologie v socialistických zemích. Lze oprávněně doufat, že tato škola významně přispěje k rychlému ideovému a profesionálnímu rozvoji marxisticko-leninské sociologie, ke zvyšování sociální efektivity sociologických výzkumů a k upevnění pozic marxismu v mezinárodních vědeckých diskusích.

Nikolaj Genov

K šedesátému výročí československého Komsomolu

V letošním roce šedesátého výročí založení Komunistické strany Československa si připomínáme i šedesáté výročí první revoluční organizace československé mládeže, která vznikla počátkem roku 1921. Skutečnost, že československý Komsomol vznikl dříve než Komunistická strana Československa, byla přitom výrazem konkrétních podmínek tehdejší historické situace.

Při rozštěpení sociálně demokratické strany na pravici a marxistickou levice se mládež – organizovaná v mládežnických sekcích při místních stranických organizacích – ve své drtivé většině postavila na pozice levice. Důvodem byla nejen skutečnost, že byla v menší míře zasažena oportunistem sociální demokracie, ale i to, že pod dojmem trpkých válečných zkušeností, silných emocionálních prožitků i určitých deziluzí z politického vývoje samostatného Československa byla mnohem radikálnější ve svém programu i v požadavcích. Také její úsilí o vytvoření samostatné, skutečně revoluční organizace bylo, právě pro věkovou homogenost, mnohem jednodušší. Cesta mládeže k revoluční organizaci internacionálního charakteru byla proto přímočařejší i jednodušší, mimo jiné i proto, že v případě vzniku Komsomolu šlo o ideové a organizační spojení asi 40 000 mladých lidí, zatímco vznik Komunistické strany Československa se dotýkal nepoměrně většího počtu pracujících.

Při vlastním konstituování komsomolské organizace příslušela významná úloha i Komunistické internacionále mládeže, která od svého vzniku v listopadu 1919 působila jako mládežnická sekce Komunistické internacionály. Pod jejím přímým vlivem vznikl v Československu nejdříve *Svaz komunistických mladých dělníků Slovenska* (září 1920) a *Svaz německé revoluční mládeže v Čechách* (listopad 1920). Obě tyto organizace se programově vyslovily pro vstup do Komunistické internacionály mládeže a pro vybudování jednotného celostátního komunistického svazu mládeže. Pro sloučení veškeré pokrokové mládeže v jednotnou komunistickou organizaci a její vstup do Komunistické internacionály mládeže se v lednu 1921 vyslovila i mládež sdružená od května 1920 ve Svazu komunistických skupin. K rozhodujícímu kroku došlo na III. mimořádném sjezdu mládeže Československé sociálně demokratické strany dělnické (levice), který se sešel v Praze 6. února 1921. Na tomto sjezdu byl převážnou většinou hlasů přijat návrh na odloučení sekcí mládeže od sociálně demokratické strany a na vytvoření českého Komunistického svazu mládeže (Komsomolu), který by po organizačním spojení s ostatními národními svazy komunistické mládeže v Československu vstoupil do Komunistické internacionály mládeže. O čtrnáct dnů později se již sešli zástupci všech revolučních mládežnických organizací a rozhodli o jejich sloučení do jednotného Svazu komunistické mládeže Československa, který se stal sekcí Komunistické internacionály mládeže.

Legální ustavující sjezd, který se konal 20. února 1921 v Praze-Břevnově, přijal program a organizační řád nové organizace, zvolil ústřední výbor a stanovil nejbližší úkoly. Současně přijal ustavující sjezd Komsomolu výzvu ke všem revolučním silám, aby co nejdříve založily v Československu jednotnou Komunistickou stranu Československa.

Komsomol sám sehrál v tomto procesu významnou roli a právem je v historii našeho dělnického hnutí považován i za jednu z rozhodujících sil, které přispěly k založení Komunistické strany Československa. Tento výrazně pozitivní a dominující rys revoluční mládežnické organizace byl však provázen i určitými „dětskými nemocemi“, spočívajícími především ve skutečnosti, že komsomolci neměli ještě vyjasněný poměr své organizace k formující se komunistické straně. Mládež, která si vytvořila svou revoluční organizaci s určitým časovým předstihem před vznikem komunistické strany, přeceňovala tuto organizační stránku do té míry, že z ní vyvozovala avantgardní postavení Komsomolu ve vztahu k celé dělnické třídě. Teorie avantgardismu byly v tomto období vážným problémem v celé činnosti Komunistické internacionály mládeže. Proto bylo pro další vývoj československého Komsomolu mimořádně významné především jednání II. kongresu Komunistické internacionály mládeže v červenci 1921 v Moskvě.

Toto jednání, přímo navazující na II. kongres Komunistické internacionály, vycházelo již i z práce V. I. Lenina *Dětská nemoc levičáctví v komunismu*, která se stala především pro mezinárodní mládežnické hnutí nejen základním programovým dokumentem, ale i bezprostředním návodem ke konkrétní činnosti. Na II. kongresu Komunistické internacionály mládeže se poprvé oficiálně hovořilo o tom, že je třeba přebudovat komunistické svazy mládeže v jednotlivých zemích na masové organizace a ty pak v širším měřítku zapojovat do sociálních a politických bojů. V tomto smyslu kongres odmítl i nejrůznější teorie o tom, že by Komsomol měl být jakousi výběrovou stranou mladých. Kongres současně odmítl existující avantgardistické teorie a zdůraznil politické a ideové vedení komunistických svazů mládeže komunistickými stranami jakožto revolučním předvojem celé dělnické třídy.

Praktická realizace usnesení II. kongresu Komunistické internacionály mládeže však nebyla jednoduchá a nebyla ani funkcionáři komunistických svazů mládeže jednoznačně přijímána. Nedostatek vlastních zkušeností z revoluční práce, nedostačející smysl pro realitu, z něhož vyplývala i náchyllost k levým frázím, a narůstající složitost vnitropolitické situace byly hlavními překážkami při důsledném prosazování těchto usnesení i v činnosti československého Komsomolu.

Komsomol byl jako první organizace pokrokové mládeže s důsledně revolučním programem již od svého vzniku ostře perzekvován policejním aparátem buržoazní republiky. Na denním pořádku byly konfiskace jeho tisku, policie prováděla časté prohlídky v sekretariátech i v bytech funkcionářů. Tomuto soustavnému tlaku čelil Komsomol tím, že ve své práci kombinoval metody legální a ilegální práce a využíval i všech možností působení v ostatních dělnických masových organizacích (například ve Federaci dělnických tělocvičných jednot a v Rudých odborech). Na podzim roku 1922 se stal Komsomol i první obětí generálního útoku policejního aparátu na legalitu celého komunistického hnutí. Jeho činnost byla, na základě staříčského zákona z roku 1867, úředně zastavena. Záminkou k tomuto úřednímu aktu měl koncept referátu s názvem *Militarismus*, který byl nalezen při policejní prohlídce ústředí Komsomolu. Úřední zákaz, který přerval dosavadní úspěšně se rozvíjející činnost Komsomolu, však zdaleka neznamenal přerušení činnosti komsomolských organizací, či dokonce jejich likvidaci. Na základě usnesení výkonného výboru KSČ začaly již v průběhu roku 1923 bývalé komsomolské organizace vytvářet sekce mládeže při základních organizacích strany. Sekce byly řízeny voleným důvěrníkem, který byl současně členem výboru stranické organizace; členové sekcí od 18 let mohli a od 21 let již museli být zároveň členy strany.

Tato zásadní změna v organizační struktuře, která mládežnickou organizaci ještě těsněji přimkla ke komunistické straně, se stala i podnětem k tomu, aby se stranické orgány ve větší míře zabývaly otázkami mládeže. Charakteristické bylo v tomto směru jednání ilegální celostátní konference KSČ v říjnu 1923 na Kladně. Konference, věnující mimořádnou pozornost právě otázce vytváření sekcí mládeže, zdůraznila, že přiřčení sekcí mládeže k organizacím strany, vyvolané zákazem Komsomolu, je určitým taktickým řešením, při němž musí být zachována organizační samostatnost těchto sekcí. Významné bylo i to, že v podstatě poprvé byla na širším stranickém fóru hodnocena činnost Komsomolu. V hodnocení se ozvala i řada správných kritických připomínek: Například Antonín Zápotocký vytkl komsomolcům malou snahu o práci s širšími vrstvami mládeže, nedostatečnou aktivitu v denní politické činnosti i přílišné sebevědomí a mentorování starších soudruhů.

Mládežnické sekce při stranických organizacích existovaly do roku 1926, kdy V. sjezd Komsomolu přijal nový organizační řád i nový oficiální název *Říšská organizace mládeže Komunistické strany Československa*. Běžně se však i nadále používalo označení Komsomol, a to i po jeho novém zákazu v roce 1932, kdy oficiální označení mělo znít *Mládež KSČ*.

Komsomol byl jedinou revoluční organizací mládeže předmnichovské republiky, která programově usilovala o to, aby byl poražen nespravedlivý kapitalistický řád a nastolena moc pracujících. Jeho základním úkolem bylo vést své členy i ostatní mládež k třídnímu boji a vychovávat ji v duchu marxismu-leninismu. Ve své činnosti se přitom Komsomol orientoval téměř výhradně na dělnickou mládež a v ní na mladé dělníky velkozávodů. Svou přesvědčovací, výchovnou a uvědomovací práci vedl na podkladě běžných denních událostí a využíval přitom i různých forem vzdělávání a kulturní činnosti. Vedle této činnosti bojoval i za konkrétní politické a hospodářské požadavky mládeže demonstracemi, stávkami i dalšími prostředky. Současně věnoval značnou část své energie vnitřním a vnitrostranickým otázkám.

Práce v Komsomolu vyžadovala od mladého člověka velké obětování volného času, omezení zábavy ve prospěch společné věci, bezpodmínečné plnění úkolů, neustálé vzdělávání. Na mladé komsomolce byly v podstatě kladeny tytéž nároky jako na

členy strany. Při konkrétní práci, která byla navíc vedena pod silným tlakem policejní prezekuce a kdy s členstvím v Komsomolu bylo spojeno nebezpečí ztráty zaměstnání, vyloučení ze školy či učení a šikanování na vojně, vyrostly v československém Komsomolu generace funkcionářů — lidí plných bojového nadšení a revolučního asketismu, orientovaných na příchod světové revoluce. Někteří z těchto přesvědčených revolucionářů však ne vždy dokázali mluvit řečí mladých lidí, specifické problémy a požadavky mládeže jim někdy připadaly vzdálené a nedůležité; činnost řady komsomolských organizací tak byla oslabena pro mládež nepříliš atraktivními a málo populárními metodami práce (například neúměrným rozsahem schůzové činnosti).

V této situaci byla proto mimořádně významná úspěšná činnost komsomolců mezi trampující mládeží, při níž komsomolci usilovali o převedení dosud tradičně nepolitického trampingu na cestu uvědomělého revolučního hnutí a úspěšně získávali i první velké zkušenosti z masově politické práce mezi nejširšími vrstvami mládeže.

Na přelomu dvacátých a třicátých let Komsomol postupně opustil staré formy práce a v jeho činnosti nastal pozitivní posun především v ovlivňování dosud politicky indiferentní části mládeže.

Činnosti Komsomolu v tomto období v mnohém napomohlo i jednání VI. sjezdu KSČ v roce 1931, na němž problematika mladé generace představovala samostatný bod sjezdového jednání.

Nová politická linie Komsomolu, orientovaná především na co nejširší ovlivňování a získávání mládeže, našla záhy své mezinárodní vyjádření i v usneseních VI. kongresu Komunistické internacionály mládeže v roce 1935. Komunistická internacionála mládeže tehdy zdůraznila, že nejdůležitějším úkolem všech členských svazů je právě hledání nových forem a metod práce, které by vedly k vytváření masových mládežnických organizací nového typu. Tyto organizace by pak neměly — jak kongres zdůraznil — kopírovat práci stranických organizací, ale měly by věnovat pozornost všem životním zájmům mladé generace a současně ji vychovávat v duchu třídního boje a proletářského internacionalismu.

Realizace závěrů VI. kongresu Komunistické internacionály mládeže znamenala pro československý Komsomol určitý myšlenkový přerod uvnitř organizace. Nebyl zdaleka bezproblémový. Nedostatek praktických zkušeností některých funkcionářů Komsomolu vedl i k opačnému extrému: jimi řízené komsomolské skupiny přešly z výlučně politické a sociální činnosti okamžitě k organizování pouze kulturních a sportovních akcí.

Dovršením celého tohoto procesu v československém mládežnickém hnutí a současně i vyvrcholením činnosti Komsomolu bylo založení nové mládežnické organizace *Svaz mladých* v červnu 1936. Svaz mladých, který vznikl z iniciativy Komsomolu a do něhož komsomolské organizace přešly, byl budován již jako masová nestranická organizace, která svými organizačními zásadami i programem umožňovala členství pokrokové demokratické mládeži různých politických názorů i politické příslušnosti. V řadě konkrétních akcí byl pak *Svaz mladých* přímým pokračovatelem práce Komsomolu, jehož členové patřili i v této nové organizaci k neaktivnějším.

Historie československého Komsomolu, první skutečně revoluční organizace naší mládeže, je dnes nedílnou součástí pokrokových tradic jednotné mládežnické organizace. To, že *Socialistický svaz mládeže* navazuje na pokrokové a revoluční tradice Komsomolu, však neznamená mechanické opakování jeho činnosti ani forem a metod práce. Smysl kontinuity není v pouhé časové následnosti, ale především v ideové a politické návaznosti, v osvojování a tvořivém uplatňování těch zásad a principů, jejichž správnost byla prověřena a potvrzena právě v činnosti Komsomolu.

František Morkes

Sovětskaja etnografija

Páté číslo časopisu *Sovětskaja etnografija*, které vyšlo u příležitosti oslav 60. výročí Velké říjnové socialistické revoluce, je věnováno — nikoli náhodně — etnografickým a etnosociologickým otázkám interetnických vztahů a procesů. Sovětský svaz je společenstvím velkého množství národů, národností a etnických skupin, které po VŘSR nastoupily společnou cestu budování socialismu a komunismu. Proto jsou zde tyto otázky zvláště aktuální a etnografické výzkumy jsou široce rozvíjeny. Přitom jsou řešeny praktické a teoretické problémy, které jsou i ze sociologického hlediska nesporně přínosné a poučné.

Práce teoretického rázu jsou v tomto monotematicky orientovaném čísle zahájeny studií *Velikaja oktjabr'skaja socialističeskaja revolucija i toržestvo proletarskogo internacionalizma*, v níž je zhodnocen význam Velké říjnové socialistické revoluce pro život etnických společenství Sovětského svazu i ostatních etnik ve světě.

Studie akademika J. V. Bromleje *Internacionalnoje i nacionalnoje v stroitel'stve socializma* se zabývá etnickými procesy SSSR, srovnává je s kapitalistickými a zdůvodňuje platnost Leninovy koncepce dvou základních směrů při řešení národnostní otázky.

I. S. Gurvič v příspěvku *Etnokulturnoje sblizenije narodov SSSR* dokládá na demografickém a etnografickém materiálu, jakými cestami se ubírá proces etnokulturní integrace národů SSSR. Při výzkumu etnických aspektů národnostních procesů, tj. především změn základních specifických prvků etnických společenství – jazyka, hmotné a duchovní kultury –, jsou zkoumány též ekonomické, sociální a demografické faktory vedoucí k těmto změnám. Takový komplexní přístup pomáhá vytvořit celkový etnograficko-historický obraz těchto procesů a změn a přesněji určit faktory aktivizující i zpomalující etnickou integraci. Proces postupného sblížování socialistických národů a národností je v SSSR hierarchický a probíhá v různých rovinách: v historicko-kulturních oblastech, v jednotlivých svazových a autonomních republikách, v autonomních oblastech a národních okruzích a dále v národnostech a národech. Základem soudobých etnických procesů je interetnická integrace, postupné sblížování etnických společenství v nejrůznějších sférách hospodářského, společenského a kulturního života.

I. A. Kryvelev ve studii *Sovremennyje obrjady i roľ etnografičeskoj nauki v ich izučenii, formirovanii a vñedrenii* rozebírá funkce současných obřadů v životě sovětských lidí a úlohu, kterou sehraává etnografie při výzkumu jejich vzniku, šíření a internalizaci. Obřady byly značně rozšířeny na všech stupních vývoje lidského společenství, a to jak ve společenském, tak rodinném i individuálním životě. Pronikaly do způsobu života, spoluvytvářely ho a dávaly mu zvláštní emocionální a ideovou náplň. Po vzniku náboženství se obřady dostaly do sféry jeho vlivu a staly se pak jedním ze základních prvků jeho soustavy. V současné sovětské společnosti existují vedle sebe přežitky náboženských obřadů i obřady nenáboženského charakteru. Náboženské obřady jsou založeny na víře v nadpřirozeno, někdy se však nábožensko-magický charakter již vytratil a převládl charakter spíše formální. Tak se větší náboženská forma naplnila novým obsahem (viz například rituál navlékání prstenů při svatbě, celá skupina obřadů vánočních, velikonočních apod.). Takto obsahově transformované obřady se přizpůsobily podmínkám života sovětské společnosti. Nenáboženské obřady jsou jednak staré, jejichž původ sahá do dávných dob, kdy existovaly paralelně s náboženskými rity, ale uchovaly si svůj ráz a nezávislost, jednak nové, vzniklé za sovětské vlády jako produkt umělecké tvořivosti lidových mas i úsilí stranických orgánů, sovětů a dalších socialistických institucí.

M. N. Guboglo v příspěvku *K izučeniju dvuchjazyčija v istorii narodov mira* se zabývá otázkami bilingvismu, jemuž se přikládá značná důležitost v marxisticko-leninské teorii národnostních vztahů. Ke studiu bilingvismu je možno přistupovat ze dvou hledisek, z hlediska historie a z hlediska současnosti. V prvním případě jde o analýzu procesu, ve druhém pak o zkoumání již konkrétních výsledků společenských změn. Autor dále sleduje formy a poslání bilingvismu v základních společenských formacích – v prvobytně pospolném řádu, ve feudální společnosti, v kapitalismu a v socialismu. Na základě srovnávací analýzy dokládá přednosti sovětského přístupu k bilingvismu jako jednomu z významných prostředků postupné integrace národů a národností SSSR.

Článek S. Talbota *Svobodnyj Alkatras* je věnován současnému indiánskému hnutí za nezávislost, jež vyvrcholilo zabráním ostrova Alcatraz v zálivu San Francisco v roce 1969. Indiánská komuna na tomto ostrově vzdorovala nátlaku úřadů USA po celých devatenáct měsíců. Autor prezentuje názor, že uvnitř celého systému indiánské kultury v USA se začínají vytvářet subkultury v souvislosti s růstem indiánského hnutí a že tyto subkultury se projevují ve specifických normách chování, stylu oblékání a v zájmové orientaci. Kultura současných Indiánů je archaická; nové hnutí ji obohacuje prvky převzatými například z ideologie mládežnických, studentských a dalších masových hnutí. Hnutí ovlivňují zejména mladí lidé, studenti nebo neza-městnaná mládež, kteří jsou zároveň příslušníky tradičních kmenových společenství. Jeho nové rysy, vyvěrající z politického protestu, mění tradiční indiánskou kulturu. Autor se dále zabývá dvě stě let starou historií indiánského hnutí. V minulosti v něm byl kladen důraz na sociální a náboženské aspekty, vznikaly vojensko-politické svazy – konfederace (Irokézové, Krikové) a svazy kmenů vedené „králem“ Filipem, Pontiacem, Tecumsemem a vojenskými náčelníky Siouxů a Cheyennů. Dnešní Indiáni

zachovávají obě tradice, jak společensko-náboženskou, tak i vojensko-politickou. V závěru S. Talbot věnuje pozornost kulturním a ideologickým aspektům indiánského hnutí a významně přispívá k tzv. akční antropologii.

V. K. Maľkova ve studii *Primeněníje kontent-analiza dlja izučeníja sotrudničestva sovětskich narodov* provádí rozbor novin a časopisů ve svazových republikách na základě sociologické metody tzv. obsahové analýzy. Rozbor je proveden v první fázi jen u novin vydávaných v ruském jazyce, v další etapě budou obsahové analýze podrobeny i noviny a časopisy vydávané v národních jazycích.

J. S. Smirnova v příspěvku *Kulturnoje vzaimodějstviye i sem'ja. Po matěrialam severnogo Kavkaza* se zabývá kulturními procesy ve vztahu k rodinné struktuře, a to u etnik severního Kavkazu. Vychází z myšlenky J. V. Bromleje, že rodina je malou, ale velmi důležitou buňkou etnických procesů, a rozvádí tuto tezi pro oblasti kulturních procesů: Rodina není jenom určitým zrcadlem vzájemného kulturního působení, ale sama ovlivňuje kulturní a životní procesy, urychluje nebo zpomaluje jejich průběh. U etnik severního Kavkazu lze zjistit dva základní proudy tohoto působení, a to jednak vzájemné ovlivňování kultur původních etnických skupin, jejichž výsledkem je známé kulturní společenství severokavkazského historicko-etnografického okruhu, jednak vzájemné prolínání těchto kultur s kulturou ruskou a ukrajinskou, které se datuje od dob carského Ruska a zesílilo po Velké říjnové socialistické revoluci. Ve sledované oblasti došlo v rodinné struktuře ke značným změnám — původní patriarchální velkorodina a později i malá patriarchální rodina ustoupily moderní nukleární rodině založené na rovnoprávném svazku muže a ženy. Pokud jde o vzájemný vliv kultur kavkazských etnických skupin všímá si autorka především vlivu rodinné kultury Kabardinců na sousední skupiny. Pozornost věnuje i působení islámské kultury pronikající z východu. Ruské vlivy se začaly výrazně uplatňovat již v předrevolučním období, za sovětské moci ještě vzrostly, neboť již od počátku se sovětské úřady snažily o právní, společenské i ekonomické zrovnoprávnění žen s muži, odstranily některé záporné přetrvávající prvky svatebních obřadů; byla též zavedena občanská registrace sňatků. Tento proces v posledním desetiletí zintenzivněl, v rodinných vztazích došlo k zásadní přestavbě struktury, zvýšila se role ženy a mládeže. Řada rodinných obyčejů byla přejata od ruského národa (například svatební dary od spolupracovníků, strojení jolky apod.).

Nesporným přínosem pro oblast interetnických vztahů a procesů je studie I. S. Kona *Problem dětstva v sovremennoj amerikanskoj etnopsichologii*, v níž přední sovětský sociolog kriticky hodnotí soudobou americkou etnopsychologii, zejména práce manželů Whitingových. Studium dětství je dnes záležitostí interdisciplinární, etnografie zde spolupracuje se sociologií, demografií, historií, sociální psychologií a dokonce i lingvistikou a semiotikou. Těmto oborům poskytuje etnografie naopak zase rozsáhlý materiál z různých kultur. Americká etnografie studuje dětství a socializační proces dítěte komparativně, přičemž její teoretické základy jsou ovlivněny neoanalytickými koncepcemi typu „kultura a osobnost“, které se snaží vymezit základní struktury osobnosti tím, že je korelují se specifickými znaky toho kterého společenství.

Tyto teorie, jež je možno zařadit pod společný název „kulturní psychoanalýza“, byly podrobeny kritice marxistických autorů, například J. F. Averkievy, E. V. Sokolova, L. Ševa a dalších. Jejich kritické připomínky je možno rozdělit do několika skupin: 1. pouze ze způsobů péče o kojence nelze odvozovat jediný „bazální typ osobnosti“, příznačný pro všechny představitele dané kultury, 2. chování a psychické reakce respondentů jsou popisovány a interpretovány podle subjektivního dojmu badatele, přičemž zobecnění terénních poznatků je založeno na druhotném rozboru údajů, jež byly původně shromážděny za jiným účelem a pomocí jiného metodického přístupu, 3. při výzkumu je obtížné rozlišit normativně ideologické představy o dítěti a způsobech jeho výchovy tak, jak jsou přijímány v dané kultuře, od představ a stereotypů vědomí, které se mohou značně odchýlovat od norem, 4. etnografové zachycují tzv. „otevřené chování“, jež se manifestuje při vnějším pozorování (například s kým se dítě stýká, jak si hraje apod.), přičemž jim unikají vnitřní motivační činitele. Nový a dosud nejrozsáhlejší výzkum socializace dětí, tzv. *Projekt šesti kultur*, zahájený již v roce 1954 pod vedením profesorů Harvardské univerzity Beatrice a Johna Whitingových, se snažil vytykané nedostatky odstranit. Předmětem výzkumu bylo šest společenství, nazíraných dvěma způsoby: 1. interkulturně (srovnání dětí z různých kultur), 2. intrakulturně (dětí uvnitř jedné kultury). Bylo zkoumáno sociální chování v přirozených podmínkách každodenního života, tj. interakce dítěte s ostatními jedinci, dětmi i dospělými. Výsledky výzkumu mimo jiné ukázaly, že sociologické proměnné hrají roli v obou rovinách — interkulturní i intrakulturní: Například stupeň složitosti sociálně ekonomického systému a struktura rodinného hospodářství významně korelují se sociálním chováním dětí. Děti vychovávané ve složitějších kultu-

rách vykazovaly mnohem vyšší hodnoty na škále závislost — dominantnost a mnohem nižší na škále starostlivost — odpovědnost než děti socializované v prostředí simplexních kultur. Také typ struktury rodiny má značný vliv na utváření dětského charakteru, vliv výchovných a sociálních faktorů na rozdíly mezi chováním dívek a chlapců roste s věkem.

Avšak ani ve výzkumu manželů Whitingových se nepodařilo překonat všechny nedostatky: například rozdělení společností na jednoduché a složité bylo provedeno bez zřetele na výrobní typ a majetkové vztahy, v třídních společnostech nebyla pak respektována třídní příslušnost a sociálně ekonomické postavení zkoumaných rodin; etnické rozdíly v obsahu a způsobu socializace není možno vztahovat jen k zvláštnostem sociálních struktur, nýbrž je nutno vzít v úvahu celou řadu dalších faktorů; byly opomenuty regionální zvláštnosti, což se projevilo v nerovnoměrném zastoupení sledovaných obyčejů; sociální chování dětí bylo interpretováno v kategoriích, které dosud nejsou jednoznačně vymezeny. Vzhledem k náročnosti metody pozorování nemohl být vzorek dětí dostatečně reprezentativní. Cílem kritické analýzy I. S. Kona však není odmítnutí práce manželů Whitingových, ale spíše naznačení směru, jímž se bude sovětská etnografie při zkoumání problematiky dětství ubírat.

Recenzované číslo časopisu *Sovětskaja etnografija* přináší mnoho nových podnětů pro poznání československé etnografie i sociologie v oblasti interetnických vztahů, etnických procesů a utváření osobnostních a skupinových etnických rysů. Sovětská etnografie využívá v mnohem větší míře materiálů, teoretických přístupů i metod cizokrajné etnografie, etnologie, sociologie a sociální psychologie než etnografie naše, neboť dospěla po letech diskusí k adekvátnímu vymezení předmětu marxistické etnografie jako společensko-historické vědy, kterou nelze směřovat s historií, historickou demografií apod. Takto orientovaná etnografie si přes svůj mezioborový charakter a nespornou blízkost k sociologii, zvláště etnosociologii, zachovává svou specifičnost jak pokud jde o předmět (zkoumání etnosů), tak pokud jde o teoretický a metodologický aparát.

Antonín Dušek

Funkce teorie v sociologickém výzkumu

To bylo téma semináře, který připravily sekce obecné marxisticko-leninské sociologie a sekce sociologických metod a technik Československé sociologické společnosti při ČSAV. Seminář se konal 29.—30. 5. 1980 v Domě vědeckých pracovníků ČSAV v Alšovicích. Přednesené čtyři úvodní referáty, diskuse i večerní „kulatý stůl“ společně s prostředím navodily pracovní a přátelskou atmosféru. Setkání obou sekcí bylo velmi prospěšné a užitečné.

V prvním referátu se F. Zich zabýval *otázkami konceptuálního základu teorie výzkumného problému*. Uvedl problém struktury teorie marxistické sociologie a zároveň konstatoval nezbytnost jejího dalšího rozpracování. Podle jeho názoru je poměrně dostatečně rozpracována problematika vztahu teorie a empirie v marxistickém sociologickém výzkumu. Upozornil však na některé přetrvávající problémy tzv. „skrytého empirismu“ ve výzkumné praxi, což se projevuje v nedostatečné návaznosti řešeného problému na obecnou teorii a společenskou praxi.

Těžiště svého vystoupení zaměřil na osvětlení tzv. „konceptuálního rámce teorie výzkumného problému“, který vytváří podmínky pro optimální uplatnění marxistické sociologie poznání v řídicí praxi. Konceptuálním rámcem výzkumného problému rozumí teoreticko-metodologický základ, jenž je východiskem nejen poznávacího procesu, ale i bázi řízení společenských procesů. Proto také působí jako jednotící prvek vědeckého poznávání i společenské praxe.

F. Zich dále upozornil na nedostatečné využívání obecné sociologické teorie zvláště v případě projektů sociologického výzkumu.

Podtrhl úlohu teorie, která vychází z vědeckého poznání společenské skutečnosti a zpětně je návodem k řízení společenských procesů. V té souvislosti charakterizoval rozdíl mezi běžným a vědeckým poznáním. Upozornil na důležitou úlohu běžného poznání, které často vstupuje bezprostředně do zkoumání společenských procesů, a na nutnost přísně uplatňovat vědecké postupy v sociologickém výzkumu. Jeho vystoupení se setkal s velkým zájmem účastníků semináře a vyvolalo obšírnou diskusi.

Další hlavní referát, *Úloha výkladových schémat v procesu vědeckého poznání*, přednesl J. Potůček. Upoutal nejprve vyložením pojmu a struktury výkladových schémat, dále se pak zabýval jejich vztahem k poznávání působení sociálních zákonů.

Výkladová schémata rozdělil do tří typů:

- a) kauzální, kondicionální a interakční,
- b) schémata vztahující se k větším celkům reality — systémová, holistická a teleonomická;
- c) obecná, zastřešující schémata, především dialektika.

V části věnované vztahu výkladových schémat k sociálně působícím zákonům se zabýval problematikou tzv. faktuálních a idealizovaných zákonů, dále rozvedl dělení výkladových schémat podle profesora V. P. Kuzmina,⁽¹⁾ který dělí poznání na předmětné, systémové a syntetické.

Charakterizoval postavení výkladových schémat v procesu poznání a zdůraznil, že systém výkladových schémat je nástrojem přístupu k problémům různé složitosti.

V závěru zdůraznil nutnost respektovat hierarchičnost procesu poznání a odstraňovat vznikající zkratky v poznávacích procesech a potřebu celou problematiku výkladových schémat dále přesněji vymezit a rozpracovat.

Druhý den semináře byl zahájen vystoupením J. Řeháka na téma *Funkce teorie v interpretaci dat v sociologickém výzkumu*. Po vysvětlení svých názorů na funkci hypotézy v sociologickém výzkumu a vymezení pojmu interpretace přistoupil autor k rozboru jednotlivých „kroků“ interpretace. Zabýval se v této souvislosti především otázkami interpretace výsledků statistické analýzy. Uvedl, že největší rezervy poznání v oblasti sociologie jsou v komparativním, zevšeobecnujícím myšlení. Tam je také podle jeho názoru nutné soustředit pozornost při interpretaci získaných dat v sociologickém výzkumu. Teorie vstupuje do interpretace dat jednak jako obecná teorie (historickým materialismem a teorií poznání) a dále jako teorie vážící se ke zkoumanému problému.

V závěru semináře hovořil J. Buriánek na téma *Souvislosti mezi hypotézami a cílem výzkumu*. Zabýval se postižením vazby mezi cílem empirického sociologického výzkumu a typem hypotéz, jež jsou na jeho počátku k dispozici. Hypotézu pak analyzoval jako jedno z nejdůležitějších východisek výzkumu. Vzhledem k cíli rozdělil výzkumy na orientační, deskriptivní, explanační a sociotechnické.

Zabýval se kvalitou hypotéz, které vstupují do výzkumu, a rozlišil hypotézy deskriptivní (faktuální, strukturní, funkční, klasifikační a explanační).

V závěru vystoupení se zabýval otázkami sociotechnických cílů, jejich diferenciací a problémem jejich verifikace prostřednictvím praxe.

Seminář prokázal aktuálnost, významnost a také složitost problematiky teorie v sociologickém výzkumu. Vedení sekce obecné sociologie proto předpokládá, že se k této tematice bude vracet na dalších schůzích a seminářích.

Zdeněk Cecava

(1) Viz V. P. Kuzmin: *Princip vrstvenosti v teorii i metodologii*. Moskva, Politizdat 1976.

Světónázorový profil socialistické osobnosti

Praha, Svoboda 1979, 168 s.

Materialistický světový názor je důležitým faktorem při formování společenského vědomí socialistické společnosti, a tedy i při výchově socialistické osobnosti. Vztahem mezi světovým názorem a filozofickými i sociologickými otázkami výchovného procesu se zabývá i nová kniha Vladimíra Grulicha *Světónázorový profil socialistické osobnosti*, který z tohoto oboru publikoval již řadu významných prací (*Výchova a společnost* 1966, *Problémy filozofie výchovy* 1968, *Socialistická pedagogika a hodnoty* 1972, *Filozofické pojetí člověka a výchova* 1977, *Socialistický humanismus a výchova* 1979 aj.). Tato práce, která vychází v knižnici Malá politická knihovna, je populárně vědeckým ztvárněním dosavadních autorových myšlenek a zasvěceným a živým způsobem seznamuje čtenáře s okruhem dané problematiky.

Marxisticko-leninský světový názor má v soustavě duchovního života socialistické společnosti přední funkci, což objektivně vyplývá z vedoucí úlohy dělnické třídy a komunistické strany. Rozvoj vědecké ideologie a jejího působení na socialistické vědomí pracujících je nerozlučně spjat s pokrokem této společnosti, směřující ke komunismu. Význam světového názoru pro výchovný proces je zcela mimořádný a analýza těchto otázek, kterou autor provádí velmi zevrubně, je tematikou důležitou a aktuální.

Práce je rozdělena do čtyř kapitol. V první kapitole (*Potřebuje člověk světový názor?*) se autor zabývá úlohou světového názoru v rozvinuté socialistické společnosti, analyzuje pojmy, jako je světový názor, životní názor a životní postoj, líčí strukturní vrstvy světového názoru a poukazuje na vztah světového názoru a filozofie.

V druhé kapitole (*Jak se orientovat ve světovém názoru*) rozebírá různé typy světového názoru a klasifikuje je podle formy odpovědi na základní filozofickou otázku. Kromě různých forem materialismu a idealismu analyzuje rozdíly monismu, dualismu a pluralismu, scientismu a antiscientismu a s argumentovanou kritikou rozebírá principy náboženského světového názoru. Zdůrazňuje třídně ekonomickou podmíněnost světového názoru a poukazuje na podstatu a vývojovou perspektivu vědeckého světového názoru.

Odtud přechází ke třetí kapitole (*Vědecká pravdivost a revolučnost marxisticko-leninského světového názoru*), kde zdůrazňuje třídní a internacionální charakter marxismu, jeho vědeckost a stranickost. Tento světový názor se opírá o jednotu vědy a ideologie i o jednotu ideologie a společenské psychologie a je těsně spjat s rozvojem socialistického způsobu života a socialistické osobnosti.

Čtvrtá kapitola (*Světónázorový profil socialistické osobnosti a výchova*) poukazuje na souvislost vědeckého světového názoru s přesvědčením a ideovým zaměřením lidí. Při formování světónázorové orientace vystupuje řada motivů, jako jsou potřeby, zájmy, ideály, normy, hodnoty atp. a významným faktorem je tu zejména správné řešení vztahu individua a kolektivu, jež podmiňuje účinnou výchovu osobnosti v socialistické společnosti. Zvláštní pozornost věnuje autor filozofickým a psychologickým aspektům teorie interiorizace a ukazuje, že proces interiorizace je charakterizován jednak přeměnou materiálního v ideální, jednak odrazovou činností jakožto duchovním osvojováním skutečnosti na základě společenské praxe. Tak se poznatky a hodnoty mění ve vnitřní složky lidské osobnosti a objektivují se v jejích postojích, zaměřeních, činnostech a společenské angažovanosti.

Nová publikace V. Grulicha plní významnou úlohu při osvětlování otázek socialistické světónázorové výchovy a ukazuje na konkrétní podoby, v nichž se formuje socialistické vědomí pracujících v těsné souvislosti s potřebami a cíli společenské praxe.

Z obsahu č. 1 1981 časopisu

SOCIOLÓGIA,

vydávaného Slovenskou akademií vied v Bratislave

G. Šlapka: Sociálno-politický rozvoj Bratislavy; *F. Paller — P. Ďurajka:* O niektorých otázkach ideologickej práce MV KSS v Bratislave; *P. Lomen:* Tvorba životného prostredia v Bratislave; *J. Mihálik — V. Zapletal:* Ekonomický rozvoj a plán sociálneho rozvoja Bratislavy; *V. Bauch:* Vývin triednej a sociálnej štruktúry hlavného mesta Slovenska; *K. Kozár:* Sociálno-ekonomické problémy migrácie pracovných síl v Bratislave.

Z obsahu č. 1 1981 časopisu

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ,

vydávaného Akademií vied SSSR v Moskve

A. Butěko: Koncepcie rozvinutého socializmu; *L. Abalkin:* Zdokonalování socialistických výrobních vztahů; *V. Rogovin:* Sociální politika v rozvinuté socialistické společnosti; *A. Charčev — V. Alexejeva:* Sociální poznání a výchova osobnosti; *A. Baranov — V. Jadrov:* Městský způsob života jako objekt plánování.

Z obsahu č. 6 1980 časopisu

SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI,

vydávaného Bulharskou akademií vied v Sofii

N. Genov: Sociální struktura bulharské společnosti v epoše národního obrození; *K. D. Kosev:* Vnitřní a vnější faktory bulharského národní osvobozenického hnutí v epoše národního rozkvětu; reflexe XII. sjezdu BKS; *K. Dimitrov:* Město, základní aspekty a syntetické ukazatele sociálně třídní struktury v sociologickém výzkumu socialistického způsobu života; *I. Stefanov:* Vzájemný vztah mezi uměním a masovou komunikací v sociologickém aspektu; *A. Atanasov:* O měření složitých sociálních charakteristik; *Ž. Ošavkov:* Tezaurus informace empirických sociologických výzkumů — systematický seznam deskriptorů.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91 v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v říjnu 1980. Číslo vyšlo v únoru 1981.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol: 17; 1981 (6 issues) Dutch Glds 83,—.

© ACADEMIA, Praha 1981.

СТАТЬИ

<i>Рыжтаржик К.</i> : К методологическим вопросам нашей социологии	1
<i>Добрянов В.</i> : Теоретическое и эмпирическое познание в социологии	13
<i>Гоушка И.</i> : Буржуазное и социалистическое самоопределение наций	24
<i>Урбанек Э.</i> : Феноменологическая социология — влиятельное направление американской буржуазной социологии	35

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Алан Й.—Гал Ф.</i> : Возможности и пределы прогностического моделирования	51
<i>Ржегак Я.</i> : Анализ данных о появлении событий в временном промежутке. Применение модели распределения Пуассона	65

РЕЦЕНЗИИ

<i>Зих Ф.</i> : М. Иллнер — М. Форет, Социальные показатели (на чешском яз.)	89
<i>Перница В.</i> : Г. Майер, Существуют ли пределы экономического роста? (на чешском яз.)	90
<i>Форет М.</i> : Сборник докладов. Международный симпозиум «Система социальных показателей как основа социального планирования»	91
<i>Матею П.</i> : З. Млинар—Г. Теуне, Социальная экология перемены. От равновесия к развитию (на английском яз.)	95

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

<i>Генов Н.</i> : Основание Международной вариской социологической школы	99
<i>Моркес Ф.</i> : К шестидесятилетию чехословацкого Комсомола	103
<i>Душек А.</i> : Советская этнография	105
<i>Цецава З.</i> : Функция теории в социологическом исследовании	108

АННОТАЦИЯ 110

Из содержания журнала SOCIOLOGIA № 1/1981	111
Из содержания журнала ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ № 1/1981	111
Из содержания журнала СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМЫ № 6/1980	111

Table des Matières No. 1/1981

ARTICLES

<i>Rychtařík K.</i> : Au sujet des problèmes méthodologiques de notre sociologie . . .	1
<i>Dobriřanov V.</i> : Connaissance théorique et empirique dans la sociologie . . .	13
<i>Houřka J.</i> : Le droit des nations à disposer d'elles-mêmes; conception bourgeoise et socialiste . . .	24
<i>Urbánek E.</i> : La sociologie phénoménologique — une tendance influente de la sociologie bourgeoise américaine . . .	35

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Alan J. — Gál F.</i> : Possibilités et limites du modelage pronostique . . .	51
<i>Řehák J.</i> : L'Analyse des dates concernant la présence des phénomènes dans l'intervall chronologique. L'Application du modèle de la distribution de Poisson . . .	6

COMPTES RENDUS

<i>Zich F.</i> : M. Illner — M. Foret, Sociální ukazatele (Les indicateurs sociaux) . .	89
<i>Pernica V.</i> : H. Maier, Existují hranice ekonomického růstu? (Est-ce qu'il y a des limites de la croissance économique?) . . .	90
<i>Foret M.</i> : Recueil des rapports. Symposium international "Système des indicateurs sociaux comme base de la planification sociale" . . .	91
<i>Matějů P.</i> : Z. Mlinar — H. Teune, The Social Ecology of Change. From Equilibrium to Development (Ecologie sociale du changement. D'équilibre au développement) . . .	95

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Genov N.</i> : Fondation de l'Ecole sociologique internationale de Varna . . .	99
<i>Morkes F.</i> : Sur l'anniversaire soixantième du Komsomol tchécoslovaque . . .	103
<i>Duřek A.</i> : Советская этнография (Etnographie soviétique) . . .	105
<i>Cecava Z.</i> : Fonction de la théorie dans la recherche sociologique . . .	108

ANNOTATION

Du contenu du journal SOCIOLÓGIA No. 1/1981 . . .	111
Du contenu du journal ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ № 1/1981 . . .	111
Du contenu du journal СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМЫ № 6/1980 . . .	111

Contents No. 1/1981

ARTICLES

<i>Rychtařík K.</i> : On the Methodological Issues of Our Sociology . . .	1
<i>Dobriřanov V.</i> : Theoretical and Empirical Knowledge in Sociology . . .	13
<i>Houřka J.</i> : Bourgeois and Socialist Self-determination of Nations . . .	24
<i>Urbánek E.</i> : Phenomenological Sociology — An Influential Trend in the American Bourgeois Sociology . . .	35

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Alan J. — Gál F.</i> : Possibilities and Limits of the Prognostic Modelling . . .	51
<i>Řehák J.</i> : Analysis of Data Concerning an Occurrence of Events in a Time Interval. An Application of the Poisson Distribution Model . . .	65

REVIEWS

<i>Zich F.</i> : M. Illner — M. Foret, Sociální ukazatele (Social Indicators) . . .	89
<i>Pernica V.</i> : H. Maier, Existují hranice ekonomického růstu? (Are There Any Limits of Economic Growth?) . . .	90
<i>Foret M.</i> : Miscellany of Papers. International Symposium "System of Social Indicators as the Basis of Social Planning" . . .	91
<i>Matějů P.</i> : Z. Mlinar — H. Teune, The Social Ecology of Change. From Equilibrium to Development . . .	95

NEWS AND INFORMATION

<i>Genov N.</i> : Foundation of the International Sociological School of Varna . . .	99
<i>Morkes F.</i> : On the Sixtieth Anniversary of the Czechoslovak Komsomol . . .	103
<i>Dušek A.</i> : Советская этнография (Soviet Ethnography) . . .	105
<i>Cecava Z.</i> : Function of Theory in Sociological Research . . .	108

ANNOTATION 110

From the Contents of No. 1/1981 of the Journal SOCIOLÓGIA . . .	111
From the Contents of No. 1/1981 of the Journal ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ . . .	111
From the Contents of No. 6/1980 of the Journal СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМЫ . . .	111

Inhalt Nr. 1/1981

ABHANDLUNGEN

<i>Rychtařík K.</i> : Zu den methodologischen Fragen unserer Soziologie . . .	1
<i>Dobriřanov V.</i> : Theoretische und empirische Erkenntnis in der Soziologie . . .	13
<i>Houška J.</i> : Bürgerliche und sozialistische Selbstbestimmung der Völker . . .	24
<i>Urbánek E.</i> : Phänomenologische Soziologie — eine einflussreiche Richtung der amerikanischen bürgerlichen Soziologie . . .	35

METHODOLOGISCHE RUBRIK

<i>Alan J. — Gál V.</i> : Möglichkeiten und Grenzen der prognostischen Modellierung . . .	51
<i>Řehák J.</i> : Analyse der Daten über das Vorkommen der Phänomene im Zeitintervall. Applikation des Modells der Poissonischen Distribution . . .	65

REZENSIONEN

<i>Zich F.</i> : M. Illner — M. Foret, Sociální ukazatele (Soziale Anzeiger) . . .	89
<i>Pernica V.</i> : H. Maier, Existují hranice ekonomického růstu? (Existieren Grenzen des ökonomischen Wachstums?) . . .	90
<i>Foret M.</i> : Referatensammlung. Internationales Symposium "System sozialer Anzeiger als Basis der sozialen Planung" . . .	91
<i>Matějů P.</i> : Z. Mlinar — H. Teune, The Social Ecology of Change. From Equilibrium to Development (Soziale Ökologie des Wandels. Vom Äquilibrium zur Entwicklung) . . .	95

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Genov N.</i> : Gründung der Internationalen soziologischen Schule in Varna . . .	99
<i>Morkes F.</i> : Zum sechzigsten Jahrestag des tschechoslowakischen Komsomols . . .	103
<i>Dušek A.</i> : Советская этнография (Sowjetische Ethnographie) . . .	105
<i>Cecava Z.</i> : Funktion der Theorie in der soziologischen Forschung . . .	108

ANNOTATION 110

Aus dem Inhalt der Zeitschrift SOCIOLÓGIA No. 1/1981 . . .	111
Aus dem Inhalt der Zeitschrift ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ № 1/1981 . . .	111
Aus dem Inhalt der Zeitschrift СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМЫ № 6/1980 . . .	111